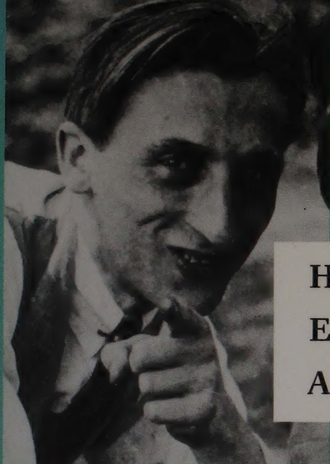

HENK EIKEBOOM, ANARCHIST

EEN BIOGRAFIE DOOR

PSZISKO JACOBS

HENK EIKEBOOM, ANARCHIST

Pszisko Jacobs

HENK EIKEBOOM ANARCHIST

— een biografie —

ONZE TIJD/IN DE KNIPSCHEER

Henk Eikeboom, anarchist

Omslagontwerp Josje Pollmann
Eerste uitgave december 1986
In de Knipscheer, postbus 6107, 2001 HC Haarlem

ISBN 90 6265 230 1

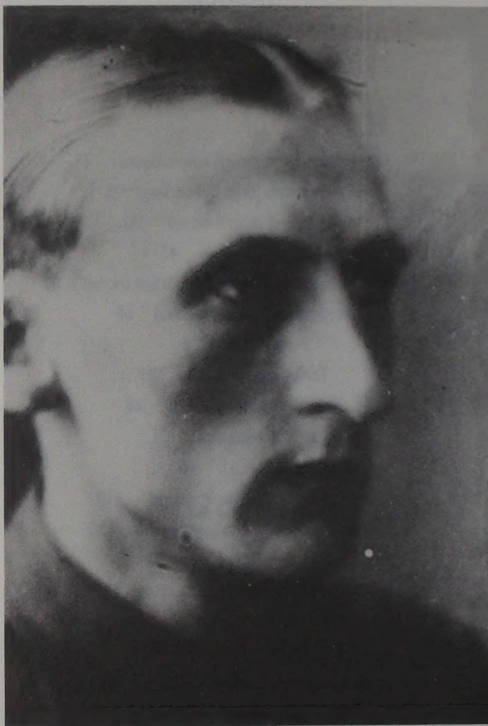
Zo langzamerhand wordt de voorbije anarchistische beweging eigendom van de huidige anarchistische intellectuelen. Nagenoeg onvermijdelijk is hierbij dat de visie op die beweging een intellectualistische wordt. En een van de consequenties hiervan is dat de indruk ontstaat als zou die anarchistische beweging van destijds vooral een beweging van intellectueel ingestelde lieden geweest zijn. Ik wil de rol en de betekenis van de theoretici, de sprekers en de schrijvers zeker niet onderschatten. Maar die anarchistische beweging van vóór de Tweede Wereldoorlog bestond wel degelijk ook uit niet-intellectuelen, in dit geval uit industrie- en landarbeiders, ambachtslieden, kleine – vaak marginale – zelfstandigen en kunstenaars. En uit hun al of niet mee-agerende vrouwen en kinderen.

Hoe nu die weliswaar actieve en soms zeer consequent levende niet-schrijvers en niet-sprekers aan het woord laten komen? Een sociologische-psychologische benadering zou een van de mogelijkheden zijn – hoewel hierbij de middelaars weer intellectuelen zouden zijn. Een literaire, dus verhalende en zelfs fabulerende manier zou een andere mogelijkheid zijn. Ik heb dit wel geprobeerd. Er is nog een derde mogelijkheid, in wezen de moeilijkste: over die tijd *vertellen* op basis van theoretische geschriften, kranten en bladen, gesprekken en herinneringen.

Pszisko Jacobs

INHOUD

Een kosterszoon wordt revolutionair 11
Een wat onwillige bekeerling 21
'Ik brand mijzelven op' 30
Weinig marge 43
Een beroving met een voorwaardelijk motief 52
Stagnerend naar Vreeland 66
Vreeland 76
Terug naar Mokum 81
Terug naar Amsterdam 88
De Protestmars 101
De V.A.U. 107
'Straks waait het stormgeluid' 119
Henk Eikeboom en de vrouwen 132
Dichter en schrijver 141
Journalist, publicist, redacteur 174
'Morgen sterven wij...' 194
Het leven ging verder 213
Op zoek naar kameraadschap 221
REGISTER 223

Henk Eikeboom op 22-jarige leeftijd

Een kosterszoon wordt revolutionair

Johan Coenraad Eikeboom was koster in Amsterdam, aanvankelijk op Wittenburg, later van de wat deftigere Muiderkerk in de Linnaeusstraat. Koster: kerkelijk bediende die met de dagelijkse zorg van het gebouw en de dienst belast is, maar ook: kerkbewaarder. Dat klinkt alles heel substantieel, om niet te zeggen voornaam. In feite leverde deze betrekking te weinig op om het Johan Coenraad en zijn vrouw Jansje Klazina mogelijk te maken hun gezin te onderhouden. Hij had voor boekbinder geleerd en heeft dit ook al eerzame beroep praktisch tot aan zijn dood toe moeten uitoefenen. Hij werkte voor eigen rekening, was dus wat wij nu een kleine zelfstandige noemen, en legde zich met name toe op het restaureren en opnieuw inbinden van waardevolle boeken, die hij desgewenst ook op snee kon vergulden – een echte ambachtsman dus. Dit, gecombineerd met zijn kosterschap, maakte dat hij zich met de 'hogere standen' verwant voelde. Naar uiterlijk moet hij een echte vertegenwoordiger van de kleine bourgeoisie geweest zijn. Maar niet alleen uiterlijk maakte hij deel uit van die maatschappelijke groepering. Hij en zijn vrouw wilden niets te maken hebben met 'socialen en liberalen'. Politiek stond hun alleen aan wanneer ze diende tot behoud en versteviging van het koninklijk gezag. Toch zal hun sympathie meer een man als Talma dan als Abraham Kuyper gegolden hebben. Maar in feite hielden zij zich bezig met het uitdragen van het geloof en...met het voldoen aan de eisen van dat geloof.

Het kosterse-boekbinderse gezin was bovenal formeel een drager van het christendom. Belangrijk wordt in een dergelijke situatie het gedrag naar buiten. Van een kostersgezin wordt grotere vroomheid en deugdzaamheid verwacht dan van een willekeurig ander christelijk gezin. Maar zo'n gedrag naar buiten toe kan nauwelijks bestaan zonder een adequaat gedrag in binnenwaartse richting.

Dus deden vader en vooral moeder Eikeboom hun best de kinderen ervan te doordringen dat de buitenwereld op hen lette en dat er een grote mate van aanpassing van hen werd verwacht. Vormelijkheid en fatsoen stonden hoog in het familievaandel geschreven. Kenmerkend is in dit verband dat van de gezinsleden werd geëist dat ze zich voor het avondmaal niet alleen netjes zouden wassen en kappen, maar dat ze zich ook op hun best zouden kleden.

Een zekere mate van bigotterie kan in een dergelijke omgeving niet uitblijven, dit vooral omdat vader Eikeboom een meer dan welwillend oog had voor de leden van het andere geslacht. Moeder Eikeboom voelde zich herhaaldelijk gedwongen in dit opzicht haar bezwerende vinger te heffen en haar bestraffend oordeel te laten horen. ('De moeder was een dominerende figuur, had nog wel eens wat aan te merken op haar man. Ze was jaloers op hem, dit terecht, want deze had nog wel eens wat uitstaande met andere vrouwen en meisjes.') Het is niet overdreven te stellen dat zij op dat punt een voortdurende controle op haar man uitoefende. En dan treedt er binnen het gezin al gauw een zich identificeren op: de meisjes kiezen voor de rol van de moeder, de jongens voor die van de vader. En er is nog iets. Kinderen komen al van nature in verzet tegen morele en andere banden die hun geestelijke groei belemmeren. Maar omdat kinderen in een uiterst afhankelijke positie verkeren, binnen zowel als buiten het gezin, moeten zij leren hun protesten achterwege te laten. Dat gold toen nog veel meer dan nu het geval is. En in dit verband waren de regels voor kinderen van kleinburgers weer strenger dan voor arbeiderskinderen. Voor zover kinderen er niet in slagen zich aan te passen, worden zij opstandigen, blinde dan wel ziende. Van opstandigheid was zeker ook sprake ten huize van de familie Eikeboom.

Henks oudste zuster, Henny (Hendrika), pleegde een lijdelijke vorm van verzet tegen de eens ondergane nadrukkelijkheid. Zij toonde zich met name in geldzaken niet helemaal eerlijk – en dat voor de dochter van goudeerlijke ouders! – en was bovendien wat wij een hanepen plegen te noemen. Voor het overige was ze net als haar moeder een kleinburgerlijke, onvoldane en kritiekrijke vrouw.

Een echt blinde opstandige werd de oudste zoon, Johan Coen-

raad geheten, net als zijn vader. Waar Henny zich nog kon onttrekken aan voorschriften en bepalingen, moest Johan het hoofd bieden aan de morele stormlopen. De ouders voelden zich geroepen aan deze zoon te bewijzen hoe ernstig ze het wel meenden met het leven. De komst van volgende kinderen betekent in zo'n situatie weliswaar een vermindering van de drukkende aandacht, maar de eisen in sociaal opzicht nemen toe. Bovendien wordt het rantsoen liefde sterk verminderd. En van liefde, dat weten wij nu veel beter dan de ouders dat toen wisten, is vooral een kind afhankelijk. Johan is duidelijk onder het juk van de autoriteitsvrees doorgegaan en heeft stellig nogal wat liefderijke aandacht gemist. Daarvoor heeft hij zich 'gewroken' met wat we tegenwoordig een sociaal onaangepast gedrag noemen. Hij kwam meermalen met de justitie in aanraking. Bovendien werd hij een strenge en gevoelsarme vader.

Henks jongste zuster, Jopie (Johanna Elisabeth), zou op heel andere, 'fatsoenlijke' manier in verzet komen tegen het ouderlijk tehuis. Nadat ze onderwijzeres was geworden – aanvankelijk helemaal op de Veluwe – en vervolgens enige jaren getrouwd, ging ze met haar gezin naar Nederlands-Indië. Op die manier kon zij het vader- en moederland (en dat van haar broers vooral) achter zich laten. Op een zeer bepaalde manier ontdeed ze zich van haar steeds meer in opspraak geraakte familie.

Hielden die mensen dan niet van elkaar? Dat wel. Het is altijd weer verbazingwekkend te constateren hoeveel liefde er nog bewaard blijft onder de berg moraal en de massa's voorschriften en normen van de groep. Maar het kostersgezin kenmerkte zich door voortdurende spanningen. ('Er werd veel gebekvecht.' 'Niet erg gezellig.' 'Stijf christelijk.') Die spanningen ontlaadden zich in onderlinge kibbelpartijen en vitterijen. Het had daar weinig weg van een rustige haven. Dat karakter zou het pas in veel later jaren krijgen. Een gevolg was wel dat een ieder leerde op te komen voor zijn, al of niet vermeende, rechten.

Het kan geen kwaad nu al op te merken dat Henk zo gelukkig was het jongste kind te zijn. Hij was zelfs een nakomer, want tussen zijn zuster Jopie en hem bestond een leeftijdsverschil van ruim zes jaar. Het jongste kind te zijn betekende een grotere mate van liefderijke aandacht – ook van de beide zusjes – en meer

toegeeflijkheid. Maar ook hij zou in verzet komen, veel meer dan zijn ouders ooit hadden kunnen bevroeden. En zijn verzet was allesbehalve blind.

De ouders waren in de jaren zestig van de vorige eeuw geboren, de kinderen in de jaren tachtig en negentig – Hendrika, als oudste, in 1886 of 1887, Henk, als jongste, in 1898.

Het was in die tijd dat ook Nederland in de greep van het moderne kapitalisme kwam. Welke verwijten men dat stelsel ook maken kan, het zorgde er in zijn liberale en liberaliserende vorm voor dat het heersende benauwende conservatisme werd doorbroken. En – wat in dit verband van nog groter gewicht is – het gaf de stoot tot de ontwikkeling van een echte arbeidersbeweging. Die beweging kreeg allereerst gestalte in de Sociaal-Democratische Bond, SDB, waarvan Domela Nieuwenhuis al spoedig de grote leider werd. Dat was de tijd van het groeiende revolutionaire socialisme, waarbij men wachtte op en werkte aan de toekomst van de revolutie, een revolutie die naar men voorzag alle trekken zou vertonen van de grote Franse omwenteling van 1789. Het was ook de tijd waarin Domela Nieuwenhuis zijn blad *Recht voor Allen* opzette en waarin hij om het artikel 'De koning komt' wegens majesteitsschennis tot één jaar celstraf werd veroordeeld. Van een anarchistische beweging was toen nog geen sprake. In 1888 verscheen *De Anarchist – Orgaan van goddeloozen, haveloozen en regeeringsloozen.* En tien jaar later pas liet Domela Nieuwenhuis zijn anarchistische blad *De Vrije Socialist* verschijnen.

Van de sociale woelingen en botsingen in die tijd – en zeker van het rumoer in arbeiderskringen – moest Henks vader niets hebben. Hij heeft zich toen – en ook later – niet eens in de richting van de christelijke arbeidersbeweging gewaagd. Dat was beslist geen hardheid van hem, want hij was een zachtaardige, vriendelijke en goedgeefse man. Maar hij voelde zich helemaal geen arbeider. Hij voelde zich een zelfstandig ambachtsman. En wanneer hij zich al eens zag als deelgenoot van een klasse of groep, dan was het die van de patroons. Maar in de allereerste plaats zag hij zichzelf in zijn kosterschap als vertegenwoordiger van het kerkelijk instituut. In zijn gezin waren onderwerpen als socialisme en anarchisme zo niet taboe dan toch duidelijke kentekenen van morele

ontaarding. Dit veranderde later wel enigermate – een kwestie van gewenning –, maar veel verder dan te menen dat socialisten en anarchisten zo nu en dan goedbedoelende mensen met dwaze opvattingen waren, kwam men niet.

De broers en zusters bezochten de lagere school, een christelijke vanzelfsprekend. Na de lagere school werd Johan boekbinder, net als zijn vader. Hij ging zelfs naar Duitsland om daar het zogenaamde persvergulden te leren. Hij was een goed vakman, die bovendien zeer vaardig bleek met tekenpotlood en tekenpen. Na de dood van zijn vader zou hij diens boekbindersmaterieel en -materiaal erven.

Henks zuster Jopie bezocht de christelijke normaalschool, een instituut tot vorming van onderwijzend personeel. De wettelijke term hiervoor is kweekschool. Zij werd onderwijzeres, oefende vrij langdurig haar vak uit, trouwde en trok in het midden van de jaren twintig naar Indië. Na hun terugkomst aan het eind van de jaren dertig zouden zij en haar man huismeesters worden van een opvoedingsgesticht.

Van de oudste zuster, Henny, is mij niets gebleken van een beroepsopleiding noch van het uitoefenen van een beroep.

Henk zelf bezocht net als Jopie de normaalschool. En ook hij werd onderwijzer. Hij stak bovendien wel wat op van het boekbindersvak en kon op vakkundige en smaakvolle manier boeken inbinden. Ook maakte hij zich het een en ander van het drukkersvak eigen. Maar wat zijn studie voor onderwijzer aangaat, die liep toch niet zo als zijn ouders gehoopt en voorzien hadden. Het liep daarmee zelfs heel anders…

Op de lagere school had hij zich al een lastig kind getoond. Dat hing zeer zeker ook samen met zijn zwakke gezondheid. Vooral als kind leed hij hevig aan astmatische bronchitis. De aanvallen werden gaandeweg minder in getal en hevigheid, maar ook in de jaren dertig had hij er nog wel last van.

Henk leerde vlot, al te vlot, maar hij gedroeg zich heel beslist niet als een braaf kosterskind. Dat werd dan alom verklaard uit de omstandigheid dat hij door zijn moeder en zusjes verwend was. Toch kan zo iets nauwelijks als verklaring gelden. Verwende kinderen wensen voortdurend de aandacht te trekken. Dat zat

er vanzelfsprekend ook in bij Henk. Maar niet elk verwend kind toont zich steeds weer opstandig tegen het ouderlijke zowel als het schoolse en kerkelijke gezag. Er moet meer geweest zijn. Op z'n minst moet hij toen al een scherp oog gehad hebben voor de kloof die gaapte tussen wat de christelijke mensen in zijn omgeving zeiden en wat ze deden. Het waarnemen van zo'n kloof leidt tot kritiek, en kan leiden tot een kritische instelling. Het gaat er daarbij vooral om hoeveel er van de oorspronkelijke energie en weetgierigheid bewaard blijft. Dat was bij Henk gelukkig heel veel.

Op die normaalschool, waar hij op zijn veertiende heenging, toonde hij almaar duidelijker dat hij het niet eens was met het onderwijs daar en met de manier waarop hij behandeld werd. Hij maakte 'rotzooi', een primaire en tegelijk primitieve vorm van opstandigheid tegen het bestaande gezag. Maar dat was beslist niet de enige manier van verzet. Hij hield zich onder de lessen bezig met heel andere dingen: het lezen van gedichten, het maken van gedichten ook, en hij zei wat hem voor de mond kwam. Hij kon zijn mond niet houden. Dat zou hij zelfs veel, veel later, onder gevaarlijke omstandigheden, nog niet kunnen. Het gevolg was dat hij van school getrapt werd. Grote consternatie in het kostersgezin. Met heel veel moeite en via relaties lukte het de vader om Henk op een andere normaalschool geplaatst te krijgen, deze keer een particuliere en neutrale. Na vier jaar normaalschoool, het was intussen 1916 geworden, slaagde hij voor het staatsexamen van onderwijzer.

Uit zijn schooltijd zijn twee gedichten van hem bewaard gebleven. Deze werden gepubliceerd in een blad voor christelijke jongemannen. Naar inhoud en vorm hebben ze niets opstandigs. Hieruit zou geconcludeerd mogen worden dat hij in die dagen aan een gerichte opstandigheid niet toe was. Maar veeleer zou gezegd kunnen worden dat hij zich nog altijd wenste te conformeren aan de bestaande christelijke samenleving. Of anders geformuleerd: een andere samenleving bestond er voor hem nog niet. De echte breuk zou niet al te lang op zich laten wachten.

Het ene gedicht, uit 1915, is een sonnet met oprecht-christelijke strekking en in deze strekking vormelijk genoeg. De eerste vier regels luiden:

Wanneer het leven moordt een stillen hartewensch
en gij geslagen staat voor noodlots wreed gezicht,
o richt dan steeds den blik op 't raadselvol gezicht
van Jezus, grooten Lijder, schoonen Koningsmensch.

En de eerste drie regels van het andere gedicht, dat hij ook vóór zijn achttiende jaar schreef, luiden:

Steedse verteedering,
liefde-omkleedering
is al het willen van God onzen Heer.

Ook dit heeft niets moderns, laat staan opstandigs.

Intussen woedt al enige tijd de Eerste Wereldoorlog, die met zijn zinloze moorden en vernietiging stellig tot Henks bewustwording heeft bijgedragen. Maar het was beslist niet zo als hij het zich in 1936 herinnert en noteert in zijn gedicht 'Als de klok klept…' Hierin heet het:

Weet je 't nog, makkers,
Hoe 1 augustus 1914
De klok bonsde,
De dodenklok,
De slachtbankklok…
Weet je 't nog,
Hoe het bloed in je keel klopte,
Hoog in je keel,
Heet, kort en droog
Van schrik en angst,
Van ongekende ontzetting
Om het nameloze wee,
Dat werkelijk werd?

In 1914 was er, voor wat Henk betreft, zeer beslist nog geen sprake van de makkers als door hem bedoeld. Zijn ontwikkeling in deze verliep toen nog niet schoksgewijs.

Op die andere normaalschool kwam hij voor het eerst echt in aanraking met niet-christelijke mensen. Daaronder waren regelrechte atheïsten en zelfs revolutionairen. In die dagen waren

ook de sociaaldemocraten – en zeker de jongeren onder hen – nog revolutionair. Op die school werd de vonk in hem aangeblazen. Maar een vlam werd het vooreerst niet. Het christendom was voor hem niet zomaar een jas die je kon uittrekken. Hij heeft in zijn puberteit en adolescentie het christelijke geloof ernstig genomen. In voor hem principiële zaken is Henk altijd serieus geweest. Er moest nog heel wat worden gelezen en gediscussieerd.

Henk komt in aanraking met de Kweekelingen Geheelonthoudersbond (KGOB), waarvan ook mensen als Koos Vorrink en Wim Banning lid zijn geweest. En via de (KGOB) komt hij in contact met de wat radicalere Jongelieden Geheelonthoudersbond (JGOB). Beide waren geen echt revolutionaire organisaties. Zelfs de JGOB had toen nog maar weinig van het antimilitaristische en enigszins anarchistische karakter van latere jaren. Maar beide waren in elk geval niet christelijk van signatuur. Er heerste tussen die twee bonden een tamelijk gespannen verhouding. De KGOB had iets elitairs en wilde niet weten van een algemenere bond. Dat zou stellig een meer proletarische zijn. De JGOB daarentegen stond zo'n uitbreiding van het grondvlak sterk voor. Over dat verschil in uitgangspunt hielden beide bonden meer dan eens gezamenlijke discussie-avonden. Op een van die bijeenkomsten leerde Greetje van Amstel Henk Eikeboom kennen. Dat was in 1917. Als veertienjarige mengde zij zich in de discussie. Na afloop maakte Henk haar daarover zijn compliment. En zo ontstond er een kameraadschappelijke relatie die tot mei 1940 – de laatste keer dat zij elkaar ontmoetten – zou voortduren. Greetjes indruk van Henk, die op die bijeenkomst het woord voerde, was 'een aardige, kameraadschappelijke jongen'.

Toen, vrij plotseling, 'raakte hij verstrikt in de tentakels van de revolutie', zoals zijn christelijke familie het later wel zou formuleren. In duidelijker bewoordingen: Henk werd gegrepen door de revolutionaire gebeurtenissen in Rusland. In dat opzicht was hij bepaald geen uitzondering. Vele jonge mensen zagen toen in de Russische omwenteling de komst van een nieuwe samenleving.

Van zijn voorkeur voor het marxisme getuigt een uit die tijd stammend handschrift van hem, *De Ontwikkeling van het Sosialisme.* Het is vrij zeker dat het hier gaat om een door hem op papier gezette toespraak. Hij geeft daarin een overzicht van de

sociale stelsels sinds de vroegste historische tijden tot in onze eeuw. Ongeveer de helft van zijn betoog is gewijd aan de opvattingen van Marx. Aan het anarchisme wijdt hij maar enkele regels (Proudhon, Blanc). In de laatste alinea van het circa 3500 woorden omvattende stuk schrijft hij: 'Een biezondere plaats neemt nog in het anarchisme, gepredikt door Bakunin, Kropotkin e.a. Zij willen niet alleen geen gezag van staatswege wanneer die staat kapitalisties is, doch willen ook geen volksregering, maar alleen in vrijheid samenwerkende arbeidersgroepen. Deze ideeën werden in Holland gepropageerd door F. Domela Nieuwenhuis.' En met dit laatste is de verhandeling ten einde. Een anarchist was Henk Eikeboom toen dus allerminst. Het gehele stuk doet een beetje schools aan, alsof de schrijver zich niet erg thuis voelt in deze materie. Weinig blijkt er ook van eigen opvattingen. Maar Eikeboom is nooit een groot theoreticus geweest.

Henk heeft die toespraak waarschijnlijk voor de jeugdbond De Zaaier gehouden, een bond die in de loop van zijn bestaan evolueerde van sociaaldemocratisch naar communistisch. Het verschil daartussen was toen niet zo groot. De sociaaldemocraten hadden nog niet de revolutie afgezworen, de communisten waren nog niet de starre partijdogmatici van latere tijd. De Zaaier was maar korte tijd antimilitaristisch. Men was eerder voor de verovering van het leger, in het belang van de revolutie. Voor de communisten is het antimilitarisme nooit een principiële kwestie geweest. De sociaaldemocraten hebben nog wel hun pacifistische periode gekend. Maar daar kwamen ze na enkele jaren van terug: de gebroken geweertjes werden afgedaan en voorgoed opgeborgen, en de partijgenoten groeiden in de loop van de tijd tot echte vaderlandsverdedigers. Dat deden zij overigens met weinig geestdrift – enkele sociaaldemocratische reserve-officieren uitgezonderd –, maar vanaf zeker moment was de ontwapening geen punt van discussie meer. De dienstweigering was dat eigenlijk nooit geweest.

Juist het antimilitarisme zou voor Henk als een principieel breekijzer gaan werken. Dat breekijzer werd vooral gesmeed door Willy Broekman, Henks latere vrouw. Met name bij het begin van zijn overgang naar het anarchisme zou zij een uiterst belangrijke rol spelen.

In anderhalf jaar was Henk geworden van een christelijke jongeman tot een almaar opstandiger aanhanger van de revolutie. Het is zelfs waarschijnlijk dat de ommekeer in een veel korter tijdsverloop plaatsvond. In januari 1916 schreef hij nog een volkomen christelijk gedicht en in juli 1917 publiceerde hij in het revolutionaire zondagsblad *Morgenrood*. Voordat je een opstandig gedicht kunt schrijven, moet je hierop oefenen. En ook moet je eerst enigermate groeien in je opstandigheid.

Er zou in dat jaar 1917 nog heel wat meer gebeuren, zoveel meer dat hij in november dienstweigeraar was. Vanwaar die snelle ommekeer? De tijd was er naar: de Wereldoorlog woedde. Een van de consequenties hiervan was dat het christendom aan de kaak werd gesteld – de arbeidersbeweging trouwens ook. Henk heeft van zijn verontwaardiging herhaaldelijk blijk gegeven in zijn gedichten. Tot zijn snelle overgang van christen naar revolutionair droegen natuurlijk ook de veelvuldige contacten met studiegenoten en collega's bij. Maar er moeten nog andere redenen geweest zijn. De benepenheid en de onechtheid van zijn milieu moeten hem steeds meer benauwd hebben. Er ontstond in hem een onweerstaanbare behoefte iedereen de waarheid te zeggen – niet zo heel vreemd bij een puber en adolescent –, ook en vooral om de reacties hierop waar te nemen. *Épater le bourgeois*. Nu nog wordt in Henks familie verhaald over zijn nadrukkelijke en luide vloeken in de gang van de kosterswoning. ('Als de dominee in de gang liep, liep Henk expres te gvd-en. Of dat was om de dominee te pesten of de ouders, weet ik niet. In elk geval heb ik menige vloek door de gang horen daveren. Henk had een nette spraak, dus kunt u zich voorstellen hoe dat klonk.')

Een wat onwillige bekeerling

In het jaar 1917 was Willy Broekman onderwijzeres in Heerde, een kleine plaats in het Gelderse tussen Apeldoorn en Zwolle. Daar had ze een vrouwelijke collega leren kennen met wie ze veel optrok. Die twee raakten echt bevriend en zo kwam het dat Willy een bezoek ging brengen aan het ouderlijk huis van haar vriendin. Dat waren de Eikebooms, een kostersgezin in Amsterdam. Willy zelf was van huis uit rooms-katholiek, maar zij bevond zich toen al duidelijk op een heel andere weg. Aanvankelijk was ze lid van de KGOB.

Bij de Eikebooms maakte ze ook kennis met Jopie's jongste broer Henk. Van zijn bestaan was Willy natuurlijk niet geheel onkundig gebleven. Maar er gebeurde iets waarop zij niet gerekend had. Ondanks dat ze al een vriend in Heerde had – toen heette dat 'jongen' of 'vrijer' – wist ze bij de eerste ontmoeting met Henk onmiddellijk: dit is de man. Die man was toen niet ouder dan negentien jaar.

Hun relatie werd er niet een van voornamelijk elkaars handen vasthouden en diep in wederzijdse ogen blijven kijken. Typerend en zeker ook opmerkelijk was dat de twee jonge mensen, ondanks hun groeiend gevoel van verbondenheid, voortdurend verschil van mening hadden. De ene discussie volgde de andere, waarbij Henk door zijn geringere ervaring op dat gebied en ook door zijn geringere levenservaring – Willy was een jaar ouder en bovendien een vrouw – nog wel eens bakzeil moest halen. Dat zou hem later met andere vrouwen niet zo vaak meer overkomen. Willy omschrijft hun relatie met de woorden: 'We hadden grotendeels dezelfde idealen; de manieren om ze te realiseren stonden recht tegenover elkaar.' En ze voegt er even later aan toe: 'We waren beiden nogal moeilijke mensen. Waar je niet zo gauw achterkomt. Maar' – en zij beklemtoont het tot op dit moment – 'hij was

gek op mij en ik op hem.' Toch heeft zij Henk lang niet van al haar opvattingen en principes kunnen doordringen. En met dit laatste is al aangegeven dat haar 'bekering' van Henk veel opvallender was dan andersom.

Een van de 'twistpunten' werd gevormd door het dienstweigeren. Daar was Henk aanvankelijk beslist niet vóór. Hij was echt doordrongen van de noodzaak dat het proletariaat het leger moest veroveren, in het belang van de revolutie. Het was vooral Willy die Henk wees op het 'onomstotelijk gelijk' van het antimilitarisme. Nu al moeten we opmerken dat Henk Eikebooms werkelijke overtuiging omtrent dit beginsel pas na enige jaren van deelname aan de anarchistische beweging goed zijn beslag zou krijgen. Niettemin zat hij al in november 1917 in arrest wegens dienstweigering. Pas in januari 1919 werd hij vrijgelaten. Tijdens zijn gevangenschap verbleef hij ongeveer twee maanden in het Wilhelmina Gasthuis in Amsterdam.

Dat Henks ontwikkeling in strikt anarchistische zin enige tijd vergde, hing samen met de poëtisch-romantische voorstelling die hij van de revolutie had. En ook hierin was hij beslist niet de enige. Wanneer er over de revolutie gedacht en gesproken werd, dan had men de oude voorbeelden voor ogen, met barricaden en rode dan wel zwarte vlaggen. Hoewel de revolutionairen heel goed wisten dat het wapengeweld sinds de Franse Revolutie van 1789 enorm toegenomen was, dacht men toch in variaties op het thema van die revolutie. Ook de Parijse Commune van 1871 diende als voorbeeld. En nauw verbonden met de romantische opvattingen over het grote gebeuren dat een einde zou maken aan alle uitbuiting en dwingelandij, was de nog aan de gang zijnde revolutie in Rusland. Aan die revolutie hadden ook Russische anarchisten deelgenomen. In dit verband wijzen we op het door Henk Eikeboom zo bewonderde boek over de Machno-beweging van Pjotr Arsjinov, waarin een bepaald facet van de strijd der anarchisten in Rusland beschreven staat. Maar in dat boek is al sprake van het feit dat de revolutie haar eigen kinderen aan het opeten is. Daarvan was in die eerste jaren nog niets bekend. Kritiek van anarchistische zijde op het gebeuren was er aanvankelijk bijna niet. Die kritiek zou erg aarzelend op gang komen omdat men de eigen dromen over een slagen van de revolutie niet zomaar

kon laten vallen. Natuurlijk had de principiële kritiek op wat de leiders daar voor ogen stond nooit geheel stilgestaan. Het anarchisme was nu eenmaal iets heel anders dan het (partij)communisme. Maar de anarchisten voelden er niets voor mee te huilen met de reactionaire wolven in het kapitalistische bos. Er bestond heel wat sympathie onder niet-communistische arbeiders en intellectuelen voor het Russische gebeuren. En dat was ook het geval binnen de anarchistische beweging, waarbij Henk Eikeboom steeds nauwer betrokken zou raken.

Dat Henk op sterk poëtisch-romantiserende manier sympathiseerde met de toen nog heel jonge Sovjet-Unie, bewijst zijn artikel in het beslist niet communistische blad *De Stormklok*, waarvan hij mederedacteur was. In dat artikel heet het: 'Daar is voor het eerst in de mensheidshistorie een daad-van-sosialisme gedaan, een bouwsel-van-broederschap gesticht... Van een sosialistiese republiek gesticht en gedijend temidden der kapitalistiese wereld, gelijk een veilig eiland in de stormzee, zal zulk een revolutionerende invloed uitgaan op de nog "ordelijke" delen van de wereld, dat ook daar na korte tijd de "omvorming" zal plaatshebben... Het weefsel van leugen dat Rusland omgeeft, gaat scheuren. Niet alle joernalisten laten zich gebruiken om het vuile werk voor de kapitalisten op te knappen.' En ten slotte: 'Het nieuwe breekt baan en vanuit het Oosten komt het licht. De Rode Zon van het Sosialisme verrijst en verheugd roepen we elkaar toe met schitterende ogen: Ziet! Het daghet in den Oosten!'

Dat schreef hij in december 1919. In dezelfde maand verschijnt er van hem een artikel in *De Vrije Socialist*, waarin hij iets minder pathetisch de farizeïsche bestrijding van de Sovjet-Unie te lijf gaat. Toch ook weer een bewijs dat er in de kringen der Nederlandse anarchisten sympathie bestond voor wat er in Rusland gaande was. De kritiek op de Sovjet-Unie zou pas in de loop van het daaropvolgende jaar loskomen. Henk Eikeboom bij voorbeeld zou de ontwikkelingen in Rusland eerst recht bekritiseren met zijn artikel 'Het tafellaken doorgesneden' in *De Vrije Socialist* van 27 oktober 1920.

Ook al kan vastgesteld worden dat Henks groei naar het anarchisme over een periode van enige jaren loopt; het is zeker dat hij nooit een echte aanhanger van de communistische partijprin-

cipes is geweest. Die pasten gewoon niet bij zijn aard en karakter. Maar opvallend is dat hij ook in latere jaren zuinig is met zijn kritiek op de Sovjet-Unie en de communistische partij. Hij was zeker niet blind voor de rampzalige ontwikkelingen aldaar, maar voelde zich hoe dan ook nog steeds verplicht aan de revolutie. De sympathie daarvoor is bij hem nooit geheel verdwenen. Groot was dan ook zijn teleurstelling toen de Sovjet-Unie een pact sloot met Hitler-Duitsland – met later ook nog de verdeling van het door de nazi-legers verslagen Polen. En nadat de Duitse legers Rusland waren binnengevallen, zou hij, opgelucht en verheugd over de Russische weerstand, een lang gedicht schrijven met als onderwerp het vernietigende bombardement op een grote Russische stuwdam.

Maar het wordt tijd voor een wat duidelijkere omschrijving van het begrip 'anarchisme' – een al heel oude maatschappijleer, veel ouder dan bij voorbeeld het socialisme en het communisme. Het anarchisme wil de structuur van de samenleving laten bepalen door de vrije zelforganisatie der individuen. Behalve dat de anarchisten de bestaande maatschappijvormen niet erkennen en wensen te negeren, streven zij ernaar die vormen te doen verdwijnen, op te heffen en in laatste instantie, middels een revolutie, definitief uit de weg te ruimen. De anarchistische beweging was en is dus een revolutionaire beweging. Onder de aanhangers valt een onderscheid te maken tussen hen die de absolute autonomie van het individu voorstaan, en anderen die een zekere mate van onderlinge samenwerking als noodzakelijk zien. De eersten worden aangeduid met individueel-anarchisten, de laatsten met sociaal-anarchisten. Vanzelfsprekend bestonden en bestaan er allerlei mengvormen en varianten van beide richtingen. Bekende buitenlandse anarchisten waren Proudhon, Stirner, Godwin, Bakunin, Tolstoj en Kropotkin. De verreweg bekendste Nederlandse anarchist was Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846–1919). Van hem wil ik hier alleen zeggen dat hij van predikant socialist werd en als zodanig het eerste Nederlandse socialistische nieuwsblad uitgaf, *Recht voor Allen.* Later ging hij tot het anarchisme over en gaf in 1898 het blad *De Vrije Socialist* uit. De Nederlandse anarchisten noemden en noemen zich ook wel vrije of libertaire socialisten,

dit in tegenstelling tot de sociaaldemocraten, die zoals bekend aanhangers van de staat en dus staatssocialisten zijn. Zij, en ook de communisten, wensen de staat te veroveren – anarchisten wensen de staat op te heffen.

Wat Henk Eikeboom aangaat, hij was van het Nederlandse anarchisme niet een theoretische of intellectuele vertegenwoordiger. Hij was niet de man van het zich bezinnen op principes noch op het verfijnen of uitdiepen ervan. Toch heeft hij op bepaalde momenten niet nagelaten duidelijk zijn mening te zeggen. Maar hij was bovenal een man van de daad, van het ageren, van – zoals het toen geformuleerd werd – de directe actie. En dat is toch wel opmerkelijk voor iemand die gedichten schrijft. Dichters en andere schrijvers zijn meestal mensen die 't gebeuren emotioneel verwoorden en illustreren.

Bij het indelen van deze man in de rubriek individueel- dan wel sociaal-anarchist ligt het een beetje moeilijk. Zelf noemde hij zich sociaal-anarchist, werkte ook onder meer in en met de groepering Sociaal Anarchistische Aktie (SAA). En in zijn literaire en publicistische activiteiten geeft hij eveneens blijk van een voortdurend bezig zijn met de maatschappelijke problematiek. Dit laatste zegt overigens niet zo veel. Je kunt ook over de liefde schrijven zonder lief te hebben. Johan te Slaa, een medestrijder die Henk van zeer nabij gekend heeft, zei me tijdens een vraaggesprek dat de man zeer beslist een sociaal-anarchist was. Maar er komen twijfels op wanneer men een van zijn weinige theoretische uiteenzettingen leest, zoals die in zijn brochure *De anarchist en het huwelijk*. Ook met het oog op andere, al dan niet pertinente standpuntsbepalingen, neig ik ertoe hem het predikaat 'individueel' op te spelden. En voor het overige was hij de typische vertegenwoordiger van zijn eigen anarchisme, iets dat in de beweging veelvuldig voorkwam.

Eikeboom was een groot bewonderaar van Domela Nieuwenhuis en Schermerhorn, maar zijn bewondering gold in eerste instantie de persoonlijke uitingen en gedragingen van deze 'vooraanstaanden'. Hier was dus vooral sprake van een milde persoonsverering. In dit opzicht is hij trouwens altijd 'de zoon van de vader' gebleven. Daarvan getuigt zijn dertig strofen lange gedicht op de dood van Domela. Datzelfde gedicht liet hij in 1936 in *De Arbeider* plaatsen.

Ook aan Schermerhorn droeg hij een gedicht op, waarmee het aan deze man gewijde boek *Vrijheid en Persoonlijkheid* zou openen. En ook deze prominenten van het anarchisme waren meer verkondigers en verbreiders dan theoretici. Houden we het er dan maar op dat Eikeboom in zijn sociale uitingen een sociaal-anarchist en in zijn direct-individuele leven een individueel-anarchist was. En om de theoretici dan ook nog tevreden te stellen: Henk was meer geporteerd voor Bakunin dan voor Proudhon. De wat kille Max Stirner lag hem minder, al zal hij diens uitspraak: 'Mij gaat niets boven mij', zeker onderschreven hebben. Dan toch moet ik beklemtonen dat die voorkeur van hem minder te maken had met hun theoretische uitspraken dan met hun levensgedrag en hun maatschappelijke rol.

Net als zovele anderen is Eikeboom vooral tot het anarchisme gekomen door de antimilitaristische componenten ervan. Want een Nederlandse anarchist was altijd een antimilitarist. Men kan rustig zeggen dat het antimilitarisme het cement was tussen de rijk geschakeerde groepen, groepjes en verenigingen binnen de anarchistische beweging. Leverancier van dat cement was in de eerste plaats de Internationale Anti-Militaristische Vereniging, kortweg 'het' IAMV genoemd. Deze vereniging was door onder meer Domela Nieuwenhuis in 1904 opgericht en bestond tot 1940. Uitgegeven werd het maandblad *De Wapens Neder*, dat – in het bijzonder tijdens de oorlog 1914–1918 en de jaren vlak erna – in een flinke oplage verscheen. In 1918 had het blad een oplaag van 18 000, wel een bewijs dat ook anderen dan anarchisten het blad lazen. Want zo veel anarchisten zijn er in Nederland nooit geweest. Tijdens de acties voor de bevrijding van Herman Groenendaal verspreidde het blad een manifest in een oplaag van 180 000 exemplaren, een in die tijd ongekend aantal. Het antimilitarisme was toen onder de arbeiders populair. Hiervan profiteerde ongetwijfeld de anarchistische beweging. In en door de oorlog was een nadrukkelijk sociale strijd in gang gezet. Die strijd omvatte natuurlijk niet aanhangers van Domela Nieuwenhuis alleen. Wel speelden de anarchistische propaganda en agitatie de eerste viool. Toch klonk vlak daarachter, maar weinig minder luid en duidelijk herkenbaar, een andere viool: die van de antimilitaristen uit christelijke kring.

De antimilitaristen van christelijke huize steunden op het geloof, die van anarchistische huize op hun revolutionaire overtuiging. Hoewel er tussen die beide richtingen grote verschillen bestonden – anarchisten zijn per definitie atheïsten – waren er belangrijke raakvlakken. En het is niet overdreven te stellen dat die christenen revolutionair waren in het beleven van hun geloof en dat de anarchisten gelovig waren in hun vertrouwen op de naderende revolutie. Die sociale revolutie zou, naar men meende, al of niet met geweld gepaard gaan, zeer waarschijnlijk met geweld. Want de anarchisten van die dagen waren grosso modo geen aanhangers van de geweldloosheid. De geweldloosheidopvatting kwam voornamelijk voor onder de christelijk georiënteerde antimilitaristen.

Vooral in de eerste jaren na de revolutie in Rusland en de omwenteling in Duitsland was men er in anarchistische, maar ook in andere revolutionaire kringen zeker van dat het met de 'laatste' revolutie nog maar een kwestie van – relatief korte – tijd was. Komen zou-ie! En het model zag men ongeveer als dat van de Franse Revolutie van 1789. Het laat zich nu, vijftig, zestig jaar nadien, bijna niet voorstellen dat de anarchisten er rotsvast van overtuigd waren dat de revolutie vrijwel voor de deur stond, in elk geval 'gloorde aan de horizon'. Ik herinner me uit mijn kindertijd de gesprekken en discussies over hoe de laatste afrekening met het kapitalisme er wel zou uitzien. En ik herinner me ook dat men naar mijn opvatting een beetje vaag deed over het tijdstip ervan. Zou ik nog een jongen of al een man zijn als het kanon van de opstand ging spreken? In ieder geval zou ik me achter de barricade bevinden. Twijfel over de nadering van de revolutie, die 'alles' zou veranderen, bestond er niet.

Ook in de jaren twintig was er in de Nederlandse anarchistische beweging zo veel aan de hand – meetings, demonstraties, bommen plaatsen, nemen naar behoeften, werken is misdaad, sabotage, stakingen, heftige vergaderingen, pinkstermobilisaties, nooit eindigende discussies en zingen, zingen bovenal – dat voor bezinning geen tijd bleef. En wat belangrijker was: er bestond geen behoefte aan bezinning. Actie was het devies. De daad was zo niet alles, dan toch wel het allerbelangrijkste. Wat dat aangaat bedriegt de schijn in niet geringe mate: de anarchistische beweging lijkt door wat ervan achtergebleven is – de publikaties – op een papieren

beweging. Daartoe draagt ook bij dat de huidige vertegenwoordigers – op uitzonderingen zoals de acties van Onkruit na – vooral op papier bezig zijn. Maar we moeten benadrukken dat de anarchistische beweging vooral een proletarische beweging was, en dus een beweging van doen in allerlei vorm. Kranten en brochures waren vooral een bevestiging van dat daadwerkelijk bezig-zijn. De schriftelijke produkten van de anarchisten werden natuurlijk gelezen, maar ze waren er vooral om mee te colporteren.

Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak, was Henk een jongen van goed zestien jaar. Dat is een leeftijd waarop er vaak sprake is van een geestelijke hergeboorte en een toetsen van de waarden aan de werkelijkheid. In 1916 werd hij onderwijzer en kwam daarmee terecht in een omgeving waar het duidelijk aan het gisten was. De arbeidersbeweging had nog veel weg van een beweging der arbeiders. En om ons te bepalen tot het milieu waarmee Henk te maken kreeg: ook heel wat sociaaldemocratische onderwijzers waren in die dagen nog echte revolutionairen. En nadat hij een jaar later Willy Broekman had leren kennen, die net als hij met volle teugen van de vrijheidswijn dronk, geraakte hij in een stroomversnelling die hem achteraf wel verbaasd zal hebben. Van kosterszoon tot bekend en zelfs wel berucht anarchist in de hoofdstad des lands moet ook in zijn ogen een reuzenschrede geweest zijn. Maar dan: Henk was nooit iemand die zich lang bezighield met het verleden. Het lag niet in zijn aard om veel achterom te zien.

We hebben er al op gewezen dat Henk, toen hij Willy leerde kennen, aan de gewetensvraag of hij de militaire dienst zou moeten weigeren, nog niet toe was. En ook na Willy's aandringen bleef hij aarzelen. Dienstweigeren paste gewoonweg niet in zijn voorstellingen omtrent de naderende revolutie. Van een dienstweigeringstraditie in Nederland was nog geen sprake, ook al hadden er vele tientallen het aantrekken van de wapenrok van de hand gewezen. Dienstweigeren was een nadrukkelijke stap en betekende een veelomvattend overgaan naar het andere kamp. Daar was enig afwegen beslist op zijn plaats. En hoewel Henk Eikeboom niet een man van wikken en wegen was, aarzelde ook hij. Het contact met het gezin waaruit hij stamde was intussen zeker niet verloren gegaan, maar onverbloemd had hij laten weten dat de wereld van godsdienst en benepen burgerdom voor hem had

afgedaan.

Hij aarzelde dus om dienst te weigeren. Maar dat kon bij hem nooit lang duren. Het onbekende, ongebondene en avontuurlijke heeft hem altijd aangetrokken. Bovendien was daar Willy, een besluitvaardige en op dat moment zelf in haar principiële uitmonstering groeiende jonge vrouw, die al veel onafhankelijker in het leven stond dan hij. Bij zijn besluit om te weigeren heeft zij een beslissende rol gespeeld. Ze heeft hem van de 'absolute juistheid' van de weigering overtuigd. En doordat ze een sterke moraliste was, bleef haar appelleren aan de ook in moraal gedrenkte levenservaringen van Henk in meer dan één opzicht niet zonder succes. Willy droeg er in sterke mate toe bij dat zijn houding radicaler werd. Door haar werd hij antimilitarist. En eenmaal de eerste stap op de anarchistische weg gezet hebbende, zou hij steeds grotere en snellere stappen laten volgen.

'Ik brand mijzelven op'

Binnen enkele drukke en meeslepende jaren werd Henk Eikeboom van een christelijke jongeling – uiteraard niet zo'n heel brave – getransformeerd tot een totale en 'restloze' anarchist. Toch was zijn optreden in de beweging aanvankelijk vrij bescheiden en zeker weinig spectaculair. Hij hield zich voornamelijk bezig met het schrijven van poëzie. Daarbij ging het vooral over de maatschappelijke strijd. In zijn *Strijdzang der Jeugd* heet het:

Wij komen in tijden van droefheid en schande
En schouwen d'ellende der bloedende aard,
Maar reiken toch moedig de willende handen
En zijn voor geen schrik'lijken chaos vervaard.

De gedichten werden langzaam aan afgewisseld met tamelijk hooggestemde artikelen – eigenlijk gedichten in proza – en na enige tijd leverde hij ook werk van journalistieke aard. In die eerste jaren van zijn revolutionair-zijn leek hem een toekomst als schrijver-dichter de meest voor de hand liggende. Hij kwam toen ook veel in aanraking met kunstenaars en minnaars van de kunst.

Over die periode in Henks leven heeft Carel Dinaux – de bekende literaire recensent – mij geschreven, twee maanden voor zijn dood. Enkele zinnen uit zijn brief wil ik hier aanhalen, dit vooral ter illustratie van de jongeman die Henk in die dagen ook was.

'Het telefoontje en je brief komen precies op het moment dat ik in mijn 'memoires' (!) ben gekomen aan de periode van mijn relatie met Amsterdamse revolutionairen, bohémiens e.d. in de jaren 1918–1925, een heterogene groep jongeren die hoe dan ook in verzet kwamen tegen de leugenachtigheden van de samenleving... De kennismaking met Henk E. ontstond via mijn vriend Anthon Bakels, die mij o.a. introduceerde in de kleine kring van anarchistisch gezinden, die 's zaterdagsavonds bijeenkwam in het

duistere vergaderzaaltje in de even duistere Kromme Elleboogsteeg in Haarlem, waar we discussieerden over onze lectuur: Elisée Reclus, Kropotkin, Bakunin, Proudhon, Godwin, Mackay (en dus Stirner), Louise Michel enz... Vaak ging ik met Anthon naar Amsterdam, waar we in het wijnlokaal van Ognibeni samenkwamen met de Amsterdamse geestverwanten, van wie ik me het best Erich Wichman (de latere fascist!) en Henk E. herinner.'

Maar Dinaux verhaalt niet alleen van het samenzijn met Henk. Met enige spijt constateert hij: 'Intiem ben ik met H. nooit geweest. Ik had steeds het gevoel dat hij me ontglipte door zijn vele tegenstrijdigheden.'

In deze kring van geest- en zielsverwanten heeft Henk zich duidelijk doen gelden, niet alleen als dichter-kunstenaar maar ook als nadrukkelijk verkondiger van zijn nieuwe opvattingen over mens en samenleving. En dat hij en de zijnen daarbij geen steen overeind lieten van het bouwwerk van de gesmade bourgeoisie, sprak wel vanzelf. Er werd dus veel gepraat, stellig ook veel doorgedraafd op stokpaarden. En ook het maken van plannen – waaronder de dolste – zal niet van de lucht geweest zijn. Toch moet niet gedacht worden dat er alleen gepraat en niets gedaan werd. De deelnemers hadden overdag hun werk en hun besognes, en ze maakten ook plannen die wel degelijk ten uitvoer gebracht werden. Dinaux zegt hierover: 'Henk was betrokken bij de zogenaamde oprichting van het (fictieve) Genootschap voor Uitgaven op Individualistisch Gebied, dat gevestigd was op mijn adres in Bentveld en dat niet meer dan één publikatie liet verschijnen: de dichtbundel *De dag* van Jan W. Jacobs, verlucht met houtsneden van de Vlaming Frans Nackaerts.'

Ja, het is zeker dat Henk Eikeboom zichzelf toen zag als een anarchistisch dichter en dat hij beslist van plan was om met schrijven en dergelijke in zijn onderhoud te voorzien. Ook Willy Eikeboom-Broekman zegt met stelligheid dat het Henks bedoeling was schrijver te worden. Maar tegelijkertijd merkt zij op: 'Het ging hem te gemakkelijk af. Hij werkte ook te snel.'

Meer als aanvullende en waarschijnlijk onvermijdbare activiteit vervulde hij af en toe een spreekbeurt, hield een enkele redevoering en verrichtte wat bestuurswerk in antimilitaristische en anarchistische kring. Maar dichten, schrijven en bezig zijn met het uitgeven

vulden zijn gedachten en dagen. Hij zal ook toen met de gedachte gespeeld hebben dat de beweging waartoe hij zich rekende maar voor hem, als actief revolutionair, moest zorgen. Later, in de jaren dertig, uitte hij zich zo nu en dan in die zin: de beweging mocht wat hem betreft best voor zijn levensonderhoud opkomen, zoals dat indertijd met Bakunin gedaan was. We zullen hier buiten beschouwing laten hoezeer de vergelijking tussen Bakunin en hem mank ging. Henk was zo rond 1920 de luchthartige jongeman, de kunstenaar par excellence, het archetype van de revolutionair. En er bestond bij hem geen wezenlijk bezwaar tegen het leiden van een sociaal 'verwerpelijk' bestaan. Hij bezat ongetwijfeld de karaktereigenschappen die van hem een moderne Villon hadden kunnen maken.

Dat leven in en van de beweging was overigens niet zo uitzonderlijk als het wel lijkt. Velen trachtten dat, ook al moet ik hier onmiddellijk zeggen dat een carrière zoals Troelstra en velen zijner genoten voor ogen stond, in de anarchistische beweging onmogelijk was. Daarvoor was die beweging te arm en bovendien was de structuur er niet naar. Maar een karige boterham zat er voor ijverige, kundige onbaatzuchtigen toch wel in. Domela Nieuwenhuis is daar een goed voorbeeld van, overigens nadat hij eerst nagenoeg zijn gehele bezit aan de beweging geschonken had. Een min of meer armelijk bestaan in anarchistische kring leek Henk een mogelijkheid. Voorlopig lag zijn enige vaardigheid in het gebruiken van zijn pen. Schrijven dus, dichten en in principiële zin reageren op wat er in de wereld gebeurde. Een zinvoller bestaan was niet denkbaar. Maar zo heel eenvoudig lag dat toch niet. Het zelfs vrij regelmatig geplaatst krijgen van een gedicht in het zondagsblad *Morgenrood* en het maandblad *De Wapens Neder* en in *De Vrije Socialist* van Domela leverde niet eens genoeg op om droog brood van te eten. Daarbij kwam dat Henk altijd een 'gat in zijn hand' heeft gehad. Wat hij ontving aan inkomsten smolt als al te week kaarsvet weg op diverse onnutte altaren. Weinig of veel geld, het raakte bij hem altijd op. En ook als hij geen geld had, wist hij geld uit te geven. In het maken van schulden was hij meer dan bekwaam. Naast een grote behoefte aan geld bestond er bij hem een eer afnemend dan groeiend vermogen om dat te verdienen. Voor die problematiek van zijn

bestaan zou hij eerst een tiental jaren later een soort van oplossing vinden.

Als onderwijskracht bleek hij ongeschikt. Dat lag aan de onderwijssfeer en aan Henks levensstijl. Hij werd administrateur bij Libertas, waar *De Vrije Socialist* werd uitgegeven. We zullen zien hoe dat likken aan pennen hem verging.

Het schrijven van gedichten was Henk Eikebooms lust en leven. En zeker in het begin moet hij in dat opzicht grote verwachtingen gekoesterd hebben. Het is zelfs niet onmogelijk dat hij toen gemeend heeft als dichter en literator een grote toekomst voor zich te hebben. Voor die mening pleitte ook wel het een en ander. Zijn gedichten werden vlot opgenomen. Hij besefte terdege dat duizenden zijn werk onder ogen kregen. En dat kon van de meeste andere dichters niet gezegd worden. De bladen waarin hij publiceerde, vertegenwoordigden dan wel niet de echte exclusieve literaire wereld, er bleek toch tenminste uit dat anderen, onder wie bekende en zelfs grote figuren, zijn werk wisten te waarderen. Daarnaast moeten ook de meer dan goedkeurende stemmen van leeftijdsgenoten in zijn oren geklonken hebben, al dan niet binnen het kader van de jongerenorganisaties. Zo iets werkt stimulerend, zoals het verkeren in eigen kring voor jonge mensen altijd stimulerend gewerkt heeft. Vergeten wij ook niet dat hij bovendien verkeerde in een omgeving van gelijkgestemden, een kring van broeders in de kunst. Alleen al het als gelijkwaardige opgenomen worden door zo'n groep vermag de dromen van een gouden toekomst op te roepen. En dat een dergelijke toekomst ook werkelijk goud of zilver zou brengen, sprak welhaast vanzelf. Er waren immers zo vele kunstenaars die na een armelijk bestaan als bohémien tot rijkdom gekomen waren. Dit laatste zal Henk niet echt noodzakelijk gevonden hebben. Maar hij zal er toch van overtuigd geweest zijn dat in materieel opzicht alles wel in orde zou komen. En die overtuiging zal hij in diverse variaties en in allerlei toonaarden uitgesproken hebben tegenover zijn jonge vrouw Willy.

Naast het schrijven van gedichten ontstond er min of meer vanzelf het verlangen om het ook op andere manier met de pen te proberen. Henks eerste probeersels op het gebied van het proza hadden nog erg veel weg van poëzie, dit bovendien in het spoor

van de sterk individualistisch ingestelde Tachtigers. Die eerste pogingen van hem vielen bepaald niet in de smaak. Proza is niet een verlengstuk van poëzie. Het moet gezegd worden dat Henk Eikeboom nooit een echte prozaïst geworden is. En zeker wat het proza van wat langere adem betreft – verhalen, novelles –, heeft hij geen potten kunnen breken. Tot zo iets als een roman is hij nooit gekomen. Hij was voor het prozawerk niet nuchter genoeg. Bij poëzie kan het geen kwaad dat woorden en regels er soms met de dichter vandoor gaan, integendeel. Proza verdraagt zo iets veel minder goed.

Maar toch: met wat min of meer poëtisch proza had hij enig succes – alweer in relatief kleine kring. Niettemin moet hij spoedig begrepen hebben dat het proza niet echt zijn terrein was. Geen nood, er waren nog andere mogelijkheden. Vanzelfsprekend zal hij aan dichtwerken van grotere omvang gedacht hebben, iets in de richting van toneelwerk of spelen. Daarbij kan een dichter pur sang al veel eerder uit de voeten. Maar Henk zal toch van begin af aan nog een geheel ander gebied op het oog gehad hebben: dat van de journalistiek. We zullen zien in hoeverre er op dat terrein mogelijkheiden voor hem lagen.

Nog voordat Henk tot een duidelijke voorstelling van zijn toekomst kon komen, diende zich nadrukkelijk de noodzaak aan om geld te verdienen. Dit gebeurde vooral in de persoon van Willy, de jonge kordate onderwijzeres, de vrouw waarvan hij hield en die ook van hem hield. Maar nu al moet er worden vastgesteld dat haar liefde voor hem sterk beschikkend en beredderend van karakter was. Henk schikte zich – zeker aanvankelijk – naar haar plannen en aanwijzingen. Hij was immers een moederskind, gewend aan een vrouwelijk wezen dat in menig opzicht zijn leven voor hem bestuurde. Denken we in dit verband ook aan de oudere zusjes. Die hadden eveneens van beschikken en beredderen geweten en hem vaak beschermd tegen de overheersende aanwezigheid van de wat bitse moeder. De zusjes hadden Henk een, tenminste tijdelijk, ontkomen aan de alom bestierende moeder geboden. In Willy's gezelschap was zo'n ontkomen heel wat moeilijker. Bovendien stelde zij nog andere eisen aan hem.

Willy's verlangens waren niet bepaald onredelijk, ook al zullen ze wel eens erg nadrukkelijk geweest zijn. Ze verlangde van Henk

niet dat hij echt in het gareel zou gaan – dat van onderwijzer bij voorbeeld –, maar verwachtte wel dat hij samen met haar hun liefdes- en huwelijkskarretje zou trekken. Wij weten nu dat Henk Eikeboom daar niet de man naar was, noch in seksueel noch in sociaal-economisch opzicht. En in het zich pro forma aanpassen zag hij geen mogelijkheden. Al zal hij geen duidelijke voorstelling hebben gehad van de manier waarop hij wilde leven, hij moet zich maar al te snel bewust geworden zijn van wat hij niet wilde. En ook niet kòn als hij het wèl wilde! Voor een brave huisvader die zou gaan werken voor zijn gezin was hij ten enenmale ongeschikt. Hij heeft in die richting dan ook weinig serieuze pogingen gedaan, hoogstens enkele pogingen die serieus leken.

Toch begon het niet zo kwaad. Dat moet zelfs Willy gedacht hebben toen Henk administrateur werd bij de drukkerij Libertas en tegelijkertijd van *De Vrije Socialist*. Hij kwam daar waarschijnlijk in het begin van het jaar 1919. Na enige tijd verschenen er in dat blad ook bijdragen van hem, in de vorm van korte berichten, maar al spoedig eveneens kortere of langere artikelen. Dit laatste kan beschouwd worden als zijn eerste pogen op journalistiek gebied. Daarbij zal hij niet gedacht hebben aan een soort maatschappelijke carrière in die richting, zoals dat wel het geval was met zijn vriend Anthon Bakels. Nee, Henks aspiraties zullen gelegen hebben binnen het kader van het publiceren voor de beweging. Hij zag dus mogelijkheden als zogenaamd opiniërend journalist. En nog waarschijnlijker is het dat hij toen al dacht aan – en ook streefde naar – een functie als redacteur van een blad, anarchistisch dan wel wat algemener links-socialistisch. In dat opzicht waren hem al diverse voortreffelijke en minder voortreffelijke lieden voorgegaan.

Hier moeten we eerst aandacht besteden aan de bijzondere relatie die er bestond tussen de toenmalige – en ook wel latere – anarchistische beweging en haar bladen en kranten. Laten we Domela Nieuwenhuis als voorbeeld nemen:

Domela had in 1898 het blad *De Vrije Socialist* opgericht. Hij was enig eigenaar van het blad en als redacteur niemand verantwoording schuldig. Dat lijkt ons nu vreemd: een voorman van een zo uitgesproken beweging die inzake het redigeren van een desbetreffend blad geen rekening en verantwoording hoeft af te

leggen. Het blad was dus in geen enkel opzicht eigendom van de beweging. Geen enkel lichaam waarin de anarchistische groepen vertegenwoordigd waren, had ook maar iets te zeggen over het blad. Zelfs was het zo dat Domela Nieuwenhuis te kennen had gegeven dat het blad na zijn dood moest verdwijnen. Helaas – kunnen we nu al vast zeggen – zou na Domela's dood over *De Vrije* op weinig fraaie manier een schier eindeloze strijd gevoerd worden. Die strijd had alles weg van een geruzie over wie de enig echte erfgenamen waren.

Dat Domela Nieuwenhuis het blad in eigen bezit had, was op zich niet zo uitzonderlijk. Zo'n bezit kwam echt wel vaker voor. Het had te maken met de sterke behoefte om principieel en ook financieel zelfstandig te zijn. Dit laatste moet dan gezien worden als een stuk achtergebleven onkruid uit de tuin van het negentiende-eeuwse liberalisme.

Henk bleef bij Libertas en *De Vrije Socialist* tot in 1923, dus ruim vier jaar. Hij moet daar niet zo slecht verdiend hebben, gezien het verslag van de exploitatiecommissie van *De Vrije Socialist* over het jaar 1920. Er is daarin sprake van een post honoraria. Uit een nadere verklaring blijkt dat de redacteur (Gerhard Rijnders) *f* 45,- en de administrateur (Henk Eikeboom) *f* 22,50 per week ontvangen. Die bedragen zouden in de loop der tijd nog wat stijgen, zeker voor Henk, omdat deze steeds meer redactioneel werk ging verrichten. Hierover worden we indirect geïnformeerd door een berichtje in *De Vrije Socialist* van 11 februari 1922, waarin het heet: 'J. v.d. Berg klaagt erover dat Eikeboom teveel geld in rekening brengt als hij op reis gaat. Zoo heeft Eikeboom als afgevaardigde voor het IAMV-congres voor 5 dagen *f* 45,- gerekend. Wij willen ter voorkoming van legenden wel even zeggen dat Eikeboom als adminstrateur van Libertas *f* 8,- per dag verzuim tekent en dat geld in de kas van Libertas stort.' Uit deze verklaring valt te concluderen dat Henk toen zo'n *f* 45,- per week verdiende. Omgerekend wordt dat *f* 195,- per maand. Zo veel had een onderwijzer vast niet. Maar drukkerij en blad hadden nog wel eens te kampen met tekorten. Het is dus niet zeker dat Henk regelmatig zijn loon ontving. Of hij uit zijn literaire bijdragen aan het blad extra inkomsten trok, is niet bekend; het is niet

waarschijnlijk. Hij zal net als elke jonge schrijver verliefd geweest zijn op zijn eigen pennevruchten. Ze waren in elk geval het bewijs dat hij niet maar een administrateurtje was. Maar dat hij dát ook was, 'bewijst' een foto in het blad van 30 juli 1921, waarop hij staat afgebeeld, netjes in het pak en met stropdas, en eronder een bijschrift dat hem als administrateur aanduidt.

Schreef hij in *De Vrije* aanvankelijk wat kleiner werk, gaandeweg neemt het aantal hoofdartikelen van zijn hand toe. Men zou kunnen zeggen dat hij het vak aan het leren is. Bovendien maakt hij naam in de beweging. Ook op andere wijze maakt hij zich schrijvende kenbaar. Zijn bijdragen aan *Morgenrood* zijn al vermeld. Van dat blad wordt hij op zeker moment zelfs vast medewerker. En het zou hem daar nog beter vergaan: Henk wordt enige tijd later, met ingang van nummer 35 van jaargang 1920, zelfs redacteur van *Morgenrood.* Maar dan loopt het blad al op zijn laatste benen. Op 12 februari 1921 wordt het wegens geldgebrek opgeheven. Maar hij was toch even redacteur geweest! Daarvóór had hij trouwens al met Ab de Rode de redactie gevormd van *De Stormklok – Onafhankelijk Revolutionerend Maandblad der Jongeren.* Achter deze ietwat snorkerige benaming ging een tamelijk bescheiden blad schuil, dat de opvolger was van *De Stem der Jongeren.* Ook in laatstgenoemd blad had Henk gepubliceerd. Hoe slim hij het met *De Stormklok* ook aanpakte (abonnees van het oude blad zouden automatisch abonnees van het nieuwe blad worden) en hoe hij ook allerwegen ijverde – de uitgave moest al gauw gestaakt worden. Toch weer even redacteur geweest! Onder de medewerkers van *De Stormklok* bevonden zich Anton Constandse, Jos Giesen, Albert de Jong en de dichters Jan W. Jacobs en Marie Vos. In het eerste nummer stond een bijdrage van Willy: 'Enige argumenten tegen het wettelijk huwelijk'.

Om de stelling te schragen dat Henk het wel degelijk mede zocht in journalistieke richting: in *Morgenrood* nummer 28 van het jaar 1920 begint hij een serie van 'Vacantiebrieven'. In een voetnoot spreekt hij zelf van journalistieke bijdragen. Het zouden in totaal zes brieven worden.

Henk deed in bepaald opzicht wel moeite om de redacteur van *De Vrije Socialist*, Gerhard Rijnders, voor zich in te nemen. Hoewel hij de man niet mocht – hun karakters waren sterk tegengesteld

– ging hij soms bij hem thuis eten. Willy moest dan mee en zij schaamde zich daar aanwezig te zijn.

In de loop van de jaren bij *De Vrije* begon Henk toch wel naam te maken. Wat hem met betrekking tot zijn vorderingen in de beweging tegenzat, was dat hij nooit een echte redenaar is geworden. Goede sprekers hadden altijd een streepje – zeg maar streep – voor. De mensen leren een goed doorbakken spreker veel beter kennen dan welke schrijver ook. Een redenaar baant zich een weg voor zijn andere, bij voorbeeld publicistische, werk. Domela Nieuwenhuis was hiervan een goed voorbeeld. Hij was een voortreffelijk redenaar en een matig publicist. De mensen die zijn artikelen lazen, hóórden hem. Vanzelfsprekend kon Henk zijn mond wel roeren – hij was een stevig en gloedvol debater – en het kortere, eenvoudige werk kreeg hij in de loop van de tijd goed onder de knie. Maar een groot of meeslepend redenaar is hij nooit geworden. Toch heeft hij op veel bijeenkomsten het woord gevoerd. Dat blijkt wel uit aankondigingen en verslagen in diverse bewegingsbladen. Van tenminste twee van zijn inleidingen maakte Willy stenogrammen, die daarna in brochure-vorm zijn uitgegeven. *De anarchist en het huwelijk* en *De ondergaande wereld*. Van de laatste heeft Anthon Bakels zelfs een Duitse vertaling gemaakt: *Die untergehende Welt*.

Henk Eikeboom zit bepaald niet stil. Met Carel Dinaux is hij bezig John Henry Mackay's *Der Freiheitsucher* te vertalen. Dat boek is na wat moeilijkheden – Mackay verlangde geld en dat was er niet – uitgegeven. Ook doet Henk in diverse organisaties mee. Dat gebeurt min of meer vanzelf, niet zelden tegen zijn wensen in. Men heeft hem nodig; onder de arbeiders is hij een van de weinigen die gestudeerd hebben. Hij is immers onderwijzer. Zo is Henk betrokken bij het inzamelen van geld voor de Groenendaal-actie. En volgens het zogenaamde opruiingsmanifest in juli 1921 was hij toen penningmeester van het landelijk comité van de IAMV en secretaris van de SAA (de oude, de oorspronkelijke). In december van dat jaar zit hij in het noorden van het land om te spreken over 'De bomaanslag in Den Haag in verband met de naderende wereldoorlog'. Dat was de bomaanslag, waarvoor Eekhof zes maanden en Van der Linde en Kooijman respectievelijk vijf en zes jaar gevangenisstraf kregen.

Nog een onthullend bericht omtrent Eikebooms vele activiteiten vinden wij in de *De Vrije Socialist* van 7 april 1923: 'Ter bijwoning van de Internationale Jeugdkonferentie en het kongres der Duitse anarchisten waren Henk Eikeboom en Klaas Blaauw in Berlijn. Wegens het weigeren van de visums waren zij in het geheim de grens gepasseerd en dus illegaal aanwezig.' Klaas werd gearresteerd en veroordeeld tot een maand gevangenisstraf plus 500000 mark – inflatie! – of 500 dagen hechtenis. In *De Vrije* van 24 april staat een oproep van Eikeboom voor steun.

Maar met dat al, en ten dele ook door dat al, constateert Willy, zijn toenmalige vrouw, nu: 'Ik moest hard werken op een kantoor en daar hield hij geen rekening mee. Ik bracht verreweg het grootste deel van het geld bij ons binnen – Henk maakte het erg vlot op. Hij maakte erg gemakkelijk schulden, die hij dan veelal niet betaalde. Er was nooit geld in huis.' En wat later adstrueert zij Henks houding door te zeggen: 'Hij gaf erg rap geld uit. Op een keer had ik honderd gulden gespaard, voor de vakantie. Dat was toen een flink bedrag. Henk vroeg het geld even te leen. Toen ik er later om vroeg, deed hij heel verbaasd. Hij had het allemaal uitgegeven, wist eigenlijk niet eens meer waaraan.' Haar opvatting wordt nog eens onderstreept in haar antwoord op de vraag of Henk in het algemeen een man was geweest die anderen geholpen had: 'Ja, daar was hij heel vlot in. En dan vaak met geld dat we zelf dringend nodig hadden. Hij was erg zorgeloos met geld.' Intussen was hun een zoon geboren: Rogier, 8 juli 1922.

Tussen Henk en Willy hebben heel wat woordenwisselingen plaatsgevonden. En dat was ook wel te verwachten bij dit samengaan van de zorgeloze, lichtzinnige, amorele man met de moralistische, uitermate principiële Willy. Maar als toeschouwer en beschouwer-achteraf heb je gemakkelijk praten.

En hier zullen we ertoe overgaan een, wellicht niet geheel verantwoord, verband te leggen tussen bepaalde gebeurtenissen in Henks leven. Het lijkt er heel sterk op dat Willy's aanhouden om Henk op een bepaalde weg te krijgen, meer gevolgen heeft gehad dan beide hoofdpersonen in dit drama zich bewust zijn geweest. Om het nog even duidelijk te stellen: Willy betoogde – goeddeels niet onterecht – dat hij wat meer materiële verantwoordelijkheid voor het gezinsbestaan moest tonen. Op dat punt

zal zij hem op zekere momenten – met de beste bedoelingen – in een benauwende engte gedreven en onbewust mede aangezet hebben tot een zo niet doldriest, dan toch Don Quichotte-achtig handelen. Ik doel hiermede op dat wat Albert de Jong naderhand zou bestempelen als 'de paleisrevolutie bij *De Vrije Socialist*'.

Op 19 juni 1923 gebeurde er in het bestaan van genoemd blad iets vreemds: zonder aankondigingen verscheen het blad op die dag onder redactie van Henk Eikeboom en Anthon Bakels. De krant zag er anders uit dan voordien. Als verklaring was er een uitgebreid artikel waarboven stond: 'Wat alleen nog onze krant redden kan', en: 'Een zeer ernstig woord aan onze lezers'. Daarna volgde een uiteenzetting over het slechte beheer en de slechte inhoud van het blad. Allerlei feilen werden belicht, nieuwe plannen ter verbetering aangedragen. Een lange, lange rij van eventuele toekomstige medewerkers werd gebracht – waaronder ook Gerhard Rijnders, de redacteur tot dan toe – en nieuwe rubrieken werden omschreven en voorgesteld. Eikeboom en Bakels hadden ook de gehele administratie van *De Vrije Socialist* overgenomen.

Bij nuchtere beschouwing komt men tot de conclusie dat hier getracht werd met meer fantasie dan zin voor de realiteit de lezers van het blad over te halen een nieuwe redactie te aanvaarden. Of Eikeboom en Bakels werkelijk gedacht hebben dat ze kans van slagen hadden? Een krant als *De Vrije Socialist* werd gedragen door aantallen verspreiders en colporteurs, werd bovendien in gang gehouden door groepen en personen die het blad – en vooral Rijnders – welgezind waren. En van die omstandigheden was Henk Eikeboom heel goed op de hoogte. Ze vormden zelfs een hoofdreden van die paleisrevolutie. Hoe dan ook: de prinsen slaagden niet in hun opzet. De mensen om en achter *De Vrije Socialist* én Rijnders lieten zich niet door zo'n ondergeschoven nummer in de war brengen. En ze lieten zich er zeker niet door overtuigen. Het aantal mensen dat zomaar, zonder raadpleging van Rijnders c.s., bereid was met de nieuwe redactie mee te werken was vrijwel nihil. Daar zou heel wat meer intrige voor nodig zijn geweest.

Het directe resultaat was dat de krant enkele dagen later toch weer onder redactie van Rijnders verscheen. In het desbetreffende nummer, dat dezelfde datum droeg als dat van Eikeboom en Bakels, werd op niet mis te verstane wijze uitgehaald naar Henk

Eikeboom. Deze had, volgens Rijnders, het werk voor de krant en de drukkerij slecht behartigd. 'Eerst als administrateur gedroeg hij zich slecht en totaal onbekwaam. Later opgenomen in de redaktie, als schrijver van het "Overzicht" en bij het waarnemen van de korrektie gaf hij blijk voor dat werk niet geschikt te zijn.' Hier werd ter plekke getracht troep en boel toe te schrijven aan de slecht werkende Henk Eikeboom. Maar als een man zó onbekwaam is, wordt hij niet ruim vier jaar gehandhaafd. Bovendien was er heel wat meer van Henks hand in *De Vrije Socialist* geplaatst dan Rijnders suggereerde.

Nee, de kwestie had vooral te maken met het slechte beheer van de financiën. De goede lezer van het eerder genoemde verslag van de exploitatiecommissie had dat kunnen weten. Er is in het 'kasoverzicht' sprake van een totaalbedrag van *f* 18680, terwijl als nadelig saldo *f* 650 staat genoteerd. Hieruit en uit het feit dat het aantal abonnees stijgende is – ruim 6200 – worden allerlei positieve conclusies getrokken voor de toekomstige ontwikkeling. Maar even later wordt gesteld dat voor het drukken e.a. van de krant *f* 440 per week nodig is. Alleen dat al reikt tot een jaarbedrag van bijna *f* 23000. Het constant onderschatten van de toekomstige uitgaven zou funest blijken. Opmerkelijk in dit verband is: Henk Eikebooom was de opsteller van bedoeld verslag geweest.

Over het verdere verloop van deze aangelegenheid zegt Albert de Jong nog: 'Op voorstel van Rijnders werd aan Kriller en mij opgedragen een onderzoek in te stellen naar de toestanden op de drukkerij Libertas. Dezelfde avond hebben wij bij Eikeboom alles teruggehaald wat uit de drukkerij afkomstig was. Met tranen in de ogen bezwoer hij ons een grondig onderzoek in te stellen, omdat het op de drukkerij een bende was. Wij brachten de boel naar de drukkerij en namen alles in beslag wat op de administratie betrekking had. Kriller en ik, bijgestaan door een geestverwante assistent-accountant, hebben een grondig onderzoek ingesteld. Er kwamen verschrikkelijke feiten aan het licht. De administrateur-bedrijfsleider van de drukkerij, tevens belast met de administratie van het blad, had zijn plicht volkomen verzaakt, alles in het honderd laten lopen en geen scheiding gemaakt tussen eigen geld en dat van de drukkerij.'

Henk Eikeboom en Anthon Bakels hadden dus de waarheid

gesproken. Maar van de ijverige pogingen om tot een betere regeling te komen kwam niets terecht. Alles bleef bij het oude. Albert de Jong deed een en ander uit de doeken in zijn brochure *Het Libertasschandaal*. Maar ook dat heeft aan de feitelijke situatie rondom *De Vrije Socialist* niets vermogen te veranderen.

De aanval op het Rijndersbolwerk was dus mislukt. Henk kan niet anders verwacht hebben. En dan toch die paleisrevolutie. Het heeft er alles van weg dat hij dat mislukken zocht, teneinde een breuk te veroorzaken in zijn eigen bestaan. Nu kon hij, met een verwijzing naar het gebeurde, verklaren dat anderen hem belet hadden te doen wat noodzakelijk was. Rijnders heeft de aanval op zijn troon nooit kunnen verkroppen. Henk Eikeboom bleef voor hem 'die kwajongen' – en misschien met meer juistheid dan Rijnders kon vermoeden.

Henk dus weg bij drukkerij en blad. Dat laatste zal hem zeker gespeten hebben. Een belangrijke mogelijkheid tot publiceren was hem ontnomen. De kans op het mederedacteurschap was voorbij. Maar Henk zal terecht vermoed hebben dat *De Vrije* heel gauw niet eens één enkele redacteur meer zou kunnen dragen. Hij moest iets anders gaan beginnen. We zullen zien welke wegen hij de eerstkomende jaren zou gaan bewandelen. Daar zouden heel wat dwaalwegen bij zijn.

Weinig marge

Op de vraag wanneer en hoe hij Henk Eikeboom had leren kennen, antwoordde Karel Huntelerslag: 'Ja, dat is niet precies te zeggen, kort na 1920, in 1923 misschien. Ik dacht toen met de Rapaille-partij.'

Karel doelde hier op de oorspronkelijke partij van die naam. En dat was in 1921. In die tijd bestond er nog stemdwang. Hiertegen kwam toen een aantal mensen in verzet. In Amsterdam werd zelfs een partij tegen die stemdwang opgericht. De bedoeling was de hele stemmerij belachelijk te maken. Lijstaanvoerder werd een bekend Amsterdams straatzwerverstype: Had-je-me-maar (C. de Gelder). En nummer twee op de lijst was Hubertus Zuurbier, een bekend en ook wel berucht straatredenaar en colporteur van anarchistische bladen. Uit zijn deelname blijkt dat er een relatie was met de anarchisten. Bedoelde partij werd algemeen aangeduid als de Rapaille-partij. Deze benaming was te vergelijken met de benaming van de geuzen in de 80-jarige oorlog. Uit het partijprogramma bleek onomwonden wat men beoogde: protesteren tegen de stemdwang en wijzen op de dwaasheid van die zogenaamde volksvertegenwoordiging. Twee 'eisen' waren: de borrel moest goedkoper worden en er moest vrij gejaagd en gevist mogen worden in het Vondelpark.

'Partijleiders' waren, behalve de al genoemde anarchist Zuurbier, diens geestverwanten Anthon Bakels, journalist, en Henk Eikeboom. Als medewerker-actievoerder was er ook nog de kunstschilder Erich Wichman, toen een heel goede vriend van Eikeboom. De medewerking van Henk Eikeboom was vooral van belang door zijn banden met de drukkerij Libertas. Hoe luchthartig de zaak er ook uit zag, men wenste wel degelijk te protesteren tegen de stemdwang. Daarbij ging men ervan uit dat spot dodelijk kan zijn. En zoals meer in de geschiedenis van Amsterdam: de Mokumers liepen warm voor

dit uitzonderlijke protesteren. Het succes van de partij was erg groot. Niet alleen Had-je-me-maar kwam in de Amsterdamse gemeenteraad, ook Bertus Zuurbier werd gekozen.

Onder de anarchisten waren de meningen over het nut van die speelse actie nogal verdeeld. Idealisten vertonen vaak een gebrek aan humor. Sommigen vonden het principiëler om de straf die op niet-stemmen stond te riskeren. Maar het merendeel van de Amsterdamse anarchisten was er toch wel voor om met die partij het parlementaire systeem te bespotten. De echte partijen waren natuurlijk fel gekant tegen deze actie, ook de sociaaldemocratische en de communistische. De meeste stemmen kwamen niet uit de proletarische buurten, maar uit de rijkere buurten in het centrum van de stad.

Na de verkiezingen kon men in *De Vrije Socialist* lezen: 'Weg met de stemdwang! Had-je-me-maar komt in de raad en zelfs Zuurbier gaat daar ook konsternatie brengen in ruil voor *f* 6,- per zitting. Gemiddeld *f* 25,- per week.' Dat bedrag kreeg zo'n raadslid voor elke keer dat hij een raadvergadering bijwoonde (presentiegeld).

Het effect van de Rapaille-partij was in de raad nooit erg groot. Achteraf bezien is dat niet zo merkwaardig. Zo'n raad is een instituut, kent vaste gedragsregels en wordt geleid door een onafzetbare burgemeester. Dan moet je als 'spottende figuren' van goede huize komen om iets te kunnen doen binnen de raadsvergaderingen. Zo'n figuur was Had-je-me-maar niet – al was hij beslist niet achterlijk – en Zuurbier was vooral een man die zich op straat thuis voelde; zijn humor en argumentatie waren van de grove soort.

Dezelfde partij heeft in 1922 nog pogingen gedaan om in het parlement te komen. Klaas Driehuis (1871–1926), een bekende proletarische humorist en komiek uit die tijd, werd lijsttrekker. Ook hier werd Zuurbier tweede man. Het liep uit op een fiasco. Had men bij de raadsverkiezingen nog 13 179 stemmen, voor de kamerverkiezingen kwam men niet hoger dan 4438. Het nieuwe van de partij was eraf en de bevolking van Nederland was niet die van Amsterdam. En ook laatstgenoemde zag dus weinig meer in de Rapaille-partij. Klaas Driehuis gaf blijk van zijn intenties in een lied, waarin het heette:

De polletiek is dor en droog,
Wilt daarom uw stem mij geven.
Zak ik zingend dan omhoog,
Keet te maken blijft mijn streven.

Tegen het eind van de jaren twintig zou er in Haarlem een soortgelijke partij gesticht worden: de Anti-stemdwangpartij. Bij de raadsverkiezingen lukte het een kandidaat gekozen te krijgen. Dat was George Oversteegen, lid van een bekende revolutionaire familie. Als schooljongen stond ik aan de wieg van die partij: ik was aanwezig bij het maken van het partijlied – in onze voorkamer. Ik maakte ook de drukte in onze woning mee: mijn moeder en mijn bij ons inwonende tante Juus kwamen op de kandidatenlijst. Net als zij had ik de dolste verwachtingen van Sjors wanneer die eenmaal in de raad zou zitten.

Het raadslidschap begon geheel in de stijl van George: met een hoge zije op en klompen vol sto aan zijn voeten ging hij naar de eerste raadszitting. Er stond een foto van in de krant. Ieder dacht dat de grote grappenmakerij en de bespotting zouden beginnen. Helaas verloochende George zijn kiezers, ging op serieuze manier zijn raadslidmaatschap vervullen en stapte wat later zelfs naar de communisten over. Kenmerkend voor zijn verandering van mentaliteit was ook dat hij 'gewoon', dat wil zeggen voor de wet, ging trouwen. Op de dag van de huwelijkssluiting ontving hij van zijn vroegere strijdgenoten vele bossen brandnetels en distels.

Het is niet te achterhalen of Henk Eikeboom hoge verwachtingen had van de Rapaille-partij. Maar zijn deelnemen aan de actie maakte dat hij grote bekendheid kreeg. En daartegen had hij niet het minste bezwaar: hij stond graag in het licht van de schijnwerpers.

Henk zat toen al enige tijd bij de drukkerij Libertas en *De Vrije Socialist*, waardoor hij van een eigen inkomen was verzekerd. Zijn daarbuiten plaatsvindende activiteiten – publiceren, spreekbeurten – brachten eigenlijk geen geld op. Integendeel, ze kostten vaak meer dan ze opbrachten, ook al doordat Henk niet bepaald een homo economicus was. En zelfs met het uitgeven van eigen en andermans werk werd het beeld niet gunstiger. Daarmee was hij al vroeg begonnen, zo rond 1919. Nadat hij weg was bij *De Vrije Socialist*

en het al gauw bleek dat *De Vrije Samenleving* van Albert de Jong, Bart de Ligt en Kaspers helaas niet aansloeg, moest Henk Eikeboom zijn uitgeverswerk op forse manier gaan uitbreiden. Hij had voortreffelijke ideeën en plannen, bracht deze ook ten uitvoer, maar het echte succes bleef uit. Kunst en andere culturele uitingen waren aan de beweging niet besteed. Het kan ook vriendelijker geformuleerd worden: er was weinig voorhanden dat toepasselijk was of waarnaar gevraagd werd. Een aardig voorbeeld van de moeilijkheden die Eikeboom bij het uitgeven ondervond, was het gedoe rond het boek *Der Freiheitsucher* van de toen in anarchistische kringen bekende Duitse schrijver John Henry Mackay. Carel Dinaux, een van Henks makkers in de kunst, kende Mackay goed, bezocht hem enige malen in Duitsland, waarna de ander bij Dinaux kwam logeren. De vergoeding aan Mackay was een hele kwestie. Van *f* 300,- zakte het honorarium later naar 6000 (gedevalueerde) marken. Al in *De Vrije Socialist* van juli 1920 had een oproep aan de lezers gestaan om nu toch eindelijk eens *f* 3,50 te storten voor het boek. Daarmee liep het zo slecht dat besloten werd om het in afleveringen uit te geven: 20 bundeltjes van 17,5 cent. Ook dat baatte niet. In 1923 pas zou het boek in een vertaling van Eikeboom en Dinaux verschijnen. Het lang verbeide boek zou geen geld in Willy's huishoudkas brengen. De meeste dingen die Henk aanpakte, kostten meer dan ze opbrachten. Hoewel het uitgeverswerk dus weinig opleverde, is hij er altijd mee doorgegaan. Hij vond het eenvoudigweg zinvol en noodzakelijk.

Willy zegt van Henk: 'Hij maakte erg gemakkelijk schulden, die hij dan veelal niet betaalde.' Inderdaad had hij op dat punt geen knagend geweten. Met schulden en schuldeisers zou hij nog heel vaak geconfronteerd worden. Zijn visie op die dingen was een sterk afwijkende. Zo vond hij het eigenlijk vanzelfsprekend dat de mensen in zijn omgeving zorgden voor de oplossing van zijn economische problemen. Vervelend was alleen dat die mensen het op dat punt niet met hem eens waren. Toch was hij er nooit op uit zich rijkdommen te vergaren. Wat hij had of kon krijgen, gebruikte hij – voor zich, voor anderen en voor 'het' andere. Er was heel wat in hem achtergebleven van het verwende kind. Zo'n kind heeft nooit geleerd waar zijn grenzen liggen. De man Eikeboom dus weinig meer dan een verwend kind? Wel, de volwassene is natuurlijk niet

meer het kind dat hij eens was; maar dat kind is met de volwassene nooit geheel verdwenen. En wat voor verbodens zit er in om te zijn als het kind? Niets, mits die volwassene anderen geen onnodig verdriet doet of dat verdriet naderhand weet goed te maken. En daarin was hij niet zo sterk. Hij heeft anderen verdriet gedaan. Onnodig? Jo Moes zou het als volgt formuleren: 'Henk was soms wreed, maar dan wel uit onschuld, doordat hij een amoralist was. Hij was wat Nietzsche *moralinfrei* noemde.' Hij was iemand die wilde leven, en dit ook durfde. Schermerhorn stelt in zijn aan Eikeboom gewijde in memoriam de vraag: 'Te stèrk soms?' En hij beantwoordt die vraag met: 'Ik wil daarover geen oordeel uitspreken.' Waarmee hij natuurlijk toch een negatief oordeel uitspreekt, hetgeen wij hier stellig niet doen.

Henk was geen moeilijke man om mee te leven, maar dat moest dan wel gebeuren onder zijn voorwaarden. Het huwelijk met Willy mislukte, alles het gevolg van die zo nadrukkelijke levensinstelling van hem. Als hij een vrouw zou hebben getroffen die hem bijna letterlijk alle ruimte had gegeven, zou zo iets als een 'huwelijk' mogelijk zijn geweest, maar de relatie, met wat daaronder moet worden verstaan, is dan wel een erg vage. Zelfs voor een 'vrij huwelijk' was Henk niet geschikt. En dat heeft hij ook met zoveel woorden kenbaar gemaakt in zijn brochure *De anarchist en het huwelijk*. In seksueel opzicht was hij 'alleen maar' geschikt om met meer dan één vrouw relaties te onderhouden. Dat is eigenlijk al van begin af gebleken. Maar zelfs in sociaal-economisch opzicht – en het huwelijk, ook het vrije huwelijk, is beslist ook een sociaal-economisch instituut – kon Henk met regels en grenzen niets beginnen.

Dat een leven met Henk met andere maten gemeten moest worden dan een gewoon burgermans- of arbeidersbestaan, heeft Willy meteen geweten. Zij was zelf een ongewone vrouw. En dit zeker niet alleen om haar principiële uitspraken. Van de noodzaak om geen wettig huwelijk te sluiten was zij nog meer doordrongen dan Henk (die later een wettig huwelijk zou sluiten met Annie van Harselaar). Willy begreep dat haar geen gewoon samenleven te wachten stond. Uit eigen beweging nam zij ontslag als onderwijzeres. Zij zou overigens waarschijnlijk door haar vrije huwelijk zijn ontslagen wegens 'onzedelijke levenswandel', zoals Albert de Jong die als onderwijzer werd ontslagen omdat hij niet wettig getrouwd was.

Willy ging wat later werken als schildermodel – ook iets ongewoons – en daarna op een kantoor. Maar dat nam niet weg dat zij wat het gezinsinkomen betrof ook van Henk het een en ander verwachtte. Naar het onderwijs kon deze niet terug. Daar zou hij het hoe dan ook niet uitgehouden hebben en al gauw in botsing gekomen zijn met bepalingen, voorschriften, collega's en – vooral – superieuren. Hij dichtte, schreef en vertaalde. Hij hield zich bezig met bewegingszaken en wijdde zich steeds meer aan financieel riskante eigen uitgaven. Toch zal ook Willy gedacht hebben dat hij zou slagen. Enige bron van inkomsten had hij door zijn verminkte hand, gevolg van een ongeval met een papiermes op de drukkerij Libertas. Dat bracht hem voor de rest van zijn leven zesmaal *f* 1,11 per week op. Af en toe sprokkelde hij wat bij; zo was hij korte tijd corrector bij *De Telegraaf*, waar hij vriendschap sloot met Piet Bakker, de later bekende schrijver-journalist.

Hij deed veel, maar Willy zegt over die periode: 'Ik bracht verreweg het grootste deel van het geld binnen – Henk maakte het erg vlot op.' Dat zal inderdaad ontmoedigend geweest zijn. En als hij nu nog maar een bezorgde man en echtgenoot was gebleken. Helaas, weinig van dat, in elk geval te weinig voor zijn vrouw Willy. 'Hij verwaarloosde me altijd. Ik moest hard werken op kantoor en daarmee hield hij geen rekening.' Ja, dat kunnen we ons goed voorstellen. Hij bracht vaak mensen mee naar huis en verwachtte van zijn vrouw dat ook zij zich met hen zou bezighouden. Soms verbleven er kameraden van Henk maandenlang in hun huis, sliepen en aten er. Van betalen kon nauwelijks sprake zijn.

Het huwelijk van Willy, die óók ingesteld was op haar beroepsbezigheden, en Henk – die zich niet stoorde aan tijd, aan de noodzakelijke recuperatie van zijn vrouw of aan geldproblemen – kreeg het zwaar te verduren. Daarover moet tussen die twee menig semirationeel dan wel geëmotioneerd woord gevallen zijn. De verwijten zullen heen en weer geschoten zijn als vluchten opgejaagde spreeuwen. Willy zegt dat die verwaarlozende onachtzaamheid van Henk niet het ergste was – hoewel erg genoeg. Van voor haar veel groter gewicht waren zijn onophoudelijke contacten met andere vrouwen. Een vrouw ziet in haar lichamelijke relatie met een man niet zelden het 'bewijs' van hun wederzijdse liefde. Hoe dan ook, op den duur kon Willy Henks relaties met andere vrouwen niet meer accepteren.

En juist op dat punt was verandering onmogelijk. Wat zij overigens op dat moment niet kon weten.

'Wij dreven langzaam uiteen,' zegt Willy. 'De scheiding werd definitief in 1926.' Dat staat er zo kort en eenvoudig. Maar het is bekend dat zo'n uiteengaan helemaal niet eenvoudig verloopt. De situatie wordt nog gecompliceerder als er kinderen zijn. Willy en Henk hadden sinds 1922 een zoon, Rogier. In onze samenleving met z'n afgesloten gezinsleven is een kind in zo'n situatie altijd de dupe, toen nog veel meer dan nu.

Een scheiding is bepaald niet iets dat 'even' geregeld wordt. Er gaat heel wat tijd in zitten. Er treden heel wat verzoeningen op. Een kind slaagt er niet in een verklaring voor het uiteengaan van de ouders te vinden. Het vraagt zijn moeder bij voorbeeld waarom de vader is weggegaan terwijl hij, de vader, toch iedere dag zijn flesje room kreeg – toen beschouwd als een de gezondheid versterkend middel. En zo'n kind begrijpt ook niet waarom het die vader alleen op bepaalde momenten mag zien, terwijl hij er vroeger altijd was en tijd voor je had om te spelen. Andere vrouwen waarmee zijn vader wenst op te trekken kan het kind alleen maar zien als tantes of als moeders van andere kinderen. En economische kwesties liggen al heel ver van het kind verwijderd.

Er kwamen tussen Willy en Henk tijdelijke scheidingen voor, eerst binnenskamers, vervolgens binnenshuis en ten slotte buitenshuis. Dat waren evenzovele proefperiodes. De laatste hiervan zou volgens wederzijdse overeenkomst twaalf maanden duren. Maar al eerder, na zeven maanden, ging Henk een relatie van stevig gehalte aan met Annie van Harselaar. Die afspraken inzake proefperiodes waren stellig afkomstig van Willy. Henk zelf moet daar al heel weinig in gezien hebben. Hij wenste gewoon zijn eigen leven te leiden. Maar hij zal ook toen – net als vele keren ervoor – geweken zijn voor haar sterke morele pressie. Anders gezegd: hij zal toegegeven hebben, tegen beter weten in.

Met Annie van Harselaar zou hij echt samenblijven, vrij lange tijd zelfs. Hij zou met haar trouwen, voor de wet wel te verstaan. In elk geval werd er met en door Annie werkelijk gescheiden tussen Henk en Willy – en Rogier, niet te vergeten. Het uiteengaan had twee jaar geduurd, misschien nog wat langer. Die beslissende stap zou ook voor Henk vérstrekkende gevolgen blijken te hebben.

Naarmate de tijd verstrijkt, zullen er steeds minder mensen leven die Henk Eikeboom persoonlijk gekend hebben. Dus zal het steeds meer zo zijn dat 'de papieren het uitwijzen'. Omdat het werk-in-druk bewaard blijft, kan gemakkelijk de indruk ontstaan dat alleen het geschrevene belangrijk was. Dit geldt zeker voor de anarchistische en antimilitaristische beweging. Het is goed om in gedachte te houden dat men in die beweging waarachtig nog wel andere dingen gedaan heeft dan schrijven, drukken en lezen. De anarchistische beweging was vooral in sociaal opzicht uiterst actief. Vergaderingen, demonstraties, stakingen en wat dies meer zij vulden de dagen en vervulden het leven van hen die zich anarchisten noemden. De term 'beweging' heeft hier een diepere betekenis, die we ook terugvinden in Henk Eikebooms publicistische werk uit die jaren. Dat geldt niet eens in de eerste plaats voor zijn literair werk, ongetwijfeld voor hem het allerbelangrijkst. Vele van zijn publikaties wijzen op zijn romantiserende visie op het leven – en dus ook op zijn eigen leven.

In zijn *Dagboekfragmenten uit mijn arresttijd*, in 1919 in brochurevorm verschenen, formuleert Henk het onder meer als volgt: 'Makkers, wij allen, – gij, zij en ik zijn de stralen, die de aarde tot nieuw ontbloeien uitlokken – de eerste dringen nog niet door, smelten nog maar het ijs, verzoelen nog slechts weinig de atmosfeer, – maar dàn komt het durend gestraal, en zie! overal ontbot het. Dank, Makkers, voor dit weten, dat gij bracht, – dank voor de kracht, die ge mij, wijl ik stond in het heetere van den strijd, weldadig hebt toegestuwd.'

Ik wil dit stuk proza niet gaan parafraseren, maar er alleen op wijzen dat hij hier spreekt tot arbeidersjongens. Dat doet hij met een zo grote gezwollenheid dat je je afvraagt of hij niet als een Narcissus alleen tot zichzelf het woord richt. Uit die aanhaling – en deze staat echt niet alleen – blijkt heel wat wereldvreemdheid. Ook in ander proza en in journalistiek werk, en zelfs in artikelen, handhaaft hij vaak die geëxalteerde toon. Die toon valt ons minder op in zijn gedichten, met name in de strijdlustige en impressionistische. Maar wij verwachten in niet-poëtisch werk iets anders, meer nuchterheid, meer een ter zake blijven, zonder hierbij te vervallen tot dorheid. De stijl van proza – ook van journalistiek – kan pakkend zijn zonder geëxalteerdheid. Maar van die orde was nu eenmaal Henks wijze van verwoorden. En dus ook wel zijn

wijze van denken! *Das läßt tief blicken,* zegt de Duitser en bedoelt daarmee dat een bepaalde eigenaardigheid van een persoon veel onthult omtrent de hele persoon. Henk Eikeboom zou pas wat meer ter zake gaan schrijven in de loop van de jaren dertig. Maar dan is het gewoon noodzakelijk omdat hij als redacteur van *De Arbeider* in eerste instantie een informerende en onderrichtende taak heeft. Daarmee wil hier niet betoogd worden dat Henk niet het vermogen had om zich goed uit te drukken. Maar in de kern van de zaak was het zo dat hij snel 'bevlogen' raakte als het op schrijven aankwam. Hij was nu eenmaal een dichter.

Henk heeft tijdens de periode van zijn aflopende relatie met Willy weinig gedichten geschreven. Misschien heeft zijn hoofd er niet naar gestaan, misschien was de eerste dichterader leeggevloeid. Ook in de tijd vlak na de breuk met Willy en tijdens de ontwikkelingen in zijn verhouding met Annie geeft zijn poëtisch kunnen heel vaak niet thuis. En dat is voor een dichter een veeg teken. Hij immers moet het vooral hebben van zijn emotionele betrokkenheid en die is er zowel aan het eind van een oude als aan het begin van een nieuwe liefdesrelatie. Henk schrijft artikelen. Hij probeert een piepkleine uitgeverij-drukkerij op gang te brengen en in gang te houden. Hij heeft zelfs een drukker in dienst. Heel wat keren zal Henk een bezoek aan zijn ouders moeten brengen om hun geld te vragen, ogenschijnlijk als lening bedoeld, maar in feite neerkomend op een schenking. De drukker die hij in dienst heeft, is een arbeider, en een arbeider moet zijn loon hebben.

Die tochten naar zijn ouderlijk huis, hij zal ze met tegenzin gemaakt hebben, ook al schaamde hij zich in het algemeen niet tegenover zijn familie. Dat alles en nog meer vindt plaats in die moeilijke eerste tijd nadat hij is weggegaan van Willy en Rogier. Hij trekt op met wat meer proletarische, net als hij een beetje wilde jongemannen. Ook zijn er in die tijd 'geschiedenissen' met vrouwen en meisjes. Dat ging bij Henk gewoon door, net als ademen. Maar hij was te arm. Daarbij was hij geen man voor een armoedig bestaan. Hij was gewend om gemakkelijk aan zijn geld te komen en het dan nog gemakkelijker uit te geven; het hoefde echt niet zoveel te zijn. Met Annie...ja, wie was die Annie van Harselaar, met wie Henk zo gaarne bereid was te trouwen?

Een beroving met een voorwaardelijk motief

Over haar afkomst is Annie heel summier: 'Ik ben geboren op 10 augustus 1896, in Den Haag. Maar ik ben grootgebracht bij pleegouders in Appelscha, en later in Twente. Mijn pleegvader was een kleine boer. In Twente heb ik nog wel bij Domela Nieuwenhuis op schoot gezeten. Dat vond ik een nare man, hooghartig, en iedereen was bang voor hem. Dat was ook later zo toen ik bij *De Vrije Socialist* kwam. Mijn pleegvader was een echte oude Friese anarchist. Mijn pleegmoeder werkte voor de Nieuw-Malthusiaanse Bond. Ik heb een heerlijke jeugd gehad. Later kwam ik terecht in de boekhandel.'

Via die pleegouders was ze dus al vroeg in aanraking gekomen met de anarchistische beweging. Ze heeft ook Rijnders goed gekend. 'Daar heb ik bij gewerkt. Ik kreeg er twee gulden in de week, plus de kost.' Heel wat groten en minder groten uit de beweging heeft ze van nabij meegemaakt: Schermerhorn, Jo de Haas, Gé Nabrink. En dan vooral een man die ook nu nog bekend is, in heel Nederland zelfs: Anton Constandse. Ze heeft hem leren kennen toen hij nog maar zeventien was. 'Met hem ben ik in 1919 getrouwd. We woonden in Den Haag en waren erg arm. Ik werkte toen als cassière in Rotterdam. In die zaak verdiende ik twintig gulden in de week en pikte er nog tien gulden bij. Door dat werken en reizen van mij is het huwelijk met Anton kapot gegaan. Later zijn we dan ook gescheiden. Dat was in 1926.'

Ook hierover is zij summier, te summier. De werkelijkheid zal heel wat gecompliceerder geweest zijn. En ook haar voorstelling over hoe ze Henk heeft leren kennen doet een beetje denken aan een uit het hoofd geleerd lesje: 'Het jaar daarop leerde ik Henk kennen. Die woonde toen in Amsterdam-Zuid. Na gesprekken met hem ben ik bij hem gebleven. Hoewel hij de brochure *De anarchist en het huwelijk* geschreven had, wilde hij met me trouwen, wettig

trouwen dus. We gingen in de Reinier Claeszenstraat wonen, nummer 80. Daar wilde ik een eigen kamer hebben omdat ik niet eerder met hem naar bed zou gaan dan nadat ik het zelf wilde. Dat duurde ongeveer een half jaar en toen zijn we getrouwd, in stilte vanwege de beweging, in Sloterdijk. De precieze datum weet ik niet meer. We hebben dus niet ongetrouwd samengewoond. In het begin waren we verschrikkelijk arm, net als met Anton.'

Dat van het arm zijn willen we best geloven, maar in de rest van haar verhaal zitten enige onwaarschijnlijkheden verborgen. Uit hetgeen Annie vertelt, zou volgen dat de echte kennismaking met Henk in 1927 plaatsvond. Dat is beslist niet waar. Want het drukkerijtje van Henk – en Annie – in de Reinier Claeszenstraat bestond al in 1926. Henk gaf toen onder meer de brochure *Mussolini, een ziektegeval* uit. Annie's opschuiving van jaren moet te maken hebben met de gebeurtenissen die zo dadelijk ter sprake komen. Eerst nog dit: Henk Eikeboom kennende is het uiterst onwaarschijnlijk dat die twee mensen een half jaar lang in kuisheid jegens elkaar geleefd hebben. Dat het huwelijk geheim gehouden werd tegenover de bewegingsbroeders en -zusters lag voor de hand. Die zouden maar al te graag geneigd zijn om daar op 'gepaste' manier aandacht aan te besteden, vooral waar het hier iemand gold als Henk Eikeboom, die zich zo sterk uitgesproken had tegen welke huwelijksvorm dan ook. Toch was een der getuigen bij dit huwelijk een anarchist: Jac Krul, een in bewegingskringen lang niet onbekende dichter. De huwelijkssluiting vond plaats op 29 juni 1927.

Maar het was nog gekker dan het eruitzag. Het huwelijk dat zij sloten was er een op voorwaarden. En zo iets geeft een huwelijkssluiting al dadelijk meer gewicht mee dan gewoonlijk. Bovendien doet het wonderlijk aan wanneer er een man als Henk Eikeboom bij betrokken is. Er moet een duidelijke reden voor geweest zijn en het valt niet aan te nemen dat het een reden van principiële aard was. Bezittingen en/of geld misschien? Maar ze waren vreselijk arm, zodat ze voortdurend moesten leunen op Henks ouders. En dan weten we nog niets af van andere mogelijke en onmogelijke bronnen die Henk toen aangeboord moet hebben. Nu zegt Annie er dit van: 'Wij waren getrouwd op huwelijksvoorwaarden, een rotstreek, want alles wat staande het huwelijk verworven werd zou bij scheiding aan hem toevallen.' Annie zegt dit nu. Ze heeft na

enige jaren huwelijk met Henk wel geprobeerd om een scheiding tot stand te brengen. Want toen was *zij* het vooral die zorgde voor de pegulanten. We zullen verderop nog zien hoezeer Henks hele bestaan vooral door haar werd gefinancierd. Nee, het moet enigszins anders geweest zijn dan nu door haar wordt voorgesteld. En omdat het Annie was die stond op een heuse trouwerij, zou men gaan denken dat zij het was die met die huwelijksvoorwaarden kwam aandragen. Was het misschien een middel om hem over te halen? Dat lijkt onwaarschijnlijk. Of was het Henk die al iets bezat en *zijn* bezit veilig wilde stellen? Maar dat klinkt al te fantastisch. Zo berekenend was hij niet. Hij zou het geld eerder uitgegeven hebben dan dat hij erover had kunnen piekeren.

Voorlopig was armoe troef. Hij schreef nog maar zelden gedichten. Er waren ook weinig andere publikaties. En dan dat verdomde, geliefde uitgeverijtje dat beangstigend weinig inbracht. Er moest wat gebeuren. Er ging wat gebeuren.

In *De Oprechte Haarlemsche Courant* van dinsdag 9 maart 1926 stond het volgende bericht:

WISSELLOPER BEROOFD TE AMSTERDAM
Een geldtrommel gestolen

> Amsterdam, 9 maart.– Gisteravond heeft in de Linnaeusstraat een brutale berooving plaats gehad. Aan de tramhalte bij de Van Swindenstraat stond de looper van de Spaarbank Stad Amsterdam te wachten op de tram, die hem naar de Munt zou brengen. Hij had als alle avonden het geld in een trommel bij zich, dat gestort was in het bijkantoor van deze spaarbank in de Van Swindenstraat. De man, die 82 jaar is, vervult deze taak al vele jaren. Gisteravond liep een man plotseling tegen hem aan en ontnam hem de trommel. Voor de oude man eigenlijk wist, wat er gebeurd was, had zijn aanrander zich al uit de voeten gemaakt en was in het Oosterpark verdwenen. De politie, die onmiddellijk van de berooving werd in kennis gesteld, heeft getracht den misdadiger in handen te krijgen. Met honden is het Oosterpark afgezocht, maar tot nog toe ontbreekt elk spoor. De trommel bevatte een waarde van *f* 6500, waarvan *f* 150,- zilvergeld, de rest was bankpapier.

Zomaar een van de vele berichten die in dagbladen voorkomen. Het zal in anarchistische kring nauwelijks tot commentaar geleid hebben, hoewel…

In *De Oprechte Haarlemsche Courant* van maandag 10 december 1928 – dus 33 maanden later – stond het volgende bericht:

OUD MISDRIJF OPGEHELDERD
De berooving van een banklooper te Amsterdam
Drie arrestaties

Op den avond van 8 maart 1926 om ongeveer kwart voor 9 stond een 80-jarige banklooper, in dienst van de Spaarbank Stad Amsterdam, bij de tramhalte in de Linnaeusstraat voor de Muiderkerk te Amsterdam op lijn 9 te wachten. In zijn hand droeg hij een blikken trommel, inhoudend een bedrag van *f* 6000, zijnde de ontvangsten van het bijkantoor in de Van Swindenstraat, welk geld moest worden overgebracht naar het hoofdkantoor van de spaarbank aan het Singel bij de Vijzelstraat. Deze looper was reeds zeer lang in dienst bij de spaarbank en het overbrengen van het geld had hij sinds jaren gedaan.

Toen hij daar stond te wachten werd hij plotseling opzijgeduwd en een hand greep de trommel. De man zag hoe iemand snel de straat overstak, het hek van het op dat uur gesloten Oosterpark overwipte en spoedig in de duisternis verdween. Hevig ontsteld en ontroostbaar werd de banklooper naar het politiebureau gebracht. Hij kon geen duidelijk signalement van den roover geven. Daarvoor was het te donker geweest en was alles te snel in zijn werk gegaan. Tot laat in de nacht werd door de politie in het Oosterpark met honden gepatrouilleerd, doch nergens werd een spoor gevonden.

De bejaarde bankloper is sindsdien overleden en niemand zou meer aan het geval gedacht hebben, indien de politie niet ter oore was gekomen dat in de anarchistische kringen gemompeld werd dat drie jongelieden die daarvan deel uitmaakten, meer van het gebeurde wisten. De Centrale Re-

cherche stelde een verder onderzoek in en langzamerhand werden aanwijzingen tegen de drie personen gekregen. De commissaris van het bureau Linnaeusstraat, de heer J.W. Haarman, liet in samenwerking met de Centrale Recherche de drie mannen arresteren, meldt de Courant Nieuws van de Dag. De aanhoudingen geschiedden Zaterdagmiddag op hetzelfde oogenblik. Ook werd huiszoeking in hun woningen gedaan; er werd echter niets gevonden. Trouwens van het geld waren geen nummers genoteerd en als dat zoo ware geweest, zou het toch al lang uitgegeven zijn. Er waren eenige biljetten van *f* 60,- bij, terwijl het overige van het bedrag bestond uit kleiner papiergeld, waaronder zilverbons, en kleine munt.

Twee der verdachten zijn dienstweigeraars. Allen ontkenden iets van het gebeurde te weten. Desniettemin zijn zij in arrest gesteld.

In tegenstelling tot het andere bericht zou dit in anarchistische kring wel degelijk van commentaar voorzien worden. En daarmee is veel te weinig gezegd. Het had de uitwerking van een stok die door een mierennest gehaald wordt.

Maar vergelijken we eerst eens de twee berichten met elkaar. Wat opvalt zijn de grote verschillen bij het aandragen van de feiten. En niet alleen dat. In de feiten zelf hebben ook heel wat verschuivingen plaatsgevonden, terwijl toch de berichtgeving in dergelijke gevallen berust op gegevens van de justitie. Hoeveel temeer zullen de feiten veranderd zijn in de anarchistische beweging, door het praten erover. En hoeveel van de werkelijke feiten zal bestand gebleven zijn tegen de malende tanden des tijds?

Wim Mager zegt hierover nu, een dikke 50 jaar nadat het gebeurde, in zijn op schrift gestelde herinneringen onder meer: 'In 1927–1928 was er opschudding in anarchistische kringen. Eikeboom en Huntelerslag gearresteerd? Wat nou? Wat hebben die uitgevreten? Wij wisten van niets. Die twee waren nou niet de figuren om ergens een bom in te gooien. Dat was ook niet het geval… Voor de rechtbank bleek dat ze beschuldigd werden van het neerslaan en beroven van een bankloper… Voor verscheidene kameraden was het moeilijk: een arbeider neerslaan

om een fiets te kunnen kopen en op stap te gaan? Daar dachten de kameraden anders over. Als ze dat geld nou voor de beweging hadden gebruikt, was het wat anders geweest. De grote jongens uithangen met een dikke portefeuille, vonden we burgerlijk en helemaal niet anarchistisch... De rechtbank kon toen niet anders doen dan Eikeboom en Huntelerslag vrijspreken.'

Mager brengt het nogal sensationeel en tendentieus. Er komt bij hem ook meer geweld aan te pas. En alleen al uit de kranten – die enige overdrijving in dergelijke zaken beslist niet verafschuwen – weten wij dat er bij de beroving niet echt geweld gebruikt werd: 'liep een man tegen hem aan en ontnam hem de trommel' (eerste bericht) – 'werd hij plotseling opzijgeduwd en een hand greep de trommel' (tweede bericht). Mager heeft het ook nog over twee groene fietsen die voor dat geld gekocht zouden zijn, en over kameraden die door de politie ondervraagd werden. En verder is daar dan het verhaal over Eikebooms verminkte rechterhand, dat in velerlei versies de ronde heeft gedaan in de anarchistische beweging. Als jongen van twaalf heb ik daarover naar allerlei tegenstrijdige berichten moeten luisteren – overigens met rode oortjes. In zijn brief aan mij doet Mager een soortgelijk verhaal. Hij zegt onder meer dat ook de bankloper Henk en Karel na hun arrestatie zou hebben herkend. Terwijl die goeie man toch al dood was op dat moment. Verder zegt Mager dat de vriendschap tussen die twee meteen voorbij was. Daarvan kan ik nu al zeggen dat het beslist niet waar is. Ze hebben later nog enige jaren samengewerkt, onder andere in de SAA en in de Vereniging Anarchistische Uitgeverij.

Ik heb ook over deze zaak gesproken met mensen die Henk Eikeboom goed gekend hebben.

Greet van Amstel zei op mijn vraag of Henk nog voor andere dingen dan dienstweigering gezeten had: 'Weet ik niet. Er is wel een proces geweest. Maar daar kwam hij niet voor in de gevangenis.'

Wim Cappel zei op mijn vraag of Henk nog voor andere feiten dan dienstweigering had gezeten: 'Mij is alleen bekend van een proces met Karel Huntelerslag erbij. En dan nog iemand – de naam weet ik niet meer. Dat was voor ik Henk leerde kennen. Hij werd vrijgesproken.' En zijn vrouw Rien voegde eraan toe: 'Hij heeft er nooit over gepraat.'

Zo waren er meerderen die langere tijd met Henk optrokken, maar nooit uit zijn mond vernamen wat er gebeurd was. Van de familieleden van Henk – oomzeggers – roerde geen een het onderwerp aan. Ik heb er hen niet naar gevraagd. Willy, Henks eerste vrouw, rept er met geen woord van. Ook haar heb ik er niet naar gevraagd. En Henks oudste zoon Rogier zegt aanvankelijk tijdens een telefoongesprek met mij alleen maar dat ik zeker wel zal afweten van *het* proces.

Annie, Henks tweede vrouw, antwoordt op mijn vraag of Henk nog voor andere dingen dan dienstweigering gezeten heeft: 'Daarvan is me niets bekend. Hij heeft wel samen met iemand een bank opgelicht, dacht ik. Had iets te maken met de vader van een vriend.' Maar zij wijst me even later wel op het nog in leven zijn van Huntelerslag!

Fop, Henks vrouw vanaf 1934/35, reageert op mijn vraag of zij iets afweet van een proces wegens beroving: 'Nee. Wat was dat voor een beroving?' En in haar geval neig ik ertoe te geloven dat ze nooit van iets geweten heeft.

Katrien Boll, een meer dan goede vriendin van Henk, beantwoordt mijn vraag of hij nog voor andere feiten dan dienstweigering had gezeten: 'Er was sprake van voorarrest met betrekking tot een zogenaamde overval. Dat was omstreeks 1929. Maar het is wel gebeurd. Henk heeft me dat zelf verteld.' En op mijn latere (controle)vraag: 'Hoe zat dat toch met die overval? Of waren het machinaties?' antwoordt zij: 'Het was echt wel een overval, ergens buiten op een kassier, samen met een stukadoor uit de Kinkerbuurt.'

En om de rij van 'ondervraagden' even te sluiten volgt hier het antwoord van Jo Moes op mijn vraag hoe Henk dacht over het bezit, over mijn en dijn dus: 'Hij stond het neem-en-eet beginsel voor, dus nemen wat je nodig had. Hij was geen uitgesproken aanhanger van de alarmisten. Een voorbeeld. Op het eind van de jaren twintig was Henk betrokken bij de beroving van een bankloper. Dat heeft hij me zelf verteld.' En dat had hij beslist niet op een toon van spijt of schaamte gedaan, integendeel. Jo Moes en zijn vrouw waren in 1939 maandenlang bij Henk en Fop in huis.

Henk heeft een en ander uiteraard nooit op papier gezet. Van

de drie betrokkenen is hij dus niet te raadplegen. Wel heb ik hem kunnen 'raadplegen' via mensen met wie hij hierover heeft gesproken. Zij waren – evenals Huntelerslag – zo goed mij hierover een schriftelijke verklaring te geven. Voor een bewijsvoering is dit niet zoveel, maar ter nadere verklaring van het gebeuren in wat groter verband zijn hun reacties waardevol. Een van de andere twee – we zullen hem Jan noemen – stelt er beslist geen prijs op dat stuk verleden op te rakelen. Dan blijft er nog een over die ons, als direct bij de zaak betrokkene, kan vertellen van de hoed en de rand: Karel Huntelerslag. Wel, het is mij een eer en een genoegen geweest met Karel persoonlijk kennis te maken. Hij had geen enkel bezwaar tegen mijn bezoek toen ik hem vroeg of hij me een en ander over zijn relatie met Henk Eikeboom wilde vertellen. En hij begreep ook wel dat het mij vooral om het proces te doen was.

Zo liep ik dan op 12 mei 1980 de lange, lange weg in Amsterdam-West af naar het bejaardenhuis waarin Karel zijn eigen woninkje had. Een stralende zon, bijna geen wind. Bovendien ben je daar zo'n beetje buiten de stad. Toch was ik niet in een vakantiestemming. Daarvoor was ik te gespannen-nieuwsgierig. Want ik zou een man ontmoeten die mij iets over Henk ging vertellen dat ik beslist moest weten. Tot mijn gespannen nieuwsgierig zijn droeg nog bij dat ik in aanraking zou komen met een man die goed in de tang genomen was door een aloude vijandin van de anarchisten: juffrouw Justitia.

Karel had me verteld dat hij 79 was. En ja, de man die ik ontmoette was – hoe levendig hij ook sprak en gebaarde – duidelijk een man op jaren. Het gezicht gegroefd, de bewegingen wat voorzichtig, de stem lichtelijk hijgend. Hij vertelde mij ook meteen dat hij niet helemaal in orde was, iets met zijn luchtpijpen, en dat zijn ogen slecht waren, zo slecht dat hij niet meer kon lezen en zelfs haast geen tv kijken. Als bezoeker vraag je je dan even af of zo'n man nog in staat is om je gezicht te onderscheiden. En dat is toch nodig voor een gesprek van openhartige aard. Om het maar meteen te zeggen: hij was zo openhartig als ik mij maar wensen kon. Later begreep ik dat Annie hem voorbereid had op mijn komst.

Mijn eerste vragen hadden, zoals altijd, een inleidend karakter.

Zij dienden om mij een indruk te geven van de soort en de duur van de relatie met Henk Eikeboom. Met vraag zes kwam ik hem al wat dichter op zijn pels: 'Hoe dacht Henk over het bezit, dus over mijn en dijn?' Waarop Karel onder meer antwoordde: 'Ik herinner me ook nog de truc met de postwissels, eenentwintig stuks op één dag. Dat waren er zoveel omdat de bedragen onder een bepaald maximum moesten blijven. Eerst zou een ander dan Henk het doen, maar die dorst niet, en zo ging Henk op stap, met een taxi, van postagentschap naar postagentschap. Maar dat was tegen de staat, hè?'

De lezer moet vooral het laatste zinnetje goed in gedachten houden. Met vraag vijftien was ik dan gekomen aan het belangrijkste deel van ons gesprek: 'Hoe zat dat nou met die bankroof? Daarover gaan de gekste geruchten.' Hoewel Karel er niet breed voor ging zitten, was te merken dat ook hij het gewicht van het moment begreep. Hij vertelde:

'Henk zat altijd in geldnood. Hij wist van een bankloper die iedere maandag vlak voor de kerk in de Van Swindenstraat verscheen. Met Jan en mij werd een afspraak gemaakt. En op 8 maart 1926 gebeurde het. Jan gaf die man een duwtje zodat hij voorover viel, weg van de trommel die hij tussen zijn benen had neergezet. En wij met ons tweeën door het Oosterpark. Het was goed zesduizend gulden voor ons drieën. Precies twee jaar en negen maanden later werden we alle drie op dezelfde dag gearresteerd. Dat was dus op 8 december 1928. In de dagvaarding voor mij stond onder andere: '...iemand die beslist onbekend wenst te blijven, verklaart het volgende'. En toen kwam het verhaal van de tipgever. 'Vermoedelijk is dat ene W. geweest, een homoseksueel die opgepakt was wegens een aanklacht dat hij met minderjarigen wat had gehad. Die moet bij de politie zijn gaan kletsen, om minder straf te krijgen. Dat kwam wel meer voor. Er kwamen diverse getuigen aan te pas. Jan v.d. B. sloeg door, hoewel hij eigenlijk niets wist. Ik had een goeie advocaat, Benno Stokvis. En die kleine Simon de Jong verdedigde Henk. Jan had een andere, een met een dubbele naam. O ja, dan was er nog die smeris. Dat was er een van een ander bureau, die er niks mee te maken had en die zich alleen wilde uitsloven. Hij getuigde tegen Henk dat die met de wijsvinger van de rechterhand op zijn

lippen aan ons beduid had om te zwijgen. Die kerel viel mooi door de mand, want juist die vinger miste Henk. Om die vent te pesten zei ik nog: "Nou, jij krijgt meteen loonsverhoging, hoor!"'

Op mijn vraag hoe de uitspraak luidde, zei Karel: 'Henk had alleen zes weken voorarrest en Jan vier maanden. Toen werden ze vrijgesproken. Ik had ten slotte zeven maanden voorarrest en werd veroordeeld tot nog eens twee jaar. Zowel tegen Jan als mij was de eis drie jaar geweest. Nou, toen heb ik een jaar in de koepel aan de Amstelveenseweg gezeten. Na de tip van een echte gevangene kwam ik via de dokter bij de psychiater. Mijn zogenaamde benauwde dromen bereikten hun doel: de rest zat ik uit in Veenhuizen. En daar had je tenminste buitenwerk, bij de boeren.' Op de vraag of die gebeurtenissen de latere verhouding met Henk hadden beïnvloed, zei Karel kort en bondig: 'Nee, helemaal niet.'

Karel vertelde mij tijdens een telefoongesprek een maand later nog: 'Wat dat proces aangaat, je moet maar eens in *De Telegraaf* van april 1929 kijken. Toen kwamen wij voor. En het hoger beroep was drie maanden later. Jo Spier maakte er tekeningen van.'

Het zogenaamde neem-en-eet beginsel is al een keer genoemd. En ook de uitingen van Karel Huntelerslag lieten iets merken van een bepaalde kijk op 'het bezit'. In de anarchistische beweging is vanzelfsprekend uit en te na over het privaatbezit of de privaateigendom gepraat en geschreven. En dat er in en door de sociale revolutie een einde zou komen aan dat kwaad, lag voor de hand. Maar hierbij had men zeker niet de opvatting dat het privaatbezit vervangen zou moeten worden door het staatsbezit. Anarchisten zagen en zien de staat als een instrument van de heersende klassen, en het maakt voor hen geen verschil of zo'n staat een kapitalistische, socialistische of communistische is. De staat op zichzelf is het onderdrukkingsapparaat bij uitstek, en dus moet hij verdwijnen. In de revolutie zou door middel van onder meer bedrijfsbezetting, vrije radenvorming en vorming van een arbeidersmilitie de totale ondergang van het kapitalisme en de staat plaatsvinden. Dan zou het dus volstrekt en absoluut gedaan zijn met de eigendom.

Maar hoe moest het nu in de periode dat dat kapitalisme en

die staat nog bestonden? Je kunt natuurlijk zeggen dat de revolutie een en ander 'vanzelf' zal oplossen. Dat houdt dan in dat wordt gewacht tot aan het moment dat de kapitalistische maatschappij dat wondermiddel ingegeven kan worden. Intussen kan het geen kwaad in woord en vooral in gedrag de kapitalistische maatschappij te lijf te gaan. Dat wil zeggen dat nu, op dit moment al, zoveel mogelijk wordt toegepast en verwerkelijkt wat men nastreeft. Op zichzelf is zo'n houding van leven naar de eigen principes niet zo uitzonderlijk. Maar in dit geval zou er naast de al zo talrijke botsingen tussen arbeid en kapitaal een nieuwe komen: het direct en dadelijk aantasten van de privaateigendom. Proudhon had al betoogd dat eigendom diefstal was, en hij bedoelde daarmee dat de eigenaren onteigend moesten worden. En het was Lafargue geweest die uiteengezet had dat er in plaats van een recht op arbeid een recht op luiheid bestond. Dit laatste vertaalde hij door te stellen dat drie uur arbeid per dag meer dan genoeg was: de produktie zou groot genoeg zijn.

Een bij het voorgaande aansluitende redenering was dat werken – onder het kapitalisme – een misdaad was. En nauw hiermee samenhangend was de opvatting dat het nemen naar behoefte – een al veel ouder principe – moest worden vertaald in het nemen nu, meteen dus. Dit laatste werd in de jaren twintig en dertig met name door de alarmisten betoogd en in zekere mate ook in praktijk gebracht. Het neem-en-eet principe is in de talrijke heftige discussies van de jonge anarchisten uit die dagen nadrukkelijk naar voren gebracht. En ook is er uitvoerig over geschreven, eerst in *Alarm* en wat later in *De Moker*. Behalve dat hier sprake was van een na consequent en spits redeneren tot stand gekomen opvatting, zat er natuurlijk ook wel iets in van een Robin Hood-achtige visie op de relatie heersers-onderdanen. In zo'n visie paste zeer zeker het recht om de rijken en hun dienaren/knechten te overvallen en te beroven. Een dergelijk denken heeft beslist bij Henk en Karel en Jan meegespeeld, al zal eerstgenoemde eerder aan François Villon gedacht hebben. Hoe dan ook: mensen als Henk Eikeboom en Karel Huntelerslag hadden toen genoeg argumenten gevonden om op die manier *het* kapitalisme te lijf te gaan. Dat instituut der machthebbers een loer draaien dan wel een poot uittrekken zou een het anarchisme

welgevallige daad zijn. En zelfs de wat minder spits redenerenden onder de anarchisten konden een overval op of een beroving van een bank niet iets verwerpelijks vinden, mits...ja, er zat toch wel een voorwaarde aan vast. Wim Mager duidt er al op. Het handelen in die zin mocht niet ten eigen bate zijn. Als het al niet voor de anarchistische beweging zou plaatsvinden, dan toch zeker in het belang van *de* arbeiders. Wel, het ligt voor de hand dat de bewegingsmensen Henk, Karel en Jan het geld voor een deel lieten toekomen aan de beweging, al zal dat toch in hoofdzaak indirect geweest zijn. Henk bij voorbeeld zal onmiddellijk meer armslag gehad hebben bij het uitgeven van brochures en andere geschriften. En om de situatie nog wat te verduidelijken: eigen bezit en dat van derden – waaronder ook kameraden – of van de beweging liepen vaak dooreen. Het scherp gescheiden houden van die gebieden was immers een typische eigenaardigheid van de bourgeoisie! Om een voorbeeld te noemen: Henk heeft meermalen kameraden in huis gehad, voor weken en maanden soms, waarbij aan betaling geen moment gedacht werd. Ik citeer hier nog wat Te Slaa in dit verband tegen mij zei: 'De giro of de post oplichten, daar zag hij geen been in. Maar dat mocht.' Dat mocht. De anarchistische principes stonden het per se toe: je nam het weg van de staat. Henk Eikeboom die als een twintigste-eeuwse Robin Hood met een taxi de postagentschappen afrijdt! En tussen zo'n staatsinstantie en een gewone bank was voor deze mensen nauwelijks verschil.

Die anarchistische jongeren hadden heel andere opvattingen over wat misdadig was dan de vertegenwoordigers van de heersende orde. Echt misdadig was onder meer: de uitbuiting van de ene mens door de andere, het bestaan van rijken en armen, het bezit van koloniën – alle bezit trouwens –, de oorlog en het militarisme en het feit dat dienstweigeraars in de gevangenis terechtkwamen.

Die zes weken arrest in het huis van bewaring in Amsterdam hebben Henk Eikeboom geschokt. Daarvan getuigen de veertien strofen die hij aan die periode gewijd heeft. Hij noemde zijn poëtisch werkstuk 'Liederen der overwonnenen'. Het opent met:

De dagen grauw
En de nachten lang en zwart-geel,
Zóo is de tijd hier.

En hij eindigt met gedachten aan zijn moeder.

Met weinig moeite laat dat einde zich lezen als een opvallende roep om hulp en steun. Dat was in december van het jaar 1928. Daarna zou hij nog drie weken moeten blijven. Toch staat er in druk heel duidelijk vermeld wanneer en waar dat gedicht ontstond. In die zin heeft het mededelen ervan iets weg van een uitdaging. Ook zijn verhaal aan Jo Moes doet vermoeden dat hij er geen spijt van gehad heeft, al mag niet vergeten worden dat het gesprek daarover ruim tien jaar na dato plaatsvond. Na zo'n tijdsverloop wil de exacte herinnering wel eens op de loop gaan voor de stemming van het moment. Maar dan: Henk Eikeboom heeft nauwelijks ooit spijt gehad van zijn daden. De verontschuldiging zat hem al in de daden zelf. Gebeurd was voor hem gebeurd. Berouw na de zonde bestond voor hem niet. En toch hebben die zes weken hem meer gedaan dan zijn andere periodes in de gevangenis. De verklaring hiervoor is dat die andere periodes het gevolg waren van daden die in de ogen van hem en de zijnen terecht waren. Hij heeft gezeten wegens dienstweigering en schrijf- en spreekdelicten. Dat was dus alles zonder enige twijfel voor de goede zaak. Het had te maken met beginselen en idealen. En dat zijn hoe dan ook trekkers en strekkers.

Dus toch symptomen van een sluimerend knagend geweten? Een wat pragmatischer verklaring ligt meer voor de hand: wat voor zin had die gevangenisstraf gehad? Die was voor de beweging van geen enkel nut geweest. En in die gevangenis had hij mensen meegemaakt met wie hij zich in geen enkel opzicht verbonden had kunnen voelen. Wel had er af en toe een schijnverbondenheid bestaan, maar deze was dan weer doortrokken van al te negatieve momenten. Ter illustratie hiervan strofe XII van 'Liederen der overwonnenen':

In hokjes geperst
Luisteren we naar den dominé.
Dat heet kerk.
Bewakers overspieden het gehoor:

Honderden gezichten
Ieder achter 'n kippengaasje.
De dominé hoont 'Van vrijheid in Christus'
En: 'Verheft, o, poorten den boog!
Rijst, eeuwige deuren, omhoog!'
Maar onze deuren zijn dicht
Wijken voor geen machtswoord.
De woorden droppelen langs ons af.
We zijn geolied met afkeer.

Stagnerend naar Vreeland

Er komt een zekere grauwheid over Henks leven. De roerige tijden waarin de beweging veel wind in de zeilen had, zijn voorbij. Hij en zijn makkers hebben hun eerste jeugd achter zich. Een man van dertig is geen jongen meer. De economische crisis begint grotere proporties aan te nemen. En hiermee wordt de strijd om zijn eigen materiële bestaan steeds harder. In de beweging blijkt steeds minder rek te zitten in de vrijwillige bijdragen terwijl ook het aantal lezers van de bladen afneemt. Het is steeds lastiger om, op welke manier dan ook, aan geld te komen. Henks leven is duidelijk aan het stagneren. Hoewel hij nog wel betrokken is bij de beweging, heeft zijn meedoen iets gedwongens. Hij publiceert nauwelijks nog en ook in zijn inschrijf- en plakboek verschijnt geen gedicht meer. Financieel moet hij almaar vaker terugvallen op zijn familie. Hun hele denkwereld komt benauwend op hem af: hij moet naar hen toe en kan niets met hun bestaan aanvangen. Een behoorlijk gesprek valt er niet te voeren, zeker niet vlak nadat hij voor de zoveelste keer de sleutel van zijn vaders schrijftafel heeft horen omdraaien, en daarna het rommelen in de geldkist. Steeds neemt hij zich voor er niet meer heen te gaan, tenminste niet om geld te halen. Hij wil hen ontmoeten op zijn eigen voorwaarden. Maar ze blijken veel taaier dan de overige mensen in zijn leven. En eigenlijk mag hij hen wel: zijn moeder natuurlijk en ook zijn vader, de zusters al niet minder, ja, zelfs de steeds weer uitglijdende broer is hem heel sympathiek. Maar doordat hij zo duidelijk merkt ook innerlijk van zijn familieleden afhankelijk te zijn, ervaart hij temeer dat zijn integratie in de arbeidersklasse mislukt is. Zeker, de arbeiders zijn er, en onder de anarchistische makkers zijn er heel wat met wie hij regelmatig optrekt. Maar juist aan hun houding kan hij aflezen dat hij niet echt tot hun wereld behoort. Niet bepaald ontworteld is hij en toch niet stevig

verankerd in een aarde die hem belangrijk voorkomt. Ook op artistiek gebied zijn de contacten zo niet schaars dan toch oppervlakkig. Van de zogenaamde kunstenaarskringen moet hij niets hebben. Hij heeft werkelijk te weinig mensen om zich heen van zijn eigen niveau en met dezelfde soort interesse. Een intellectueel naar de normen van de beweging is hij niet. Hij is geen spreker, geen redenaar. Ook bezit hij geen grote journalistieke gaven. En hij bezit bij hetgeen hij doet in en voor de beweging geen lange adem. Voor het aanhouden van de organisatorische banden ontbreekt hem het geduld. Hij is er te impulsief voor en het verveelt hem alles te gauw. En de vrienden van weleer? Erich Wichman liep over naar de fascisten. Hij is dood. Karel Huntelerslag zit gevangen. Gé Nabrink ziet hij nog maar zelden. Die sappelt ook voor zijn bestaan. Ook Bakels treft hij maar zelden. Die zit als journalist steeds vaker in het buitenland. Gelukkig dat hij altijd weer komt opduiken. En wanneer hij komt heeft hij veel te vertellen, vooral over de dingen die niet openbaar gemaakt worden.

De relatie met de familie heeft dus iets geforceerds, voor hem in elk geval. Dat is zelfs af te lezen van een foto waar hij met die familieleden op staat. De foto is gemaakt in april 1929, aan boord van een schip. Dat was ter gelegenheid van de terugkeer van Henks zuster Jopie plus echtgenoot en kinderen naar Nederlands-Indië, na hun eerste verlof. Behalve de naaste familieleden staat er heel wat aangetrouwds bij. Te onderscheiden zijn: Henks ouders, de vertrekkende zuster en de andere zuster, Henny. De broer van Henk staat er niet op, is waarschijnlijk verhinderd, misschien ook opgehouden. Henks vader heeft een deftige burgermansjas aan, met fluwelen kraag, is voorzien van de obligate stijve witte boord met geknoopte zwarte das. In zijn rechterhand houdt hij een degelijke wandelstok, in zijn linker een fikse sigaar (ook Henk was een fervent sigarenroker). Het gezicht van de vader staat zelfverzekerd en een tikje opgewekt, guitig zelfs. Hij heeft een grijze snor en puntbaard. Van Henks moeder valt aan de hand van de foto weinig te vertellen. Ze draagt een donkere hoed van flink formaat. Ze heeft vermoedelijk lang, donker, opgestoken haar. Ze kijkt zorgelijk. De vertrekkende zuster Jopie kijkt omfloerst. Zo te zien heeft ze dezelfde lichtelijk puilende ogen als Henk. Ze heeft lang gekruld haar, geonduleerd, misschien al ge-

permanent. Ze is gekleed in een geruite mantel met dito omslag. In haar linkerarm houdt ze een bos rozen. Achter Jopie staat Henny, de andere zuster. Deze kijkt een beetje uitdagend vanonder een hoed met een flinke rand. En ergens achteraan zien we dan Henk. Hij heeft een zogenaamde padvindershoed op, kijkt spottend en doet duidelijk afzijdig. Hij hoort er wel en niet bij. Vlak voor hem bevindt zich Annie, zijn vrouw, klein en bijna schuilgaand achter haar schoonvader. Zij heeft ponyhaar en draagt zo iets als een toque. Ze maakt een mondaine indruk. Er staan in totaal achttien personen op die foto, nagenoeg allen van braaf-burgerlijke allure en duidelijk kijkend naar de fotograaf. Hun kleding is typisch die van het eind van de jaren twintig. Zelfs het knaapje in matrozenpak is geheel in stijl.

Doordat Henk aan die wereld ontgroeid is, wordt de relatie ermee steeds zwakker. Ja, hij is de kleinburgerlijke wereld voorgoed ontgroeid. Maar de band met de arbeiders is nauwelijks sterker geworden. Zij bestaan voor hem hoofdzakelijk in zijn gedichten. Maar ook in dat opzicht doen ze zich steeds minder vaak aan hem voor. Er treedt duidelijk een verwijdering op tussen hem en de beweging. Na de scheiding met Willy blijkt dat steeds scherper. Men kan met enig recht stellen dat de bodem uit zijn bestaan geslagen is. Er moet een nieuwe worden aangebracht. Maar hoe doe je dat?

Henk Eikeboom heeft zich nooit druk gemaakt over de lijn die hij in zijn leven zou moeten aanbrengen en volgen. Hij nam het leven zoals het kwam. Het begrip carrière had geen enkele relatie tot zijn eigen bestaan. Voorzover er sprake was van een lijn in zijn leven, lag die vervat in zijn dichterschap. Het maken van gedichten is het enige dat hij altijd belangrijk gevonden heeft, zelfs in die periodes waarin hij ze niet schreef, niet kón schrijven. Het was dan ook niet zo uitzonderlijk dat er vanuit de wereld van het gedicht nieuwe impulsen voor hem kwamen. In maart 1930 stond hij in Hilversum achter de microfoon en droeg voor uit eigen werk. Hij behoorde tot het groepje dichters dat door Martien Beversluis was uitverkoren voor zijn radioserie bij de VARA, 'Dichters der opstandigheid'. Wat later zouden er gedichten geplaatst worden in de bundel *Het Roode Lied van Heden*. En daarna begon hij weer langzamerhand met het schrijven van poëzie.

Hij had weer vaste grond onder de voeten. Maar heel wat belangrijker in dat opzicht zou de verandering zijn die optrad in de manier waarop Annie en Henk aan hun inkomsten kwamen.

Henk is altijd een groot liefhebber van boeken geweest. Het aanschaffen ervan kostte geld, vooral dat van nieuwe boeken. En hij bezat geen geld. Zijn boekenbezit was dan ook afkomstig uit tweedehandswinkels en – nog meer – van marktkramen. De boeken waren vaak verfomfaaid, lagen niet zelden uit de band. Maar dat gaf niet, omdat Henk zelf in staat was die boeken opnieuw in te binden en op te knappen. Later zou hij voor dat inbinden gebruik maken van de hulp van zijn broer Johan. Henks belangstelling en liefde voor boeken was dus erg groot. Wat ligt er dan meer voor de hand om het eens in de boeken te proberen? Het komt vaak voor dat mensen die hun boeken verwerven in tweedehandszaken en op markten, overwegen om zelf in die richting een bestaan te vinden. Dat betekent immers twee vliegen in één klap slaan? Je houdt van boeken en je verdient er je brood mee. Voor Henk gold dan nog dat hij het op het punt van boeken in ander opzicht al geprobeerd had: zelf schrijven, zelf drukken, zelf uitgeven. In die activiteiten had helaas geen brood gezeten. Maar het verkopen van boeken bood beslist meer kansen. Bij dat alles kwam nog dat zijn vrouw Annie zelf in de boekhandel werkzaam was geweest. Dus begonnen zij aan een winkeltje in tweedehandsboeken. Aanvankelijk in de De Clercqstraat, daarna op de Prinsengracht en ten slotte op het Singel 443 in Amsterdam.

Ook het handelen in tweedehandsboeken is een vak dat geleerd moet worden. Henk was in dat opzicht bepaald niet begaafd. Dat hij verstand van boeken had, was hierbij eer een vloek dan een zegen. Henk was geen handelsman, hoe gehaaid hij soms ook kon zijn en hoezeer hij anderen ook kon overhalen. Hij had vooral niet het geduld dat nodig was in die branche. En hij had ook niet de fijne neus ervoor. Annie had wel het geduld, maar ontbeerde het grotere overzicht. Bij dat alles kwam nog dat er ook voor het degelijk opzetten van zo'n zaak geld nodig is. Je moet met een behoorlijk gesorteerde voorraad boeken kunnen beginnen. En die handel kent geen poffen. Dat verdomde geld!

De boekhandel liep aanvankelijk helemaal niet naar wens. Er wilde maar geen klantenkring ontstaan. Klanten uit de beweging

waren er weinig; daar zat geen geld. Bovendien waren er meerdere anarchisten werkzaam in het boekenvak, al of niet met tweedehandsmateriaal. Op zeker moment trad er verandering op in het boekhandelaarsbestaan van Henk en Annie, en daarmee trouwens in hun hele bestaan. Die verandering had alles te maken met een wijziging in het assortiment boeken in hun winkeltje.

Iedere handelaar in boeken kreeg voorheen te maken met mensen die vroegen naar 'realistische' boeken, liefst 'sterk realistische', en boeken die 'alleen voor volwassenen' waren. Handel in pornografische geschriften was toen zonder meer verboden. Daaraan meedoen kon leiden tot vervolging door de justitie. Zelfs met zulke mild-pornografische bladen als *Pan* en *Zwarte Kat* was het toen oppassen geblazen. Een serieuze boekverkoper deed niet aan de verkoop van zulke dingen. De argumentatie van de serieuze boekverkopers kon Henk natuurlijk geen snars schelen. Bezwaarlijk was voor hem wel de kans op vervolgingen. Maar met gepaste voorzichtigheid zou men een heel eind kunnen komen. In de verkoop van die geschriften zat een dikke winst – en andere anarchisten waren hun voorgegaan! Henk zag er wel wat in. Daar kwam nog bij dat verkopers van dergelijk materiaal Henk en Annie gouden bergen voorspelden. Drie factoren drongen hen naar de handel in pornografie: de vraag, het aanbod en het chronische geldgebrek in huize Eikeboom.

Tot goed begrip: de pornografie uit die tijd leek niet op de porno die we nu kennen. Toen mocht er vrijwel niets, nu mag praktisch alles. De pornografische lectuur kwam voornamelijk uit Frankrijk, uiteraard in de Franse taal, maar ook wel in het Nederlands (met vrij veel zetfouten, herinner ik mij). Het plaatwerk kwam meest uit Duitsland, onder andere in de onschuldige vorm van geïllustreerde tijdschriften in relatie tot de *Freikörperkultur*. Maar er bestond ook een vloed van in een wetenschappelijk jasje gestoken boekwerken waarin seksuele afwijkingen werden behandeld. En die boekwerken waren op uitbundige manier geïllustreerd.

Het in het algemeen meer dan openhartige – en niet zelden vrij smakeloze – karakter van onze huidige pornografie zou toen ondenkbaar geweest zijn, ook in de handel vanonder de toonbank. Toch werd die zo ingetogen en bescheiden pornografie van toen door de justitie streng en hardnekkig vervolgd. En daardoor vooral

was het werk erg duur, zodat alleen mensen met geld het zich konden veroorloven. Annie was zelfs van mening dat er onder de lieden uit die justitionele sfeer heel wat van hun klanten-in-de-pornografie zaten.

Langzaam kwam de zaak op gang. Dat langzame zat hem vooral in het volgens de wet verbodene. Het was noodzakelijk een vaste en betrouwbare klantenkring te verkrijgen. En deze klanten moesten weten dat er geen risico voor hen bestond bij het bezoek aan de winkel. Zo'n eerste kennismaking verliep dan ook uiterst omslachtig en voorzichtig. In het algemeen was het zo dat de ene klant de andere bracht. Dat gebeurde uiterst traag omdat er ook in de eigen woning van die mensen slechts fluisterend en achter gesloten deuren over gesproken werd. Maar was zo iemand eenmaal opgenomen in de zich uitbreidende klantenkring, dan bleef hij komen. Zo iemand kon er immers nooit genoeg van krijgen. Meestal werden de boeken niet echt gekocht. Dat zou gewoon te kostbaar geworden zijn. Er bestond het zogenaamde recht van terugverkoop. Hoe sneller de boeken teruggebracht werden, des te hoger was de verkoopprijs. Op die manier kreeg het winkeltje vooral het karakter van een uitleenbibliotheek, natuurlijk wel een kostbare.

Nu werd er eindelijk echt wat verdiend. Annie en Henk konden verlicht ademhalen. Het ging steeds beter, de omzet groeide. Zo nu en dan moest Henk naar België en Frankrijk om nieuwe voorraden te halen. In die landen ging alles veel gemakkelijker dan in het preutse Nederland. En preuts betekent in dit geval riskant. Ondanks alle voorzichtigheid was er wel eens gedonder met de justitie. En dat was een instantie die 't niet opgaf. Almaar door groeide de omzet. Annie had er verreweg het meeste werk aan. Zij kon praten met de klanten, gezellig en innemend, was meer een gastvrouw dan een verkoopster. Maar het verkopen werd beslist niet vergeten. Henk was ongeschikt voor het werk in de winkel. Hij werd gauw scherp tegen de klanten, had weinig geduld, wist de mensen niet in te pakken. Hoewel het geen zwaar werk was, was het toch vermoeiend. Henk liet het winkeltje al gauw aan Annie over. Dat kwam de omzet en dus de inkomsten sterk ten goede. Het werd een bloeiend bedrijfje. Al doende kreeg het bestaan van Henk en Annie een stevig financieel fundament. Henk

zelf heeft wel verteld dat hij tenminste vijfentwintig gulden per week uit de winkel ontving en dat een bedrag van honderd gulden geen zeldzaamheid was. Dat betrof dan zijn portie, want Annie ontving hetzelfde bedrag als hij. De armoe was verleden tijd. Vergeleken met het bestaan van een arbeider die werk had, had Henk een vorstelijk bestaan. En hoeveel arbeiders waren er niet die 'in de steun' liepen? Zijn inkomen was zelfs hoger dan dat van menige 'goed' geklasseerde. Hij was in zekere zin een arrivé. En dat midden in de crisistijd. Daarvan hebben zijn kameraden niet of nauwelijks geweten. Hij praatte er niet over. Annie: 'Nagenoeg alles werd er verdiend met pornografie. Eén keer was er een proces. Ik was altijd heel slim en voorzichtig met nieuwe klanten. Er werd soms erg veel verdiend. Ik herinner mij een zaterdag met een zuivere winst van 375 gulden. Later huurden wij een villa in Vreeland.'

Over Vreeland wil ik het straks hebben. Eerst nog een ander bewijs van hun toegenomen welvaart en tegelijkertijd de introductie van iemand die in Henks leven een belangrijke – zij het niet opvallende – rol zou gaan spelen. Op mijn vraag aan Fop M.-van Vliet wanneer en hoe zij Henk had leren kennen, antwoordde zij: 'Ik was zeventien jaar en kwam via de Arbeidsbeurs als dienstmeisje bij hen werken. Dat was in Amsterdam, op de Prinsengracht, nabij het Amstelveld, 1047 dacht ik.' Een dienstmeisje dus. Als dit geen teken van een anarchistisch gebruik is, dan toch een teken van welstand. Maar in wat Henk bezat liet hij anderen delen. Hij zou altijd mensen in huis hebben, die bleven eten en/of slapen. Dat waren echt niet alleen vrouwen. Henk trad graag op als een *grand seigneur*. Hij had ook voor de gewoonte muntgeld los in zijn zak te bewaren. Wanneer er iets te betalen viel, kon hij met zichtbaar genoegen een handvol geld te voorschijn halen. Zo'n gedrag heeft ook iets bezwerends tegenover de armoede.

Keren wij terug naar Henk en Annie. Hoe zag dat huwelijk 'onder voorwaarden' er in het begin uit? In het begin, want tussen die tijd en de latere periode van hun samenzijn waren grote verschillen. Toen ik met Annie telefoneerde om een afspraak te maken voor ons gesprek, zei ze in haar eerste zinnen onomwonden dat ze altijd van 'die man' was blijven houden. Later, tijdens ons gesprek, zou zij die eerste formulering afzwakken door te zeggen

dat zij van Henk was bljven houden als mens en niet als man. 'Ik gaf weinig om hem, ook in seksueel opzicht.' En toen ik later in het gesprek vroeg wat er naar haar mening zo bijzonder aan Henk was voor vrouwen en meisjes, antwoordde ze: 'Hij was een bohémien. Maar als minnaar? Och, nou ja. En in bed? Mij deed hij niet zoveel.' Bij dergelijke uitspraken ga je denken aan een onbeantwoorde liefde: Henk die haar het hof – en nog meer – maakte en die zijn liefdesbetuigingen niet beantwoord zag. Daartegen spreken enige omstandigheden. Ten eerste paste Henk zeker niet in de rol van bleue, afwachtende minnaar. Hij was in dat opzicht een taaie, volhardende doorzetter. Aarzeling en terughoudendheid prikkelden hem juist. Hij *ging aufs Ganze*, altijd. Het is zeer waarschijnlijk dat hij een vrouw wel eens 'zover' kreeg dat ze deed wat ze eigenlijk niet wilde. Maar in een relatie die jaren duurt, moet zo iets als onmogelijk worden beschouwd. Ten tweede is het zo dat geen enkele enigermate normale vrouw bereid is met een man samen te blijven als zij dat absoluut niet zelf zou willen. Annie's uitspraak vereist dus enige correctie. Zij moet het hebben over de man zoals zij die later zag, nadat hij een verhouding was begonnen met Fop. Liefde valt moeilijk te meten. Haar liefde voor Henk was waarschijnlijk niet zo groot als die van Henk voor haar. Annie heeft heel beslist meer om Anton Constandse gegeven dan om hem. Met enige trots heeft ze mij een boek getoond en daarbij de woorden gesproken: 'Kijk, hier heb ik *Eline Vere*, van Anton gekregen, met een gedicht van hem erin. 1919, na mijn abortus. Een liefdesgedicht, ziet u wel...? Het is indertijd nog ingebonden door de vader van Henk.' Maar vlak daarop zegt ze dan: 'Mijn stiefvader was gek op Henk. Hij mocht Anton helemaal niet.'

Het eerste begin van de relatie tussen Annie en Henk kenmerkte zich door een aandringen van zijn kant en een afweren van haar kant. Voor Henk betekende dit een voortzetting van de rol die hij al zo vele malen met succes bekroond had gezien. En Annie was nog altijd niet heen over de schok van de scheiding tussen haar en Anton. Maar zijn volhouden en de hele bijzondere, romantische sfeer die hij in haar leven bracht, konden hun uitwerking niet missen. Ze werden een paar en, zoals we weten, in een huwelijk met een duidelijk wettige rand. Zo veel gaf hij in elk geval om

haar dat hij tegen zijn nadrukkelijk uitgesproken standpunt in, en ondanks de kritiek die hem van bewegingszijde ten deel zou vallen, voor de wet met haar trouwde. Wanneer haar knieën al niet zwak geworden waren vóór die tijd, dan toch door die bereidheid van Henk.

Hun huwelijk startte in armoe en materieel gebrek. 'Wij hadden weinig geld, daar in de Reinier Claeszenstraat. In de kelder hadden we een drukkerijtje. Op een dag was er een man langsgekomen, die verklaard had speciaal kleine drukkerijen te helpen. Er werd een contract gesloten en Henk moest daarbij zelfs wat betalen. Maar die man bleek een oplichter. Later is Henk hem eens gaan opzoeken en ze hebben ruzie gemaakt of zo iets. Henk werd thuisgebracht door twee agenten, en slaagde erin zich los te rukken. Hij riep mij toe om snel open te doen. Zijn jasje bleef achter in hun handen. De agenten bleven wachten voor de deur. Maar ze wisten niet dat je via een achteruitgang in de tuin kon komen en vandaar op de zogenaamde slatuinen. Zo ontsnapte Henk. En pas enige jaren later hebben ze hem opgepakt, toen hij even de deur uitging. Er werd een proces tegen hem begonnen. Hij was zogenaamd een gevluchte arrestant en moest een maand zitten.' Waarschijnlijk haalt Annie hier twee zaken door elkaar. Het laatstgenoemde moet *het* proces geweest zijn.

Annie weet zich te herinneren dat Henk gedurende enige tijd de gewoonte had om iedere donderdagavond in een park te gaan spreken. Ze is de naam van dat park vergeten. 'Vlak bij Artis was het.' Dat moet dan in het Wertheimpark geweest zijn. Ze weet ook nog dat Henk grote belangstelling had voor poëzie, en natuurlijk ook dat hij zelf gedichten schreef. Maar zij rept niet van de bundel die ze samen met Henk geschreven zou hebben, *Bloed ligt op straat*. Ik heb trouwens nooit aan die vorm van coöperatie tussen die twee geloofd. Maar ik ben direct bereid om aan te nemen dat ze hem daarbij geholpen heeft.

'Ja,' zegt Annie steeds weer, 'hij was een buitengewone man. Hij deed de gekste dingen op de gekste momenten. Een voorbeeld: Ik was ergens een kopje thee gaan drinken. Henk was met Piet Bakker in de winkel gebleven. Toen ik terugkwam, was de deur op slot. Pas na enige tijd kon ik binnenkomen. Wat was er in die tijd gebeurd? Tegenover de winkel was een pissoir en daar

kwam altijd om half zes een deftige meneer zijn plasje doen. Hij droeg een hoge zije. Die twee hadden toen stiekem vanuit ons huis door die hoed willen schieten, met een buks. Maar dat ging helemaal niet goed. Het mannetje raakte enigszins gewond en ging naar een ziekenhuis. Toen verscheen de politie. Er werd namelijk gedacht aan een aanslag. Maar de politie kon niets vinden. De volgende dag stond er een stuk over in de krant. De conclusie luidde dat de verwonding was veroorzaakt door een meteoorsteentje. De twee mannen hebben daarover vreselijk moeten lachen.'

Henk had ontzaglijk veel vrienden en kennissen. 'Neem nou Erich Wichman. Die kwam dagelijks bij ons over de vloer. Heeft deze ring voor mij gemaakt. Henk en hij zaten bij ons thuis revolvertje te ruilen. Later werd hij fascist. Dat heeft Henk nooit kunnen begrijpen. Erich kwam een keer bij ons aan de deur toen wij er niet waren. Liet hij op de deur een briefje achter: "Godverdomme, ik wou koffie drinken! Waar zaten jullie al die tijd?"' Met Henk *never a dull moment*. Een andere herinnering: 'We hadden twee grote jachthonden, Duitse staanders. Die gingen later met ons mee naar Vreeland. Henk hield zoveel van die honden dat hij een racefiets kocht om met ze op stap te kunnen gaan.'

Over die honden weet ook Henks zoon Rogier te vertelllen. Dat betrof dan een van Rogiers bezoeken aan zijn vader en Annie in het winkeltje. 'Er was een grote hond met een groot aantal (7 à 8) jongen, die mijn vader rustig uitliet op de rijweg, waardoor al het verkeer werd gestremd. Door een politieagent moest hij worden gesommeerd de zaak bij zich te houden. Later beschouwde ik dat voorval als typerend voor zijn eigenzinnige manier van leven: weinig rekening houden met de omstandigheden, weinig consideratie met anderen, doen waar je lust in hebt, maar ook positief: uitdrukking geven aan je eigen authenticiteit, origineel zijn en daarvoor de ruimte creëren.'

Omdat nu voldoende belicht is hoe de beginperiode van Henk en Annie's huwelijk eruitzag, trekken we met hen mee de stad uit. Het huis op de Prinsengracht wordt verruild voor een huis in Vreeland, waarvan Karel Huntelerslag in 1980 zou zeggen: 'Het is onlangs voor meer dan een miljoen verkocht.'

Vreeland

Karel Huntelerslag weet nog veel meer te vertellen over dat huis buiten de stad.

'Ik heb daar toen ze erin trokken helpen schoonmaken. De makelaar kon het niet kwijt. En het kostte maar zes piek per week. Vóór die tijd had er een fascist in gewoond, nee, niet Erich Wichman... Ik ben er heel vaak geweest. Het was erg groot, met een stuk water waarin een eiland lag. En er was een roeiboot. We hebben er wel gezwommen. Tinus Wessels – je weet wel, die in 1936 aan maagkanker gestorven is – heeft er nog schilderwerk gedaan. Het drinkwater kwam uit zo'n pomp met een zwengel. Henk tuinierde er. Ze hadden daar ook twee honden. En dan verzorgde Henk er *De Arbeider* – daar ben ik nog zitredacteur van geweest.'

Een 'zitredacteur' was iemand die alleen in naam redacteur was en die wanneer dat nodig was voor de krant de gevangenis inging. De krant kwam dan niet in gevaar omdat de echte redacteur gewoon met zijn werk kon doorgaan. Het kan geen kwaad er hier nog even op te wijzen dat de relatie tussen Henk en Karel door *het* proces en de gevangenisstraf in het geheel niet geleden had. Maar van goede anarchisten was ook niet anders te verwachten.

Later herinnert Karel zich nog: 'Henk bracht zijn ouders appels en peren vanuit Vreeland. In die grote tuin verbouwde hij ook groenten. Ik heb hem zo nu en dan advies kunnen geven, over het planten van boerenkool bij voorbeeld.'

Wie zal in die jaren geweten hebben dat Henk een soort tuinman en bijenhouder was? Katrien Boll weet zich dat niet te herinneren. 'Tuinieren? Welnee!' 'Bijen houden? Ach, dat was zo'n bevlieging van hem!'

Over die Karel moet nu iets meer verteld worden. Hij heeft

in het leven van Henk Eikeboom in zeker opzicht een bepalende rol gespeeld. We laten hem zelf aan het woord over de vraag hoe hij bij de beweging kwam en of zijn ouders er ook in zaten:

'Nee, dat zaten ze heel beslist niet. Toen ik acht jaar was, stierf mijn vader. Enige tijd daarna liep ik weg van school. Mijn moeder wist gewoon geen raad met me. Toen ik twaalf, dertien was, kwam ik in het luthers weeshuis in Oosterbeek. Vandaar werd ik uitbesteed naar Arnhem. Daar bezocht ik de ambachtsschool om voor timmerman te leren. Maar ik werd ervan afgetrapt. Toen kwam ik bij een zogenaamde boerentimmerman in Lochem. Bij die man heb ik het vak geleerd, ook werken met de dissel en zo. Hoe ik in de beweging kwam? Wel, ik liep op een keer op de markt, op de Albert Cuyp, dacht ik, maar het kan ook het Waterlooplein geweest zijn, en daar kwam ik langs een boekenstalletje – de ouwe Smienk stond er, o, die heb je gekend? – en ik pakte een boek, de *Max Havelaar*. Daar las ik toen wat in, en wat erin stond vond ik meteen geweldig. Bij dat stalletje stond ook Jan Mesman, de voordrachtskunstenaar. O, die kwam vroeger bij jullie aan huis, droeg-ie... ja, precies, "De Kurassiers van Canrobert", ja, dat deed-ie prachtig, nou met hem ben ik toen in gesprek gekomen. Hij heeft ook nog hier in huis gezeten, leeft niet meer, is tweeënnegentig jaar geworden. Nou, en zo ben ik in de beweging gekomen.'

Iemand die zeker aan het woord moet komen waar het Vreeland betreft, is Annie, de vroegere vrouw van Henk.

'Vreeland? Ja, daar woonden we in een villa, Jagtlust geheten. Daar teelde Henk groenten en zo, hield er ook bijen. Was-ie erg knap in. Ik zat de hele dag in de winkel. Daar sliep ik ook wel, in plaats van naar Vreeland te gaan. Dat reizen werd me namelijk te veel. Nee, het is niet de reden dat Henk en ik uit elkaar raakten. Ik ben bij Henk weggegaan nadat hij er een verhouding was begonnen met het dienstmeisje.'

Het woord 'dienstmeisje' zal Annie erg vaak gebruiken, alsof ze nog steeds zit met een onverwerkte emotionele erfenis. Met dat woord tracht Annie die ander waarschijnlijk op haar plaats te zetten. Maar het spreekt vanzelf dat Fop bij Henk en Annie thuis niet zomaar 'het dienstmeisje' was. Dat zou heel beslist niet gestrookt hebben met Henks instelling. Terug naar Vreeland. Ik wil graag weten hoe lang ze daar gewoond hebben.

'Een jaar of vier. We hadden broeikassen, hielden bijen, ganzen en zo meer. Op zeker moment hadden we eenentwintig katten, maar daarvan mocht er maar één binnenkomen, de eerste poes, dus de poes die het allemaal in gang gebracht had. De andere liet Henk er niet in. Die zaten ergens in een hok. Ik heb ze later allemaal naar het asiel moeten brengen. Ja, er was een grote tuin, en er was water met een eilandje. Dat was heel dicht begroeid. Daar had Henk een totempaal neergezet. Ieder die een bezoek bracht aan het eilandje, moest daar iets offeren, een gedicht of een boek, voor de aardigheid dus. Maar ik was daar in Vreeland veel minder dan Henk. Ik stond alle dagen tot 's avonds negen uur in de winkel, op zaterdag zelfs wel tot elf uur. Dan gaat je huwelijk kapot. En Henk ging met ons achttienjarig dienstmeisje naar bed. Ik heb altijd gewerkt voor mijn mannen. Dat begon al met Anton Constandse en daarna met Henk Eikeboom. En later ook weer. Maar het heeft me gezond gehouden. Ik heb nooit gedronken, geen borrel of bier, en ik heb niet gerookt.'

Zo langzamerhand moeten we overschakelen naar Fop. Over haar relatie met Henk vertelt zij: 'Dat is begonnen in Vreeland. Toen was ik achttien. En ik dacht dat we daar in Vreeland ruim twee jaar gebleven zijn... Die relatie heeft steeds voortgeduurd. Ik ben nog wel enige tijd bij mijn ouders geweest. Ik was toen ook nog niet meerderjarig, twintig was ik. Mijn ouders waren er erg op tegen.'

Wat wil je? Een zoveel oudere man, en bovendien een die getrouwd was met een ander. Maar richten we onze aandacht hier vooral op Vreeland, op villa Jagtlust. Ik heb Fop gevraagd of ze zich nog bezoekers herinnert.

'Jac Rees woonde er een hele lange tijd, en betalen, nou ja. Er was trouwens altijd veel bezoek, vooral in de zomer. De kinderen van een zuster van Karel Huntelerslag waren er, een hele rits. Die bleven er enige tijd. En Gé Nabrink kwam er vaak. En Leo Hornstra met zijn vrouw en twee kinderen. Nee, vrouwen kwamen er niet zo veel. Ik denk dat het een beetje uit de route lag, hè? Nee, Katrien Boll herinner ik me niet daar gezien te hebben, maar het is mogelijk dat ik dat in de loop van de jaren vergeten ben. Annie bracht vaak een vriend mee. Het feit dat er eeuwig en altijd zo veel mensen waren om te eten heeft ook gemaakt dat

het tussen Henk en Annie niet goed meer ging. En in het algemeen waren die twee uit elkaar gegroeid. Annie wilde niet langer. En dan ook nog die winkel. Daar hadden ze vaak ruzie over.'

Een plek om zich eens rustig te ontspannen was het voor Annie dus nauwelijks. Ja, Henk nodigde maar uit en de mensen 'stroomden' toe, om te eten, om te slapen, om er te verblijven – soms heel lang. Er kwamen daar veel vrienden en makkers. En wanneer zij zelf niet kwamen, dan waren het wel hun kinderen. Zo wist Greet van Amstel – toen Lopez Cardozo – te vertellen dat ook haar kinderen in Vreeland gelogeerd hadden, door Henk opgehaald en thuisgebracht, dacht zij. En Wim Jong schreef: 'In 1933 hadden ze een groot huis aan de Wijde Blik, bij Vreeland, en daar hebben mijn vrouw en ik nog enige tijd gelogeerd in het najaar van 1933, een heerlijk oord, met ruimte om te roeien.'

Katrien Boll is er wel degelijk geweest. Dat weet ze nog heel goed – zoals ze vele dingen uit vroeger tijd goed weet. 'Henk verhuisde van Amsterdam naar Vreeland. Daar ben ik hem gaan helpen met de inrichting van zijn bibliotheek... Het was een echte villa, met een erg grote keuken – echt zo'n verblijf voor een dienstbode. Boven waren twee slaapkamers, en dan was er de kleine kamer waar Fop sliep.' Merkwaardig genoeg stelt zij de verblijfsduur van Henk en zijn entourage op vijf à zes maanden.

Er is ook nog een 'attest' van een nicht van Henk, een dochtertje van zijn broer Johan. Zij zal toen ongeveer zeven jaar geweest zijn. 'Ik herinner mij een bezoek aan Vreeland met mijn vader, waar oom Henk en tante Annie toen wat men nu noemt een tweede huis hadden. Het was op een zonnige Hemelvaartsdag en er werd buiten gegeten, met stoelen in het hoge gras. Door dat hoge gras zag ik de staart niet van de hond Hans, trapte daarop en kreeg een ferme beet in mijn onderbeen. Oom Henk heeft dat been toen verbonden en ik ging heel trots met een dik verband om mijn been terug naar Amsterdam. Die hond was overigens een lief beest, waar ik dol op was. Tante Johanna heeft in Baarn nog een nazaat van Hans gehad, net zo'n grote lobbes.'

Een onverwachte getuigenis van het verblijf in Vreeland kwam van een boer aldaar – toen nog een kind. 'Ons vader had lange gesprekken met die mijnheer. Hij zag er zo anders uit en wist te vertellen over het wereldgebeuren. Vader was de enige bij ons

thuis die veel las. Wanneer er niemand thuis was daar, gingen de grotere kinderen stiekem door de ramen kijken. Die zagen dan niets anders dan boeken en kranten en overal papieren. Toen ze verhuisden, bleven er veel papieren achter. Het leek wel een overhaaste vlucht.'

Het is me niet gemakkelijk gevallen om aan de weet te komen hoe lang dat verblijf daarbuiten geduurd had. (Dat zijn zo van die tegenvallers waarop een onderzoeker eigenlijk niet rekent. Maar hoe meer hij gedwarsboomd wordt, des te meer is hij benieuwd naar het antwoord.) De schattingen liepen ver uiteen. De laagst aangegeven periode was dus vijf à zes maanden, de hoogste schatting – die van Annie – gaf vier jaar aan. Ik heb vanzelfsprekend geïnformeerd bij de officiële instanties. Na enige moeite kwam ik aan de weet dat ik in Loenen moest zijn. Daar werd mij verteld dat de gegevens uit die tijd ontbraken, maar dat Jagtlust toen mogelijkerwijs onder de gemeente 's Gravenland viel. Mijn brief zou daarheen gestuurd worden en ik zou daarvandaan bericht ontvangen. Dat bericht moet nog steeds komen. Ook Amsterdam deed moeilijk, en daar wist men stellig wanneer Eikeboom c.s. naar Vreeland en weer terug naar Amsterdam gegaan waren.

Na vergelijking met enige vaste punten in die tijd en na uitvoerige gesprekken met wat men de deelnemers kon noemen, gevolgd door andere preciserende vragen, meende ik dat Henk en Annie er in het voorjaar van 1932 heengingen en dat zij terugkeerden – maar niet langer tezamen – in het najaar van 1934. En dat besloeg een periode van tweeënhalf jaar. Ten slotte bleek de werkelijkheid een tikje anders. Na lange tijd kwam er uit Amsterdam bericht en wel dat de betrokkenen 'afgevoerd' waren naar Kortenhoef op 12 augustus 1932 en weer 'opgenomen komende van' die plaats op 24 december 1934. Jagtlust viel dus niet onder Vreeland – waar het wèl gesitueerd lag – en ook niet onder Loenen of 's Graveland. Het is maar een weet!

Uit de jaren die hierop volgden, zou men kunnen concluderen dat Henk in Vreeland frisse krachten opgedaan had. Hij zou actiever worden dan in welke andere periode van zijn leven ook. Dat actiever worden was trouwens al in Vreeland begonnen. En deze keer lag het zwaartepunt duidelijk bij het werken in en voor de beweging.

Terug naar Mokum

Terug naar Mokum, Groot-Mokum, zoals het in sentimentele momenten wel genoemd werd. Voor die terugkeer waren oorzaken en redenen. De belangrijkste oorzaak lag in de breuk tussen Henk en Annie, die vooral gestalte kreeg in Henks nieuwe relatie met Fop. De breuk met Annie was niet plotseling gekomen. Henk hield zich sinds jaar en dag bezig met het uitbreiden en vernieuwen van de kring van 'zijn' vrouwen. Maar ook Annie had meermalen een verhouding gehad. In Vreeland was dat de schilder Jan K. Zijn samen met Annie op Jagtlust doorgebrachte weekends waren Henk een doorn in het oog. Hij was gewoonweg jaloers, hetgeen niet goed te rijmen valt met zijn staat van dienst als grote verleider. In elk geval wenste hij de relatie met Fop niet op te geven. Hij brak trouwens vrijwel nooit de relatie met een vrouw af. Toch woonde Fop de eerste maanden in Amsterdam – en in feite waren het vele maanden – niet met Henk samen aan het Hortusplantsoen. Daar voerde hij heel in het begin een soort eigen huishouding. Misschien was hij vermoeid door de vrouwenproblematiek, een problematiek die hij zelf opgeroepen had. Maar zo'n eigen huishouding kon niet lang duren. In die tijd ging hij een relatie aan met Fie Zegerius. Hun samengaan moet enige tijd geduurd hebben, waarschijnlijk het hele jaar 1935 door. Fie toonde zich niet alleen een vrouw die gesneden was uit het echte revolutionaire hout, zij bezat ook poëtische gaven en kon Henk in geestige en geestelijke zin goed partij geven. In die tijd werkte zij mee aan *De Arbeider*, het blad waarvan Henk redacteur was. Henk woonde toen bij Fie in de Lekstraat.

De belangrijkste reden van zijn terugkeer naar Amsterdam was zijn groeiende activiteit in de beweging. Daarbij werd de afstand tussen Vreeland en Amsterdam steeds meer als een belemmering gevoeld. Jagtlust was telefonisch bereikbaar onder nummer 827,

maar de telefoon was een onder anarchisten weinig verbreid instrument. Arbeiders hadden geen telefoon. Aan een eigen auto werd niet gedacht. De verbindingen werden onderhouden via de post. En dan had je de trein – voor wie daartoe het geld had. Mensen uit de beweging kwamen gewoonlijk op de fiets. In Amsterdam lag voor Henk het toneel van zijn bestaan. Hij wilde gezien en gehoord worden, wilde de aandacht voor zijn persoon waarnemen, in het licht staan.

Ook vanwege zijn redacteurschap moest hij terugkeren. Schrijven ging nog wel zonder in Amsterdam te zijn, maar het redactioneel opmaken van de krant en wat daar aan vast zat, moest ter plekke – in de drukkerij aan de Elandstraat – gebeuren. En verder was er nog een algemeen, maar daarom niet minder belangrijk, bezwaar. Buiten wonen is prettig in de warme(re) tijden van het jaar. Dat merk je het best aan het dan stijgend aantal bezoekers. De wereld ontluikt, er zijn bloemen en vogels, je werkt wat in de tuin en ziet later het resultaat daarvan, de vruchtbomen leveren het een en ander, er is ruimte en ook de honden en katten hebben het erg naar hun zin. Maar zodra de najaarsstormen beginnen verlangt de geheide stadsbewoner terug naar het plaveisel en veel gebouwen. En vooral naar de trams en de vele verlichting. De stad is gezelliger en behagelijker in die donkere, koude en natte dagen.

De aftocht uit villa Jagtlust moet nogal overhaast geweest zijn. Johan te Slaa vertelde me over de dag van de verhuizing naar 'Hortus', Henks woning aan het Hortusplantsoen 9. Wat Te Slaa daarvan vooral bijgebleven was, waren de vele boeken – en een grote mand met geslachte kalkoenen. Dat waren eigen dieren, afkomstig uit Vreeland. De tijd om die levend te verkopen had ontbroken. Weggeven of zelf opeten waren de enige mogelijkheden. Het werd opeten. Heel toevallig werd verhuisd op de dag voor Kerstmis. Of Henk de dieren eigenhandig geslacht heeft, is niet te achterhalen. Dat zelf doen was een alledaagse zaak, waarmee niet gezegd wil zijn dat het eten van kalkoen even gewoon was.

Henk is stellig met vastomlijnde plannen naar de oude vertrouwde omgeving teruggekeerd. Hij was weer begonnen met schrijven en publiceren, voor *De Arbeider*, *De Wapens Neder* en *De Vrijdenker*. Verreweg het belangrijkst waren voor hem zijn

gedichten. Als nieuw terrein was hier voor hem bijgekomen het vakbondsblad *De Transportarbeider*. Het publiceren in een dergelijk blad was voor een anarchist natuurlijk iets uitzonderlijks. Behalve zijn uitvoeriger en constanter geworden medewerking aan *De Arbeider* was er ook zijn inzet voor het blad *Naar de Vrijheid*. Van dit laatste was Jac Rees de redacteur, die, zoals we al weten, enige tijd op Jagtlust verbleef. Dan is er ook nog sprake van een serie van tenminste tweeëntwintig korte gedichten, die de verzamelnaam *Portretten* dragen. De meeste hiervan stonden in *De Arbeider*, een enkele werd in *De Transportarbeider* gepubliceerd. Hier even een voorbeeld van Henks herwonnen heftigheid:

DEURWAARDER

Hij leeft als wolf temidden van de schapen
En loert op roof en speurt naar offers uit.
Hij is zoo slim, zoo bliksems uitgeslapen!
De staat dekt hem den rug bij elke buit.

Hij slaat zijn slag onder de zwakste zwakken;
Er is niets edels in dit goor bedrijf
en zonder aarzlen plant hij botte hakken
In wie reeds vallend wondden 't strijdend lijf.

Vuile hyena van de vale velden,
Waarop de geldmachine rammelend moordt.
Hij schooit voor ànderen de schaamle gelden,
Krijgt zelf een kluif en schobbert kwisplend voort.

In Vreeland had Henk zijn spreekkoren *Begrafenis van een vermoorden arbeider* en *Zonnewende* geschreven. Dat was in 1932 geweest. In 1935 zal *Kruistochten* – ontstaan in de jaren ervoor – bij uitgeverij De Jongh in Antwerpen verschijnen. Daarin staan verzameld diverse korte schetsen en prozastukken, gedeeltelijk vertaalde, van onder meer Rudolf Rocker, R. Bodanzky, Carl Ewald en Henk Eikeboom zelf. In het nawoord ervan zegt hij: 'Ik ben den uitgever dankbaar, dat hij mij de gelegenheid bood mijn werk zoal niet te vereeuwigen dan toch een bestaan langer dan dat van een ééndagsvlieg te verzekeren.' Hoewel we zo'n nawoord niet al te veel gewicht mogen toekennen, duidt het op enige bezinning van Henks kant. En ook dat moet beschouwd

worden als een nieuwe ontwikkeling in zijn karakter en streven.

Dan is het gekomen tot de heroprichting van de Sociaal Anarchistische Aktie (SAA). De oorspronkelijke groep met die naam was bijzonder actief geweest in de jaren twintig. De hernieuwde SAA was beduidend kleiner van omvang. In hoofdzaak waren het Amsterdammers – waaronder mensen als Henk Eikeboom, Wim Wessels, Karel Huntelerslag en Wim Cappel – en dan nog wat 'leden' in het oosten van het land. Maar hun activiteit was beslist niet gering. De groep organiseerde vergaderingen, cursussen en allerlei (protest)acties. Verder colporteerde men met de bewegingskranten. De SAA hield zich ook bezig met het uitgeven van brochures en dergelijke, en gaf de stoot tot de oprichting van de Vereniging Anarchistische Uitgeverij. En wat Henk Eikeboom persoonlijk aangaat, deze voelde zich juist in zo'n kleine organisatie erg op zijn gemak. Het relatief kleine aantal deelnemers (dertig à veertig) maakte het mogelijk snel en adequaat te reageren op maatschappelijke gebeurtenissen. Bovendien kon hij dingen en mensen zonder al te veel moeite naar zijn hand zetten. Want Henk was met de beste bedoelingen toch vaak aan het manipuleren.

Hij begon weer met spreken op vergaderingen en organiseerde debatavonden. In april 1935 voerde hij een debat met Van Wessem, een zogenaamde volksfascist. Dat zou ook nog eens gebeuren met een andere fascist, Arnold Meijer. In die jaren werd aan dergelijke debatavonden een grote waarde toegekend. Dat die bijeenkomsten uitmondden in gelijkhebberige betogen, dan wel verwerden tot steekspelen met woorden, ligt wel voor de hand. Maar de aanwezigen konden zich weer eens op principiële gronden afreageren en ontladen. Zo'n 'reiniging van de ziel' moet niet onderschat worden. En voor het overige vermaakte iedereen zich best.

In 1934 zat Henk gevangen wegens 'opruiing in geschrifte' (te Amsterdam, onder het nummer D2-2). Hij hield zich in die dagen bezig met het samenstellen en publiceren van oproepen. Die werden vrijwel uitsluitend door de bewegingspers opgenomen. Zo staat er in *Bevrijding* van september 1933 een oproep 'Aan de jongeren van de lichting 1934', die begint met de woorden: 'Laat het nu uit zijn. Laat het nu eindelijk genoeg zijn.' Dat was de ware Eikeboom-stijl. Als redacteur van *De Arbeider* werd hij in januari 1934 gedagvaard voor het opnemen van twee zogenaamde op-

ruiende artikelen; dertig dagen kreeg hij hiervoor.

In *Bevrijding* van oktober 1933 komt een open brief van Henk voor, gericht aan professor Albert Einstein. Deze had kort te voren laten weten niet langer de vurige pacifist te zijn. Hij propageerde een oorlog tegen Hitler-Duitsland. We halen uit die open brief hier alleen het volgende aan: 'Wij zijn van meening, dat het fascisme nooit te dooden is door geweld, maar dat het zich alleen kan doodloopen op een bewust en die terreur niet-willend volk.'

Deze enkele losse feiten tonen aan dat Henk weer toenemend belangstelling kreeg voor het 'oude' leven. Zelfs een zo eigengereide anarchist als Henk Eikeboom kon op den duur niet buiten een inniger contact met de beweging die hem 'gemaakt' had. Dat contact was verhinderd en goeddeels zelfs verbroken door in hoofdzaak externe factoren. Hij zou in dit verband zo iets als een belijdenis publiceren, in elk geval zich verontschuldigen voor zijn inactiviteit waar het de beweging betrof. Aan de andere kant was het ook zo dat de beweging Henk Eikeboom dringend nodig had, als dichter en publicist, maar in het bijzonder als organisator, actie-voerder en bezielende kracht.

De Nederlandse anarchistische beweging was in omvang en betekenis almaar meer geslonken. Dit proces was al kort na de eeuwwisseling, na de grote staking in 1903, op gang gekomen. Hoewel de oorlogsjaren en vooral ook de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog voorzeker het antimilitarisme sterke impulsen hadden gegeven, bleek de achteruitgang niet tegen te houden. Over de oorzaken daarvan wil ik het hier niet hebben; toch mag ik niet nalaten erop te wijzen dat een en ander zeker ook te maken had met de merkwaardige structuur van de anarchistische beweging en met de al even merkwaardige mensen die de beweging leidden, Henk Eikeboom niet uitgezonderd. Dat Eikebooms toenmalige rol in de huidige geschriften over het anarchisme niet tot zijn recht komt, heeft alles te maken met het feit dat hij geen theoreticus was. En het zijn altijd weer de theoretici die ons zeggen wat belangrijk is en wat niet. Aan een sociologische evaluatie van de anarchistische beweging heeft men zich nog nauwelijks gewaagd. Maar ik ben de eerste om toe te geven dat zo'n evaluatie lang niet eenvoudig is.

In het begin van de jaren dertig kwam de grote verandering,

de grote slag. De alomvattende economische crisis leek aanvankelijk aan te sturen op de altijd al voorziene confrontatie tussen arbeidersklasse en kapitalisten. De vlotte redeneringen, stevig gelardeerd met retorische zinswendingen en uitspraken, waren niet van de lucht. Maar het duurde zo lang en alles werd steeds meer overtrokken met het grauwe waas van de schrijnende armoe. De verbittering in de wereld nam zienderogen toe. Vergeten we niet dat miljoenen mensen ervan overtuigd waren dat het van de arbeiders moest komen. In die overtuiging – en in dat geloof – waren ze opgegroeid. Dat er zich onder de anarchisten een gering aantal bevond dat verkondigde dat het met de arbeidersbeweging gedaan was, kon weinig afdoen aan de betekenis die alom werd toegekend aan de arbeiders...en aan de arbeid! Zonder arbeid was men immers niets. De arbeid was maatstaf van alle dingen, zeer zeker onder de arbeiders zelf. De twijfel sloop binnen, de versplintering nam toe. De komst van Hitler met name deed zien dat het met de kracht van het proletariaat droef gesteld was.

Tegen de achtergrond van het 'grote' gebeuren voltrok zich het ageren en het reageren van een generatie voor wie het anarchisme en de revolutie de genezers van alle maatschappelijke kwalen waren. Tot deze generatie behoorde ook Henk Eikeboom. Hij was een zeer speciale vertegenwoordiger van het 'ras' van anarchistische revolutionairen. Wat moest een 'lichtzinnig' en tegelijk poëtisch man als hij er verder van terecht brengen? Hoe zou hij reageren op de achtertuitgang en het verval van een beweging die hem lief was? Hoe zou hij reageren op het verdwijnen van een klasse tot wie hij gewend was te spreken in de taal van moed en vertrouwen?

Om met dit laatste te beginnen: Henk was, evenals de meesten van zijn tijdgenoten-metgezellen, niet in staat in te zien dat de arbeidersklasse aan het verdwijnen was. Dat zou een toegeven betekend hebben dat de oude beginselen geen waarde en zin meer hadden. Het zou vrijwel gelijk gestaan hebben met een principiële zelfmoord. Maar voor het feit dat de beweging achteruitging en aan het vervallen was, kon hij zijn ogen natuurlijk niet sluiten. Integendeel: juist het besef dat het met de beweging niet goed ging, bracht hem tot actie. Zijn devies was: nu meer dan ooit! En mede doordat hij niet langer geplaagd werd door geldgebrek

en doordat hij nu veel meer tijd had dan voorheen, maakte hij zich op om aan het werk te gaan. Zijn verhoogde werkzaamheid openbaarde zich op velerlei gebied. Hij redigeerde *De Arbeider*, leidde de SAA, stichtte een vergaderlokaal (het Erich Mühsamhuis), stichtte en bestuurde de VAU, organiseerde in januari 1937 de zogenaamde Protestmars, sprak op vergaderingen, schreef gedichten en zo meer, maakte zijn woning op de Zwanenburgwal tot een ontmoetingspunt van bewegingsmensen en kunstenaars en... werd vader.

Terug in Amsterdam

Stond Fop hem bij dit alles terzijde? Het is eigenlijk niet helemaal fair deze vraag te stellen. Zij was nog niet eenentwintig toen ze definitief met hem ging samenleven. Henk was zestien jaar ouder dan zij, een ontwikkeld en belezen man, een man met een roerig en sterk gevarieerd leven achter zich, een man die wist wat hij wilde. En vooral een man die haar door zijn sterk afwijkend gedrag en opvattingen drong tot een bescheiden opstelling. In menig opzicht werd haar leven door hem bepaald. Hij gaf in huis de toon en de pas aan, bepaalde daar geheel de gang der dingen. Zo kreeg zij van hem geen huishoudgeld en dit beslist niet omdat zij niet met geld wist om te gaan. Wanneer zij wat nodig had ging ze naar hem toe en kreeg dan prompt het benodigde bedrag. Maar de afhankelijkheid wordt door een dergelijk gebruik wel onderstreept. 'Ik had het na zijn vertrek erg moeilijk, kon niet eens een cheque uitschrijven, wist niet eens hoeveel de huur was.' Fop heeft ook vast niet geweten hoeveel geld Henk wel uit het winkeltje ontving, al is zij er stellig niet van onkundig gebleven dat daar de kist-met-brood stond.

Toen ik Henk in maart 1937 voor het eerst bezocht werd ik getroffen door de aanwezigheid van vier vrouwen. Een ervan leek erg jong. Ze had een gezicht met vrij hoge jukbeenderen, was blond en zwanger. Ze zei erg weinig. Dat was Fop, onopvallend en afwachtend. Hoorde ze er dan niet bij? Zeker, maar in de omgeving van Henk had zij geen duidelijke rol of taak. Zij had ook zelf moeite genoeg om die te vinden, maar was zo verstandig om niet mee te gaan spelen met de anderen. Overigens was het wel zo dat zij, hoewel geen echte bewegingsvrouw, toch aan allerlei dingen deelnam. Dat deed zij op de manier van een vrouw die haar man in de zaak helpt wanneer het erg druk is. 'Soms hielp ik met verspreiden of kalken, en met het afdraaien van stencils. Meer niet.'

Maar zij heeft later, tijdens de bezetting, ook wel door Henk gemaakte pamfletten verspreid. En dat terwijl ze helemaal niet zo moedig was.

Fop verklaart dat ze Henks invloed op vrouwen nooit heeft kunnen begrijpen. Hieruit moet toch geconcludeerd worden dat zij gevoelsmatig niet sterk aan hem gebonden was. Anders gezegd: zij gaf niet zo veel om hem. 'Hij was erg attent, gaf vaak kleine geschenken, een bloemetje of zo.' Een dergelijk gedrag was in die dagen echt niet gebruikelijk en betekende dus nogal wat. Het streelde in elk geval het zelfgevoel van zijn vrouwen, ook dat van Fop natuurlijk. Zij had zo haar eigen gedachten over wat er in huize Eikeboom voorviel. Er zat voldoende rek in haar vermogen tot accepteren. Ze was ook slim genoeg om in te zien dat het weinig zin had tegen Henks doen en laten in te gaan, ook al was ze het daar beslist niet altijd mee eens. Enkele van Henks bezwaarlijke eigenaardigheden herinnert zij zich nog heel goed. 'Hij wilde als eerste de krant lezen. Soms was ik wat nieuwsgierig wat er in de krant stond en las die dan stiekem, waarna ik hem heel voorzichtig weer opvouwde. Wanneer hij dat merkte was-ie woedend.' Was dat een 'recht' dat zijn vader thuis had gehad? Wilde hij het eerst van allen het nieuws weten? Laten we het maar beschouwen als een min of meer vergeeflijke idiosyncrasie van zijn kant. Belangrijk in de hele situatie van Fop in die tijd was dat ze bij Henk meer vrijheid genoot dan ze bij een andere man gehad zou hebben. Tevens van gewicht niet ontbloot was de omstandigheid dat er geen gebrek aan geld bestond. En dat was een opvallend pluspunt midden in de crisis toen heel wat mannen om haar heen van de steun trokken. Wat het voeren van de huishouding betrof, er stonden geen luxe spullen in de woning. Het was alles heel eenvoudig, om niet te zeggen kaal. Om een vergelijking te maken: de woningen van de arbeiders in onze dagen zien eruit als die van gegoede kleinburgers in de vorige eeuw. Daarvan was in de arbeiderswoningen in de jaren dertig geen sprake. En bij Henk in huis al helemaal niet. In zijn woning streefde hij naar functionaliteit. Die eenvoud in hun woning betekende voor Fop – en enige tijd ook voor Rien Cappel – dat het schoonhouden best meeviel. Fop was dus heel beslist geen huissloof.

En hoe was in die tijd de relatie tussen Henk en Annie? Zelf

zegt zij ervan: 'Onze relatie was daarna alleen nog van zakelijke aard.' Dat zal niet altijd even gemakkelijk geweest zijn. De herinneringen aan wat eens was, en de dromen uit het begin van hun verhouding waren niet meteen uitgewist. En vooral Henk zal niet onmiddellijk van haar hebben kunnen afzien. Daar komt bij dat ze door hun zakelijke verbintenis regelmatig met elkaar in aanraking kwamen. Annie zou graag gewild hebben dat de zakelijke band wat minder strak werd. Doordat zij verreweg het meeste werk in het winkeltje verrichtte begreep ze wel dat zij het was die ervoor zorgde dat Henk in betrekkeijke welstand leefde. Dat zou nog niet zo erg geweest zijn. Maar ze moest ook nog goedvinden dat het 'vroegere dienstmeisje' er goed van leefde, en – pijnlijker nog – met een kind van Henk. Haar eigen huwelijk met Henk was kinderloos gebleven. Met dat al kenmerkte de verhouding tussen de twee vrouwen zich niet door grote spanningen. Ze zagen elkaar vrij dikwijls, maar dan wel op voor Fop gunstig terrein, in de woning aan de Zwanenburgwal, waar zij de vrouw des huizes was. Dat Annie vaak op bezoek kwam doet vermoeden dat de band tussen Henk en haar ook een gevoelsmatige was gebleven. Daar doet weinig aan af dat ze nu zegt en herhaalt dat Henk haar gebruikt heeft en dat hij voor de winkel volstrekt ongeschikt was.

Tijdens mijn eerste telefoongesprek met Annie had ze verteld dat zij in 1943 van Henk gescheiden was 'omdat Henk dat zo wilde vanwege het gevaar dat ook vrouwen van gevangenen liepen'. Tijdens mijn bezoek vertelde ze dat ze in 1937 gescheiden waren, en even later heette het 1939 of 1940, vlak voor de oorlog. Het had er alles van weg dat zij het spoor wilde uitwissen. Op de officiële papieren van het Rode Kruis en de gemeente Bevern (in Duitsland) staat Annie als Henks echtgenote vermeld. Dat doet vermoeden dat Henk nooit geweten heeft van de officiële scheiding die op 29 oktober 1941 werd uitgesproken. Verder wijzen bepaalde gebeurtenissen erop dat Annie niet zo'n haast had om het nieuws van hun scheiding wereldkundig te maken. Er bestond immers een groot boekenbezit en de enigen die daarop officieel rechten konden doen gelden, waren zij en de zoon van Willy, Rogier, die door zijn vader geëcht was. Die boeken bevonden zich de facto in het bezit van Fop. Maar zij leefde naar de wet in een 'overspelig concubinaat' met Henk en zou heel beslist geen rechten kunnen doen gelden.

Henk had – volgens Fop – beslist niet gewild dat zijn boeken aan Annie zouden toevallen, want die 'zou ze toch maar verkopen'.

Annie, Fop en nog vele andere vrouwen zouden zijn bed delen of hij het hunne. We kunnen er hier zo openhartig over zijn omdat hij het zelf ook was. Bovendien zagen heel wat van die vrouwen er eveneens geen been in openhartig over hun verhouding met Henk te zijn. Geen geheimzinnigheid dus, integendeel. En ook nu spreken ze er vrijuit over, zij het dan dat kinderen en kleinkinderen moeten begrijpen dat het eens, vele jaren geleden dus, zo was en dat er sindsdien heel wat gebeurd is. Hiervoor hebben wij natuurlijk alle begrip, maar tot op de huidige dag zijn er vrouwen die Henk nog altijd in hun hart gesloten hebben. Wat opnieuw bewijst dat hij een bijzondere man was.

Een vrouw die in de onderhavige periode in zijn leven kwam en daar af en aan in zou blijven, was Katrien Boll. Van haar zegt Jo Moes: 'Dat was, dacht ik, de enige vrouw die tegen hem op kon. Met haar hield hij wel degelijk rekening.' Aan Katriens verhouding met Henk valt veel van Henk zelf af te lezen. Over haar eerste persoonlijke kennismaking met Henk zeg zij: 'Dat was op een vergadering bij ons thuis in Utrecht, 1933. Ik was net bevallen, lag nog op bed. Ik vond hem eerst geen aardige man, ook al zat hij vrij lang bij me te praten.'

Het kwam later tussen hen toch tot een relatie. Katrien: 'Ik ben nooit ondergeschikt aan hem geweest. We hadden vaak verschil van mening, tot ruzie aan toe.' Hier wordt een duidelijke analogie zichtbaar met de relatie die tussen Henk en Willy had bestaan. Maar Katrien schiep zich meer ruimte. 'Wanneer ik op de Zwanenburgwal kwam – uit Gouda – veranderde hij onmiddellijk zijn hele programma.' Zelfs als dit laatste wat overdreven is, blijkt toch dat zij inderdaad tegen hem op kon. Daarvoor had zij zelf gezorgd door een belangrijke voorwaarde: ondanks dat zij van hem hield vertikte zij het om in zijn nabijheid te wonen. Katrien is altijd iemand geweest die zei wat ze dacht. Bovendien beschikt zij over een ijzeren geheugen. Zij herinnert zich heel wat dingen die anderen 'vergeten' zijn. Uiteraard brengt ook zij af en toe 'veranderingen' aan in het verleden. Dat doet weinig af aan het feit dat we aan haar veel informatie te danken hebben.

Katrien is dus geen timide persoon. Op mijn vrij abrupte vraag

uit wat voor milieu ze kwam, kreeg ik een even abrupt antwoord: 'Heel vroeger was mijn vader communist. Daarna kwam hij bij de SDAP en later werd hij lid van de OSP, alles in Gouda. Na de oorlog was hij weer lid van de CPN. Mijn moeder niet, nee hoor! Als meisje werd ik lid van de AJC. Na de grote ommekeer inzake het leger, toen de gebroken-geweertjesperiode voorbij was, ben ik nog geschorst omdat ik antimilitaristische brochures bleef verkopen. Ik werd daarover zelfs door iemand van een hoger bestuur onderhouden. Die vertelde mij dat hij reserve-officier was, nota bene! Ik mocht later terugkomen, maar ben er definitief uitgegaan.' Omtrent haarzelf vertelde zij onomwonden: 'Een echte scholing of opleiding heb ik nooit gehad. Direct van de lagere school aan het werk. Ik werd ten slotte fijnstrijkster op een wasserij. Er waren nogal wat conflicten met mij, over de eerste mei bij voorbeeld. Er is nog eens een proces tegen me gevoerd omdat wij opgetreden waren tegen onderkruipers. Ik kreeg twee maanden voorwaardelijk. Op mijn negentiende wilde ik in de verpleging, maar ik mocht niet. Toen ben ik weggelopen van huis en werd daarvoor nog omgeroepen voor de radio. De politie pikte mij op bij Piet Sybrandy. Ik heb mijn uiterste best moeten doen om hem erbuiten te houden. Ik was immers nog minderjarig. Later ben ik naar hem teruggegaan en was ik in een zogenaamd vrij huwelijk. Alleen met Sk. ben ik wettig getrouwd geweest. Toen ik niet meer bij Piet was, kreeg ik enige tijd een ondersteuning van negen gulden per week. In die tijd, 1937, heb ik nog bij Martha Wolder in de bloemenzaak gewerkt.'

Tussen Katrien en Henk bestond wel wat meer dan een seksuele relatie. Hij vond bij haar iets terug van hetgeen hij verloren had na de scheiding met Willy: echte belangstelling voor de beweging, speciaal voor wat Henk zelf daarin deed. Hij trof bij haar nog iets dat hij bij andere vrouwen niet of weinig tegengekomen was: het verlangen om iets te leren en op het punt van kunstzinnigheid met hem op te trekken. Van dit laatste een duidelijk en onthullend beeld, onthullend met betrekking tot zowel hun relatie als de persoonlijkheid van Henk. We laten Katrien weer aan het woord, direct en onopgesmukt. 'Ik heb nog eens nagedacht over de vraag waarom ik van Henk gehouden heb. Van huis uit was ik muzikaal. Als kind speelde ik fluit en klarinet, ook met mijn vader op de

kermissen. Daar werd bij gemanst. In de AJC deed ik ook aan muziek. Nadat ik Henk had leren kennen, begon hij me mee te nemen naar concerten. Ik vond er niet veel aan en verveelde me. Maar na enige tijd kreeg ik de smaak te pakken. O, dat heeft wel wat geduurd! Hij nam nooit anderen mee daarheen. Bij een van die concerten is Henk opgestaan omdat er militaire muziek – de Turkse mars – gespeeld werd, en is toen heel demonstratief de zaal uitgelopen. Reken maar dat de mensen het begrepen! Elk jaar waren wij samen aanwezig op de Beethovencyclus. We waren ook op het laatste concert van de joodse musici aanwezig, het afscheidsconcert. Ik herinner mij dat er Duitsers in de zaal waren die de muziek meelazen. De negende werd gespeeld. Het was dus ook voor Henk het laatste concert, bedenk ik nu. Hij was diep ontroerd, de hele zaal trouwens. Aan het applaus kwam geen eind, tegelijk ook als demonstratie tegen de Moffen. Mengelberg had voor het begin gesproken en zijn spijt betuigd over het niet meer mogen spelen van de joodse musici. Hoewel hij erg voor de Duitsers was, was hij niet tegen de joden.'

Door Henk kwam Katrien in aanraking met de 'broeders in de kunst'. Zo herinnert zij zich Jac Rensburg, dichter en schrijver: 'Hij en Henk spraken met elkaar als twee dichters dat doen. Zij glimlachten tegen elkaar. Henk lachte trouwens nooit erg hard. Eigenlijk moest hij niets hebben van dat kunstenaarswereldje. Ik verkeerde er meer in dan hij. Toch vond hij zijn literair werk heel belangrijk. Hij was altijd aan het gedichten maken. Ik herinner me nog een heel lief gedicht voor Rien Cappel.' En over Jac Krul, een vooral in de jaren twintig bekende anarchistische dichter: 'Was een goeie vriend van Henk, een anarchist. Ik moet hem in Vreeland ontmoet hebben... Er kwamen altijd veel mensen bij Henk, ook bekende schrijvers. Egon Kisch is bij hem geweest, enige keren zelfs. En dan natuurlijk Maurits Dekker. Met die is Henk lange tijd bevriend geweest. Maar toen schreef die een keer een stukje over het anarchisme voor de SDAP, dat niet alleen erg negatief maar ook nog onjuist was – terwijl Maurits beter wist. Als ik me goed herinner kwam in dat stukje een man voor die Dolman heette. Op een keer kwamen Henk en ik ergens binnen waar Maurits aan het biljarten was. Henk stapte meteen op hem af, gaf hem een flinke klap in zijn gezicht en zei toen: 'Van Dolman,

weet je.' Daarna wilde Maurits de kwestie uitpraten. Dat gebeurde dan in De Kring, maar het had geen resultaat. Henk sprak over hem als een renegaat. In die dagen was Maurits ook in de Verenigde Staten geweest om grond te kopen voor rijke Duitse joden hier in Nederland. Met Jef Last was er ook een keer iets. Op een middag zaten Henk en ik bij Heck toen Jef er binnenstapte. Hij had zijn twee dochters bij zich. Jef was gehuld in een lange pelsjas, een jas die vrijwel tot op de grond reikte. Zo een als Spaanse herders in de bergen ze wel droegen. Midden in de zaak stelde hij zich op en zei toen flink luid: 'Mijn naam is Jef Last. Is hier nog een plaats voor me vrij?' Die dacht natuurlijk dat heel Nederland hem kende. Nou, daar zaten voornamelijk kleinburgers die nog nooit van Jef Last gehoord hadden. Er was erg weinig plaats op dat moment. Henk en ik zaten met ons tweeën. Jef kwam op ons toe en vroeg of hij mocht plaatsnemen. Maar Henk voelde daar niets voor en maakte dat goed duidelijk ook. Jef Last af.'

We willen het wat meer over dingen gaan hebben en wat minder over mensen en hun relaties. Toch blijkt ook hier een echte scheiding tussen mens en ding, of ding en mens, niet goed mogelijk te zijn. Dat geldt zeker voor hetgeen zich rond het Mühsamhuis heeft afgespeeld. Maar daarvoor moeten we het eerst over iets heel anders hebben, iets dat direct met Henk Eikeboom te maken heeft, dus met enige controversionele ontwikkelingen. En dat laatste was heus niet altijd zijn schuld. Het gaat over het zogenaamde legaat en begint met een mededeling van Johan te Slaa:

'Daar in het huis op Hortus kreeg Henk op zekere dag een brief van een notaris, met het bericht over een legaat voor de beweging, van een of andere dokter, ik weet zijn naam niet meer. Enige dagen later heb ik vreselijk moeten lachen. Ik kwam bij Henk binnen en daar stond-ie pontificaal in een zwart pak, terwijl er op zijn bureau een bolhoed klaar lag. Toen ik hem vroeg wat hij in Jezusnaam met dat alles wilde, zei-ie dat-ie naar een notaris moest, in Maastricht, en dat die een nette man verwachtte. Het juiste bedrag weet ik niet meer, iets van 1400 of 1500 gulden, in die dagen natuurlijk heel wat. Was bestemd voor *De Arbeider* en nog wat dingen. "Alles goed en wel," zei Henk toen hij terugkwam, "maar we nemen toch ook een fles goeie wijn." Rijnders

heeft later nog een rel geschopt dat *De Vrije Socialist* niks kreeg. Het Erich Mühsamhuis is er ook van ingericht.'

Maar met zo'n mededeling uit de losse pols zijn we er natuurlijk niet. Katrien weet nog te vertellen op welke dag Henk die brief ontving: 20 mei 1935, een dag na de geboorte van haar zoon. Zij dacht dat het niet meer dan 800 gulden was geweest en dat er ook nog wat gegaan was naar het blad *Van onderen op*. En Fop herinnert zich dat Henk die deftige jas en bolhoed gewoon in zijn bezit had. Die waren niet gehuurd. Als Te Slaa dat geweten had, zou hij nog wat harder gelachen hebben: een anarchist die zo iets bezat!

Die dokter in Limburg heette G.H. Weekers. Hij was erg bekend in bewegingskringen en ook bij *De Dageraad*. De notaris was Brinkman, te Roermond. In mei 1939 zouden Fop en Henk er tijdens hun vakantietocht door Nederland nog bij aangaan. Toon Schreijers heeft in *De Vrijdenker* een wild verhaal opgehangen dat nogal wat stof deed opwaaien. Volgens hem zou Eikeboom Weekers beïnvloed hebben, dit vooral ten nadele van *De Dageraad*. Hij heeft het over *f* 30000 en over een persoonlijk legaat voor Eikeboom. Volgens een mededeling van deze in *De Arbeider* van 21 december 1935 zou het aandeel 1000 à 1500 gulden gaan bedragen. En in de *De Arbeider* van 1 februari 1936 stelt de SAA zich achter Eikeboom ('...vrijheid gegeven de erfenis te aanvaarden'). Wij weten nu dat Henk niet zat te springen om dit geld, ook al zou het altijd welkom zijn geweest. Opmerkelijk blijft dat hij vrij kon beschikken over het geld en dat van een echte verantwoording nergens iets is gebleken.

Het Erich Mühsamhuis was het eerste van de Eikeboomse projecten die gefinancierd werden uit het legaat van Weekers. Johan te Slaa zei ervan: 'Ja, dat is ook van dat geld ingericht. Het was oorspronkelijk een oud pakhuis in de Turfsteeg, bij het Waterlooplein. Daar werd een paar gulden huur voor betaald, niet veel, maar het was toch vaak moeilijk om de eindjes aan elkaar te knopen. Het was een vergaderruimte en tegelijkertijd een ontmoetingscentrum.' En Tiemen Jilink, geboren en getogen in die buurt, zou het aanvullen met: 'Daar waren vergaderingen, maar het was ook een verzamelplaats van werkeloze mannen en jongens. Ik heb er Henk leren kennen. Ik was toen een jaar of zeventien,

achttien. Er stond daar een Russisch biljart. Je kon er ook dammen en schaken en discussiëren, en kletsen natuurlijk. Je had er een koffieketel en ook gevulde koeken. Om de beurt stonden we daar.'

Met dit laatste wordt bedoeld dat er toezicht op de tent gehouden werd. Dat van die ontmoetingsplaats was mij niet bekend. Vergaderingen heb ik er heel wat bijgewoond. Onze eigen Vrije Jeugd Organisatie hield er wel vergaderingen. De hegeliaanse cultuurfilosoof A. Börger – in die dagen een soort beroemdheid – heeft er voor ons gesproken, en ook Max van Praag en de toen broodmagere Jac Rees. En ik ben er op vergaderingen van de SAA geweest, discussies over Spanje – Cor Hengeveld noemt ze 'de krakende discussies over geweld en geweldloosheid' – heb ik er bijgewoond. Daar liet ook Henk Eikeboom zich niet onbetuigd. Ik vond hem toen maar een heftig mannetje. Johan te Slaa bracht in herinnering dat er een grote kop van Erich Mühsam had gehangen. 'Van wie weet ik niet, misschien Luc Kisjes.'

Erich Mühsam was een Duitse anarchist en schrijver, van beroep apotheker, maar dit laatste niet zo heel lang omdat hij al zijn tijd nodig had voor schrijven, redigeren, publiceren en werken voor het anarchisme. In meer dan een opzicht dus duidelijk een geestverwant van Henk Eikeboom. In november 1918 had Mühsam deelgenomen aan de revolutie in Beieren. Nadat die mislukt was werd hij gevangengenomen en tot vijftien jaar vestingstraf veroordeeld. Zes jaar heeft hij daarvan moeten uitzitten. Door zijn socialistische en later zijn anarchistische lyriek en dramatiek was hij in het Duitsland van de jaren twintig en het begin der jaren dertig erg bekend. En ook over de grenzen kende men hem. Zo werden er hier in Nederland nog wel eens vertaalde gedichten van hem gepubliceerd. Henk Eikeboom heeft werk van hem vertaald. In Duitsland werd hij door de rechtse lieden gehaat, het sterkst door de nazi's. Daartoe droeg ook bij dat hij van joodse afkomst was. In juli 1934 werd Erich Mühsam in het concentratiekamp Oranienburg vermoord. Over zijn leven en zijn dood werd indertijd uitvoerig bericht in de pers, vooral in die van de beweging. Eikeboom en de zijnen vernoemden hun vergaderruimte naar hem, als hommage aan deze moedige revolutionaire anarchist.

De zaal kon door anderen tegen een laag bedrag gehuurd worden. Ondanks dat moest er geld bij. Katrien Boll is van mening

dat het Erich Mühsamhuis Henk geld gekost moet hebben: voor het zetten van koffie en dergelijke. Maar ergens las ik van een oproep voor steun: vijf cent per week. Dat werd later bevestigd door Wim Cappel, die ook zei dat er niet een echte vereniging voor werd gevormd. En verder dat Dick Streefkerk er veel voor gedaan had en dat ook Rien Cappel erbij betrokken was geweest. Johan te Slaa wist te vertellen dat het aanvankelijke schoonmaken, het schilderen en opknappen en de inrichting door hem en zijn makkers was gedaan. Dick Streefkerk herinnert zich dat er overdag ook wel cursussen werden gehouden. 'Die broer van Henk gaf daar een cursus boekbinden... In het Erich Mühsamhuis kwam ook Fie Zegerius, waar Henk toen mee ging, maar dat was geen anarchiste. Die zat meer aan de kant van de radencommunisten.' Een herinnering van mijzelf: ergens boven de trap daar – want de vergaderruimte was boven – lagen stapels en stapels kranten, oude nummers van *De Vrijdenker* vooral. Af en toe griste ik daarvan wat weg, bekeek die thuis heel grondig. Al die kranten droegen een naamstempeltje, van iemand waarvan ik nog nooit had gehoord: Weekers.

De rechtstreekse bemoeienissen van Henk met het Erich Mühsamhuis zullen niet groot geweest zijn. Hij had in die tijd genoeg andere dingen te doen. Hij zal een en ander vanuit de verte geleid en gestimuleerd hebben. Met dat stichten van die ruimte had hij stellig ook tactische oogmerken. Er was nu een thuis voor de SAA, de organisatie waarmee hij regelmatig van doen had. En het was belangrijk om een eigen ruimte te hebben voor vergaderingen, bijeenkomsten, acties. Zo zou enige tijd later heel wat werk voor de Protestmars in het Erich Mühsamhuis beginnen, waar de deelnemers aan de mars ook hun start hadden.

De opening geschiedde op 19 augustus 1935. Betsy van Lonkhuizen declameerde 'Een strijdbaar mens' van Jan Greshoff en 'Het graf' van Kurt Tucholsky. Van Lonkhuizen? Die zal wel anders geheten hebben, Fie bij voorbeeld. Er werd een pathefoonplaat gedraaid met 'Lied der jonge anarchisten', gemaakt naar een gedicht van Mühsam. Dat was met zang van Johan te Slaa.

Over het einde van het Erich Mühsamhuis ben ik niets gewaar geworden. Maar het is uiterst onwaarschijnlijk dat er na mei 1940 nog bewegingsactiviteiten hebben plaatsgevonden. Blijft de vraag

waar die kop van Erich Mühsam toch is gebleven.

Een belangrijk deel van zijn tijd en energie wijdde Henk aan het redigeren van het weekblad *De Arbeider*. Hoe hij redacteur werd bericht Derk Ploeger, een man die ten nauwste betrokken was bij de uitgave van het blad:

'In juni 1933 kwam de redacteur, Jan Bijlstra, te overlijden. Er waren toen drie redactiemedewerkers die zich beschikbaar stelden voor de functie van redacteur: Fedde Weidema, Jo de Haas en Henk Eikeboom. De exploitatiecommissie, gevormd door de noordelijke groepen, gaf de voorkeur aan Eikeboom. Deze werd in augustus of september benoemd. Tot op dat moment hadden enige geregelde medewerkers zich over de inhoud van de krant ontfermd, terwijl de eindredactie bij mij lag. Ik had al de administratie en was ook een van de drukkers, alles in nauwe relatie met de drukkersassociatie Volharding. In de nummers van 2 en 30 september 1933 stonden twee artikelen die maakten dat Eikeboom voor de arrondissementsrechtbank in Groningen moest verschijnen, met als tenlastelegging 'opruiing in geschrifte'. Henks verdedigingsrede is nog als brochure uitgegeven. Op zeker moment deed de politie een inval in de drukkerij, ontmantelde de zetmachine en maakte de snelpers onklaar. De dag daarop reisde ik naar Amsterdam, naar Eikeboom. Na een korte bespreking gingen wij naar de drukkerij Mulder, die te weinig werk had voor zijn rotatiepers. De week daarop verscheen de krant weer. Drukker Mulder durfde het best aan, als de naam van de redacteur – Eikeboom – maar in de kop vermeld stond.'

Dat overgaan op rotatiepers had wel tot gevolg dat men te veel exemplaren van het blad kreeg. Henk en zijn genoten zouden jaren achtereen hun best blijven doen om de overblijvende exemplaren onder de mensen te brengen.

Op 1 mei 1938 verzocht Eikeboom per 1 juli zijn ontslag als redacteur. Dit verzoek hing samen met de scherpe kritiek die op zijn redacteurschap was geleverd. Het ging hier om twistgeschrijf in de krant, waarbij steeds weer aanvallen op personen plaatsvonden. Het was een slepende kwestie waaraan zelfs geen einde kwam in de periode tot 1 juli, reden waarom men ertoe overging Eikebooms ontslag te bespoedigen. Er verscheen hierover een

uitgebreid stuk in de krant, waarin niet verzuimd werd hem te loven voor het vele goede werk dat hij voor de krant verricht had. Per 1 augustus van dat jaar verscheen het maandblad *Vrije Jeugd* niet langer in *De Arbeider*, daar de redactie ervan zich ondergeschikt moest verklaren aan die van het 'hoofdblad'. Intussen was Eikeboom vijf jaar achtereen redacteur geweest. Hier moet opgemerkt worden dat het voor en na die tijd bepaald minder goed met de inhoud ervan gesteld was.

Elke week zo'n vierbladig blad in elkaar zetten, tot en met het opmaken in de drukkerij, moet Henk soms erg zwaar gevallen zijn. Zo iets vreet aan je creatieve vermogens. Hij had weinig steun en medewerking van anderen. Wel waren er mensen op wie hij kon rekenen. Van Jo Groos stonden er regelmatig gedichten in, zo ook van Dries Terwiel en Fie Zegerius. Maar waar het ging om het meer degelijke en vaak dorre werk – artikelen, goede verslagen van bijeenkomsten, berichten, recensies van boeken – daar had hij alle moeite elke week voldoende materiaal bijeen te sprokkelen. Dit laatste vooral had hem ertoe gebracht *Vrije Jeugd* plaatsruimte aan te bieden. Ter illustratie van de band die er bestond tussen Henk Eikeboom en ons, volgt hier een stukje uit de herinneringen van Piet Spigt aan de VJO, verschenen in *Bevrijdend Denken* (1957):

'Op een gegeven moment kregen we verbinding met Henk Eikeboom, die destijds op de Zwanenburgwal een groot atelier bewoonde, waar thans Carel Kneulman zit. Hij redigeerde *De Arbeider*, en tijdens enkele besprekingen kwam er een overeenkomst tot stand. Eenmaal in de maand zouden wij de kopij leveren voor een tweezijdig bedrukt heel blad. Dat zou hij dan in zijn blad opnemen en ons er een aantal van apart tegen een lage prijs ter beschikking stellen. De voordelen lagen aan beide zijden. Hij sukkelde met kopij voor zijn blad. Wij wilden graag een gedrukt maandblad hebben. Het is een poosje goed gegaan. Hoe lang kan ik me niet herinneren... Henk Eikeboom is in mijn herinnering een fascinerende man. Ik was een onnozele HBS'er; van achtergronden moeten anderen het hunne maar weten. Voor mij was hij eenvoudig een boeiende man. Iets van de comédien onderkende ik wel, als ik me goed herinner. Hij was feitelijk een lelijke man, een smalle schedel, een enorme neus, tengere, eigenlijk wel magere

gestalte van middelmatige grootte. Zijn rechterwijsvinger, meen ik, was geamputeerd, waarvoor hij als typograaf een klein, vast inkomen zei te krijgen van de Invaliditeitswet. Maar hij was in vele opzichten zonder twijfel een begaafd mens. Van redactie en opmaak heeft hij ons veel geleerd. Hij was beminnelijk voor ons jonge mensen. Ergens wisten we wel dat we enorme sukkels waren – maar hij nam ons serieus en vertelde ons veel uit een omvangrijke literaire kennis. En dichten kon hij; dat heb ik later, toen ik een rijper oordeel bezat, goed begrepen uit zijn bundel *Het Rood Blazoen*. En hij wist ook wel dat hij fascinerend kon zijn. Een meisje dat mij eens vergezelde zei me na het bezoek dat zij hem niet graag te vaak onder ogen zou komen. Maar veel aantrekkelijkheid bezitten is geen zonde. Daarvan gebruik te maken wordt gewoonlijk het luidst gelaakt door hen die vervelend zijn.'

Met het blad *De Arbeider* kon Henk ook flink uit de voeten wanneer het om andere activiteiten ging waar hij stevig bij betrokken was: de Vereniging Anarchistische Uitgeverij en de Protestmars.

De Protestmars

De eerste oproep stond in *De Arbeider* van 21 november 1936. Onder de kop 'Demonstratieve mars' werd uiteengezet wat men met die mars beoogde. Kort samengevat ging het erom te protesteren tegen de verslechterende behandeling van de dienstweigeraars in Nederland en om in verzet te komen tegen de toenemende militarisering van het leven. De manier van demonstreren zou zijn: het maken van een opvallende, zij het niet uitdagende voettocht door Nederland, met een symbolisch bezoek aan Veenhuizen, waar toen de dienstweigeraars gevangen zaten. Daarna zou men terugkeren via een andere route. Onderweg zou men propaganda maken door het uitdelen van pamfletten en het verspreiden van kranten. Tevens zou men in vele plaatsen vergaderingen houden.

Die eerste oproep werd gevolgd door andere, gecombineerd met mededelingen en berichten. Onder dit laatste viel ook een complete beschrijving van de mars, van plaats tot plaats, met vermelding van vergaderlokalen en al, onder opgave van data van aankomst en vertrek. Intussen werd er druk gecorrespondeerd met geestverwanten in het land om tot afspraken te komen over die vergaderingen en vooral over de inkwartiering. De plaatselijke groepen troffen alle voorbereidingen, ook in financieel opzicht. Onderdak en logies moesten gratis zijn. De deelnemers zouden intussen geld bijeenschrapen voor de te maken kosten onderweg.

Dat bijeenbrengen van het geld voor onderweg verliep traag en moeilijk, maar de beweging was dan ook erg arm. De penningmeesteres, Rien Cappel, uitte menige klacht. Men had berekend dat er tenminste 500 gulden nodig zou zijn, en dat bedrag kwam maar niet binnen. Zelfs de extra week respijt die men kreeg – men zou aanvankelijk op 3 januari vertrekken en dit werd om diverse redenen tot 10 januari uitgesteld – kon in die slechte toestand van de financiën weinig verbetering brengen. Ondanks

het feit dat men ver achterbleef bij het voorziene bedrag, werd er vertrokken. Men rekende erop dat tijdens de mars wat geld zou binnendruppelen, en meende ook onderweg nog wel wat bij elkaar te kunnen krijgen. Bovendien was het onmogelijk met de zaak te stoppen. De hele machinerie draaide nu eenmaal.

Gestart werd er in het Erich Mühsamhuis, dat wil zeggen door de deelnemers. De officiële plaats van vertrek was het Nassauplein. Daar stond ook ik, tezamen met enige honderden geestverwanten. Wat dat vertrek aangaat, volsta ik met aan te halen wat ik al eerder elders schreef: 'De Amsterdamse stoet had geen vlaggen of vaandels bij zich, er werd geroepen noch gezongen. Er was niet eens sprake van een echte stoet. In elk geval ging het er rustig toe. Tussen het Domela-monument en het viaduct begonnen de aanwezige smerissen opeens te schreeuwen dat men uit elkaar moest. En ze trokken de lange latten en zwiepten die door de lucht. Een van die smerissen, een grote kerel – het zijn allemaal van die vatenrollers –, kon zijn stuk wapentuig niet loskrijgen en werd daarover zo woedend dat hij piepte. Op zo'n moment doe je er goed aan die verdedigers van de democratie uit de weg te gaan. Eikeboom stapte naar de hoofdagent toe om te vragen of dat nou nodig was. De mensen misdroegen zich toch niet. "Niks mee te maken! Uit mekaar!" De stoet werd dus uiteengejaagd. Door de Spaarndammerbuurt heen bleef er het beeld van vee dat snel buiten de stad geloodst moest worden. Er was veel bekijks. Op de Hemweg werd het toch weer een stoet. De lange latten werden opgeborgen. En nog voor de pont bereikt was, keerden de smerissen terug naar de stad.'

Ook ik keerde vandaar terug naar de stad, maar uit krantenverslagen vernam ik dat op Zaans grondgebied eveneens een ploeg agenten stond te wachten. De sjerpen moesten af, men mocht niet zingen en moest helemaal rechts van de weg lopen. Op die zelfgemaakte sjerpen stond VOOR GEWETENSVRIJHEID en DIENSTWEIGERAARS VRIJ. De politiebegeleiding zou nagenoeg de gehele weg voortduren, van stad tot stad, van dorp tot dorp, tot en met de terugkeer in Amsterdam toe. Er was in dit opzicht duidelijk sprake van een centraal opgezette bestrijding van de mars. De politie had het wat dat aangaat niet zo moeilijk. In de kranten van de beweging was de route tot in details beschreven. En ook

toen waren politie en justitie ijverige bestudeerders van de antimilitaristische en anarchistische bladen en kranten.

Die eerste dag ging men niet verder dan Wormerveer. Daar werd een vergadering gehouden waar Jan Wouda en Henk Eikeboom het woord voerden. De volgende dag trok men door de kop van Noord-Holland, waar sinds jaar en dag veel antimilitaristen woonden. Alkmaar was een inkwartieringsplaats. Zo ook Nieuwe-Niedorp en Wieringen, waar men zelfs twee nachten bleef. En onderweg werd verspreid en gecolporteerd dat het een lieve lust was. De oversteek naar Friesland werd per bus gemaakt omdat er op de Afsluitdijk geen mensen te bereiken vielen. Er was één deelnemer die dat niet juist vond en ook dat traject te voet aflegde. Zelfs op die dijk kregen de deelnemers te maken met de politie: de marechaussee hield de bus aan om te controleren of het wel de marsgangers waren die daarin zaten. In Friesland werd in Bolsward vergaderd en overnacht. Ook daar in het noorden was de politie voortdurend naderend of binnen gezichtsbereik, maar over het algemeen was men er niet zo agressief als in Holland. Hierop maakte het 'rooie' Schoterland een onaangename uitzondering. 'Met de hand aan de sabel werd ons verhinderd te zingen, met de fietsen werd ons de weg versperd. En drie aan drie moesten wij lopen.'

Het weer werd langzaam aan slechter, kouder vooral. Vergeten we niet dat het hartje winter was. En de vermoeidheid deed zich gelden. Bovendien namen de aantallen blaren aan de voeten van dag tot dag toe. Maar dat alles mocht het propagandawerk niet storen. Steeds weer waren er vergaderingen, zij het geen erg grote, want men legde meestal in kleine dorpen aan. Vrijwel iedere keer werd het woord gevoerd door Henk Eikeboom, de ontwerper van de Protestmars en de regelaar op de achtergrond. Hij vermagerde zienderogen. Daartoe droeg stellig bij dat hij geen nacht zonder vrouw sliep. Het was in dit geval weliswaar een en dezelfde, maar dat zijn nachtrust er niet onaanzienlijk door werd bekort was zeker. Naarmate de tocht vorderde werd die relatie door de anderen steeds vaker besproken. Niet dat men daar kleingeestig over deed, maar er was toch wel eens een stemming van hij-wel-en-ik-niet.

Men naderde het symbolische doel van de mars: Veenhuizen. Maar eerst was er in Appelscha de welkomstvergadering voor

de dienstweigeraar Fokke Veenstra, die net vrijgekomen was. Fokke vertelde over de schandelijke behandeling die de DW'ers de laatste tijd in Veenhuizen ondervonden. Op de dag dat men langs die plaats zou trekken, begon het te ijzelen. Het was één glijden, al glijden. Woensdag 20 januari was de grote dag: tegen twaalf uur bereikte men via een bochtige weg de vaart waaraan Veenhuizen ligt. Voordat men vertrokken was, waren er goede afspraken gemaakt. Dat bleek niet overbodig. Toen de eersten de bocht omkwamen zagen ze bij de brug over de vaart dwars over de weg vier man marechaussee met twee honden geposteerd staan. Die eersten in de stoet gaven naar achteren onmiddellijk het signaal door om zich te verspreiden. En zo naderde daar geen stoet of colonne meer, maar drietallen die met onderlinge afstanden van zo'n tien meter kwamen aanstappen. De politielui sloten zich aan bij de langgerekte, losse formatie. Dat ging zo voort langs het gehele, drie kilometer lange stuk kanaal voor de inrichting. Bij de toegangspoort bevond zich een ware macht van mensen en honden. Grotere tegenstelling was nauwelijk denkbaar. Hier de losse groepjes van drie die kwamen aankuieren op de meest vredige wijze, en daar de dreigende troep die op het ergste voorbereid leek. Of men werkelijk gedacht heeft dat de deelnemers van de Protestmars Veenhuizen wilden bestormen?

Er gebeurde natuurlijk niets van dien aard. Toch bleef de politie erg onaangenaam doen. Zo werd het enkele vrouwelijke deelnemers verboden om op de bus te wachten, nota bene bij de daartoe aangewezen halte. En er werd gelast de sjerpen af te doen en niet te marcheren of te zingen.

Op naar Assen, het noordelijkste punt van de tocht. Daar was een vergadering, waar mensen uit Groningen en uit het meer oostelijke deel van Drente kwamen, ten dele op de fiets. Via Assen keerde de stoet terug naar Appelscha. Eén enkele dag scheen plots de zon. Die gaf zoveel warmte dat de deelnemers zich begonnen te ontdoen van hun winterse bovenkleding. Maar het werd weldra weer koud, steeds kouder zelfs. Op de weg naar Zwolle hadden de marsgangers een scherpe wind pal in het gezicht. De dag daarna lag er zelfs een pak sneeuw. Geen kwaad woord over sneeuw, maar als je erin moet marcheren, krijg je er gauw genoeg van. Richting Apeldoorn en daar dan eerst nog even naar Hoog-Soeren,

meer glijdend dan lopend. In Hoog-Soeren werden ze onderweg opgewacht door Schermerhorn, een van de nestors der beweging. De deelnemers waren vrijwel uitgeput en werden bovendien gekweld door de honger. Dat begreep Schermerhorn erg goed en dus bood hij hun een broodmaaltijd aan. Na het eten hadden de mensen weer zo veel moed en energie dat er een sneeuwbalgevecht gevoerd werd. In Apeldoorn marcheerde men regelrecht naar een badhuis. Voor de meesten werd dit het eerste volledige bad sinds het vertrek uit Amsterdam.

Niet alleen dat de mensen vermoeid raakten en last hadden van blaren, steeds meer voelden zich niet lekker of bleken echt ziek te zijn. Zo af en toe moest er een op de trein of de bus gezet worden om in een volgende plaats uit te rusten. Maar gelukkig voelden ook zij zich gesterkt door de gedachte dat het op Amsterdam aanging. Ede, Amersfoort, Hilversum. De vergaderingen werden duidelijk minder in getal. Ook het aantal bezoekers nam af. Maar het verspreiden en colporteren ging gewoon door. Laren was de laatste dag van inkwartiering. De dag erop, de vierde zondag van de Protestmars, werd gebruik gemaakt van de Gooise stoomtram.

Nog voor Amsterdam bereikt is stapte men uit. In Diemen kregen de vrouwelijke deelnemers bloemen aangeboden door een klein meisje. Daar stond geen politie te wachten en dat was niet zo vreemd. Die had niet geweten van de plotselinge rit met de tram. Maar op de Middenweg was de politie weer volop aanwezig. Ze schreeuwden 'Verspreiden! Uit elkaar!' Ze hoopten mogelijk dat voor hen de finale nog beter zou zijn dan de ouverture. Maar de deelnemers hadden onderweg heel wat ervaring in de omgang met politie opgedaan – de meesten bezaten die ervaring trouwens al vóór die tijd – zodat er snel en soepel uiteengezwenkt werd. Net als bij Veenhuizen drie aan drie op afstanden van tien meter. Toch bleef het onderlinge contact gehandhaafd. Daarbij deden de sjerpen goede dienst en ook het gedrag van de politie zelf gaf overduidelijk aan dat die verspreid lopende lieden bij elkaar hoorden.

Om twee uur werd Bellevue bereikt. Bij de zaal een legertje politie te voet en op motor-met-zijspan. Die lui hadden nog altijd niet begrepen dat al dat machtsvertoon volstrekt overbodig was.

Om kwart over twee marcheerde de ploeg onder luid applaus de zaal binnen. Ze zagen er moe en verfomfaaid uit, maar ze toonden zich trots en blij, deze vertegenwoordigers van het nimmer uitstervende ras van strijders voor gewetensvrijheid. De vergadering begon.

Hoewel zeker niet gezegd kan worden dat Henk de grote leider van de protestmars was, was hij toch wel de instigator en de belangrijkste voortrekker. Het idee was van hem. Misschien hadden de kort voor die tijd in Engeland gehouden marsen hem tot voorbeeld gestrekt. Maar die hadden toch een heel ander karakter gehad. Ze waren daar gehouden door voornamelijk mensen van Labour en hadden tot doel druk uit te oefenen op de overheid om meer tegen de werkloosheid te doen. De Protestmars was zo Nederlands als maar kon, hoezeer de man Eikeboom ook alles behalve een typische Nederlander was.

De V.A.U.

Er is sprake van een primitieve reactie wanneer je bij het vernemen van iemands dood kwaad wordt, zeker in het geval de betrokkene op een 'gewone' manier aan zijn einde gekomen is. Maar helemaal niet reageren is nog erger: het is een symptoom van eigen afsterving, ook al dient deze zich aan in de fraaiste filosofische mantels. Tijdens mijn onderzoekingen naar Henk Eikeboom ben ik meermalen met de dood in aanraking geweest. Daaraan is niets uitzonderlijks wanneer je beseft dat hij geboren werd in 1898 en dus nu – als hij dit jaar gehaald had – ver in de tachtig geweest zou zijn.

Voor de onderzoeker bestaat er nog een aparte reden om kwaad te zijn dat iemand dood is. Soms heeft het er veel van weg dat hij kwaad is op die dode zelf. De betrokken man of vrouw had nog even moeten blijven leven totdat de onderzoeker hem of haar gesproken had.

Zo is het voor het onderzoek naar de Vereniging Anarchistische Uitgeverij bijzonder jammer dat Daan Daatselaar niet meer in leven is. Over één bepaald facet en vooral over een kritieke periode in het bestaan van die vereniging had hij ons heel wat kunnen vertellen. Daan was namelijk algemeen penningmeester van de 'nieuwe' VAU of VAU-Plutarchus en moet beslist veel afgeweten hebben van de roerigheden die Henk Eikeboom 'ten val' brachten.

Over het ontstaan van de VAU bestaan geen exacte gegevens. Wim Cappel kan in dat opzicht helaas niet veel meer doen dan wijzen op een ontstaansnevel. Hij zegt erover: 'In die tijd ging het zo: er moest een pamflet of een boek uitgegeven worden en dan kwamen we bijeen en ieder zei hoeveel hij voor zijn rekening zou nemen. Daaruit resulteerde een bepaald aantal. Dat deden we ook op een keer met het boek *De Geschiedenis van de Machno-beweging*, dus ook hoeveel ieder van ons er zou wegwerken – ik dacht in totaal 1500 – en zo begon het.'

Dat klinkt wat al te simpel, zeker gezien het gebrek aan geld in de beweging en onder de betrokkenen. Wim had toen een niet slecht betalende baan, Jan Schmaltz had vast werk, Henk zal ook niet bepaald zonder geld gezeten hebben, misschien waren er nog enkelen die niet geheel in armoe leefden, maar door de bank genomen was er geen geld. En 1500 boeken uitgegeven krijgen vereist toch enig kapitaal.

Karel Huntelerslag weet over het ontstaan te zeggen: 'Die VAU was oorspronkelijk een idee van Tinus Wessels.' Maar een idee voor een uitgeverij voert lang niet altijd tot het stichten ervan. Wat Karel betreft, zijn naam was ik tegengekomen in een advertentie van het maandblad *Bevrijding*. Daarin stond onder meer vermeld: 'Anarchistische Uitgeverij der SAA, p.a. Huntelerslag.' Die afkorting SAA stond voor Sociaal-Anarchistische Aktie, een tamelijk rudimentair overblijfsel van de in de jaren twintig zo bekende samenwerkingsvorm met die naam. Dick Streefkerk meende dat het aantal leden in de jaren dertig niet meer dan veertig bedroeg. Maar met die AU der SAA moet het dan toch serieus begonnen zijn. Van daar tot aan het oprichten van de Vereniging Anarchistische Uitgeverij was het maar enkele, overigens wel belangrijke, stappen.

Nu al kan gezegd worden dat Henk Eikeboom de auctor intellectualis van de uitgeverij was. Het uitgeven van boeken en zo meer was een oude liefde van hem en ook een droom die hij nog niet beëindigd had. Door zijn kennis, kundigheid en vooral slagvaardigheid en doorzettingsvermogen werd hij langzamerhand tot de bedrijfsleider van het geheel. Henk had verstand van drukken en uitgeven, had ook relaties in het drukkersvak. Bovendien bezat hij veel flair, veel lef ook, kon op bepaalde momenten goed iets tot stand brengen – 'doordrukken' – en had veel invloed op de mensen die hem omringden. Jo Priem, de toenmalige syndicalistische voorman onder de Amsterdamse gemeentewerkers, heeft het eens op bewonderende toon gezegd: 'Henk Eikeboom is een handige sodemieter.' Ja, dat was-ie. En helaas voor hem en voor de beweging die hij voorstond, waren er te weinig mensen die hem partij konden geven.

Met dat al moet men niet denken dat Henk Eikeboom ernaar heeft gestreefd de VAU in zijn bezit of zijn macht te krijgen. Hij

was in dit opzicht beslist niet als Gerhard Rijnders, die *De Vrije Socialist* en zijn Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling grotendeels ten eigen bate exploiteerde. Voor het geld heeft Henk het zeker niet gedaan. Dat was niet nodig. Wij weten thans hoe gemakkelijk hij aan soms aanzienlijke bedragen kwam. Werken voor en met een uitgeverij was een van de dingen die Henk het liefst deed. En de VAU werd dan ook steeds meer een stuk van zijn leven. Dat hij binnen het raam van de 'vereniging' zo weinig tegenspel geboden kreeg, was niet zijn schuld. Tegenspel is nu eenmaal in elke samenwerkingsvorm geboden. Hoeveel te meer gold dat voor de anarchistische beweging met haar zwakke organisatiestructuur. Daar waren goede en vooral duidelijke afspraken gewoon een levensvoorwaarde. Tot dergelijke afspraken kwam het meestal pas wanneer het te laat was. Toch pleit het voor de betrokkenen dat op grond van de vanzelfsprekendheid zo vaak en zo goed kon worden samengewerkt. Hieruit blijkt een hoog 'moreel gehalte' en ook dat het gevoel voor solidariteit in de kringen van de beweging sterk ontwikkeld was. Maar toch: wat meer organisatorische ruggegraat zou geen kwaad gekund hebben.

De Vereniging Anarchistische Uitgeverij stelde zich ten doel 'door uitschakeling van elk particulier winstbejag, goedkoop en in massa goede propagandalektuur onder het publiek te brengen'. De tweede helft van de formule is toch wel erg vaag. Wat moet er nu worden verstaan onder 'massa'? Je denkt dan toch al gauw aan vele duizenden. We zullen zien hoe groot de aantallen ongeveer waren. En wat wil het woord 'propagandalektuur' hier zeggen? Kranten, manifesten, pamfletten en brochures, die vallen onder dat begrip. Maar boeken? Propagandaboeken bestaan niet, bestonden ook toen niet. Gelukkig maar, want naar omvang is een boek voor propaganda ongeschikt. Wat als zodanig soms in partijkringen verschijnt is niet om door te komen van langdradigheid en wordt dus niet gelezen. Bij de grondvesters van de VAU zal men toen bij 'boeken' wel gedacht hebben aan lectuur dan wel literatuur over de strijd van de arbeiders voor een nieuwe maatschappij. Mogelijk is er zelfs gedacht aan boeken met een duidelijke antimilitaristische dan wel anarchistische strekking. Ten slotte: wat heeft men zich voorgesteld onder 'publiek'? Het is een term die in de beweging zelden gebezigd werd. Te vermoeden valt dat men

in dit opzicht zocht naar openingen op ander dan het eigen bewegingsgebied.

In de omschrijving van het doel van de VAU stak dus heel wat vaagheid. Die vaagheid zou pas kunnen verdwijnen door de activiteiten, door wat er uitgegeven ging worden. Vanaf het begin was wel duidelijk dat men vooral het uitgeven van boeken op het oog had. Een boek sprak aan, een boek was iets blijvends. Voor al het andere werk – brochures incluis – hoefde je niet een uitgeverij te beginnen. Toch was het wel zo dat men startte met al voorhanden zijnde brochures en met Eikebooms spreekkoor *Zonnewende*, afkomstig van de SAA; maar dat was meer als aanloopje bedoeld. Het uitgeven van brochures zou nooit meer worden dan een bijkomstigheid. Daaronder moet ook gerangschikt worden: een portret van Domela Nieuwenhuis, een kalender en een grammofoonplaat met de stemmen van Schermerhorn en Te Slaa. En later kwam als service aan leden en omstanders het leveren van goede boeken van andere uitgevers. Maar het uitgeven van eigen boeken was doel en streven van de VAU.

Geld voor een gewone uitgeverij was er niet. Bovendien zou het erg lastig, zo niet onmogelijk, geweest zijn door te dringen tot de toekomstige afnemers. Van verkoop via de boekhandel zou nauwelijks sprake kunnen zijn. Die maakte ook toen al deel uit van een kongsi. De enige mogelijkheid was het oprichten van een vereniging waarvan de leden min of meer automatisch de afnemers van de boeken moesten worden. Een soort boekenclub, maar dan een met zuiver ideële oogmerken. Aan de ene kant zou het benodigde geld bijeenkomen, aan de andere kant zou een vaste klantenkring ontstaan. Die manier van werken was niet nieuw. De Arbeiderspers werkte volgens hetzelfde principe: elke week wat geld ophalen bij de mensen en dan na verloop van tijd een boek afleveren.

Het eerste VAU-boek was de vertaling van Pjotr Arsjinovs *Geschichte der Machno-Bewegung*. Dat was inderdaad een goede keuze. Het boek gaat over de gewapende strijd van de anarchistische boeren tijdens en na de Russische Revolutie. Het wordt in de Duitse versie nog steeds gelezen. De Nederlandse titel luidde *Geschiedenis van de Machno-beweging 1918–1921*. Als vertaler staat Henk Eikeboom genoemd, maar hieromtrent bestaat geen zeker-

heid. Meerdere mensen hebben aan allerlei VAU-boeken zitten vertalen. Soms ook werd er gesproken van een vertalerscollectief. Dat eerste boek kwam in 1935 uit; in 1983 bracht De Zwarte Bibliotheek er nog een heruitgave van.

In 1935 verschenen ook nog bij de VAU: *De loden soldaat*, samengesteld door Eikeboom, *Het Sociaal-Anarchisme* van Berkman, *Beschaving zonder masker* van A.H. van Kampen en *Pest over Parijs* van B. Jasienski.

Intussen was er heel hard gewerkt aan het opbouwen van de organisatie en het werven van leden. In dat beginjaar waren er in het land al dertig plaatsen met een vertegenwoordiger van de VAU, in Amsterdam waren er zelfs vier. Bovendien fungeerde Uitgeverij de Jongh in Antwerpen als contactpunt voor België. Twee jaar later zou het aantal plaatsen met vertegenwoordigers gestegen zijn tot vijftig. Alleen al uit deze cijfers blijkt dat het goed ging met de VAU.

Voordat de vereniging zo groot was dat in hoofdzaak uit de contributies van de leden-afnemers het uitgeven gefinancierd kon worden, werd min of meer op de pof gewerkt. De drukkers moesten vaak heel lang op hun geld wachten. Maar dat was iets wat men Henk Eikeboom wel kon toevertrouwen. Het omgaan met schuldeisers had hij als geen ander onder de knie. Waar anderen – vooral gewone arbeiders – gebukt zouden zijn gegaan onder het besef van die schulden, zag Henk dat als een heel normale zaak. Hij voelde zich hierbij als een vis in het water.

Aanvankelijk kostten de boeken 175 cent in gebonden en 125 cent in ingenaaide vorm. Ja, het stond werkelijk in centen genoteerd. Voor leden van de VAU lagen die prijzen een kwartje lager. Maar toen het eenmaal liep, bestond er voor de leden een andere regeling. Zij betaalden wekelijks 8 respectievelijk 12 cent en ontvingen dan na dertien weken een ingenaaid dan wel een ingebonden boek. Voor niet-leden bleef het tarief wat het was: 125 en 175 cent. Dat de nieuwe vereniging – ontstaan dus uit de AU en de SAA – al snel haar beslag kreeg, bleek uit een mededeling in de bewegingspers dat de nieuwe exploitatiecommissie van de VAU op 20 september 1935 bijeen zou komen. Het ledental groeide, niet erg snel maar wel gestadig. Bart de Ligt, de bekende antimilitarist, meldde zich met een sympathiek briefje.

Hij was lid nummer 230. In *De Arbeider* van 15 mei 1937 staat met gepaste trots: 'Op 1 mei kwam ons 1000-ste lid binnen.' En in *De Arbeider* van 26 juni 1937 wordt medegedeeld dat er 1100 leden zijn. Van de aantallen na die datum is niets bekend, maar we kunnen aannemen dat de stijging bleef voortduren. De VAU werd al een echt instituut en apparaat en was in die dagen een van de weinige omvattende samenwerkingsvormen binnen de beweging. De Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling van Gerhard Rijnders kon daar met zijn veelal inferieure uitgaven bepaald niet tegenop.

Hoe was het gesteld met de boeken die de VAU uitgaf? De bandontwerpen waren eenvoudig en smaakvol. De kwaliteit van band en papier voldeden alleszins aan de gangbare normen. Het niveau van de inhoud lag gemiddeld niet bijzonder hoog, althans niet naar de opvatting van ons jongeren. Maar wij waren dan ook uiterst kritisch en zaten niet vastgebakken aan de VAU. Toch vonden ook wij toen dat er onder de uitgaven maar weinig echte missers waren. Voor het boek *Raad in sexuele nood* van Max Hodann konden wij veel waardering opbrengen. Dat bleek wel uit mijn reactie op een bespreking van dat boek in *De Arbeider*. De recensent – Smienk, een brave, maar in seksueel opzicht wat benepen man – had geschreven dat hij geschokt was door het eerste deel van het boek; hij vond dat daarin sprake was van vulgaire platheid en dat er geen opheffende, maar een zeer stuitende invloed van uitging. In dat eerste deel was Hodann niet anders dan openhartig geweest, en dat was in die tijd bepaald ongebruikelijk, zelfs in anarchistische kring. In mijn reactie op de recensie van Smienk definieerde ik zijn uitspraak als het te voorschijn komen van de christelijke aap uit de anarchistische mouw.

Precieze gegevens over de oplagen zijn niet meer te achterhalen. Na besprekingen met enige betrokkenen en gezien het groeiend ledental schat ik dat de oplage van zo'n boek niet minder dan 1200 en niet meer dan 2500 geweest zal zijn. Dat was niet zo heel gering, want de mensen waren toen arm. Bovendien werden boeken als kostbare – zij het noodzakelijke – voorwerpen beschouwd. Ook was de frequentie van het uitlenen aan elkaar van boeken veel groter dan tegenwoordig.

Het ging dus waarlijk niet slecht met de uitgeverij. En toen

opeens zat er een horzel in de huid. Opeens? Ja, voor de meesten – goed van vertrouwen, om niet te zeggen overnaïef – kwam het rumoer vrij plotseling. Maar voor de wat meer ervarenen – en tegelijk wat minder naïeven – moeten er al eerder tekenen geweest zijn. En achteraf bezien moet het zelfs voor sociologisch volstrekt ongeschoolden duidelijk zijn geweest dat de wijze van werken de ondergang wel móést veroorzaken.

De kiem tot de ondergang werd al vrij gauw in het begin gelegd. Zolang een groep klein is blijft alles goed overzichtelijk en is er ook voldoende wederzijdse controle. Maar op het moment dat de groep in omvang duidelijk gaat toenemen en verbonden raakt met andere groepen, wordt het overzicht van gebeurtenissen en verhoudingen veel moeilijker. Jo Moes duidt al op organisatorische problemen wanneer hij zegt dat er in de ledenadministratie een groeiende achterstand bestond. Hierdoor wordt een goed overzicht belemmerd. En wat het verkeerde begin van de VAU betreft, Karel Huntelerslag zei daarvan: 'Ik had toen een berg geld onder mijn beheer en ik ben helemaal geen boekhouder. Ook vond ik het te moeilijk om van het geld af te blijven. Ik heb het daarom naar Henk gebracht. Beter was het geweest om het aan de commissie af te geven.' Inderdaad: door Karels overdracht werd al meteen een nieuw stuk bijgedragen tot ongewenste concentratie. Henk had al zo veel in te brengen. Moes zegt onomwonden dat Henk de zaak runde en dat er eigenlijk geen controle was. Er was zelfs niet eens sprake van een echte vereniging. Het bestuur kon zomaar nieuwe bestuursleden en andere functionarissen benoemen. Het geheel had veel weg van een stichting, maar dan wel zonder een stichtingsakte. 'Henk deed voorstellen en die werden bijna altijd aangenomen.'

Dat laatste gold ook voor boeken die van andere uitgeverijen kwamen. Daar was werk bij van Henri Barbusse, Jan Hoving, David de Jong, Bart de Ligt, Ilja Ehrenburg, Alexander Cohen, Nico Rost, Wells en Huxley. En van Eikeboom zelf. Kwalitatief zat het met die boeken wel goed. Maar ook hierbij zal Henk de beslissingen genomen hebben, uiteraard achteraf gesanctioneerd door de andere bestuursleden.

Na enige tijd begon het te rommelen. Verontwaardiging? Afgunst? Teleurstelling? Frustratie? Van alles wel een beetje, misschien

zelfs van alles een heleboel. Op het hoogtepunt van zijn bestaan begon het rijk af te brokkelen. De belangrijkste stoot werd gegeven door een in Henk teleurgestelde vrouw, zegt men. Maar zelfs als dit zo is, dan blijkt daaruit zonneklaar hoe zwak de structuur van de VAU was. Opeens was er haast, getuige een bericht in *De Arbeider* van 18 juni 1938 dat op 26 juni een congres gehouden zou worden, 'waar o.a. ter sprake zal komen de kwestie Eikeboom'. Er zal een kascontrolecommissie worden benoemd. Er wordt gedacht aan een reorganisatie van de VAU. Initiatiefneemster is de afdeling Groningen, die de andere per circulaire nadere bijzonderheden zal laten weten. 'Bespreekt het grondig, opdat we in Amsterdam spijkers met koppen kunnen slaan.'

Toen de zaak eenmaal aan het schuiven ging, was er geen houden meer aan. Er was een uiterst rumoerige vergadering waar Henk Eikeboom ter verantwoording werd geroepen. Later werden er nog meer vergaderingen hierover gehouden. Beschuldigingen aan Henks adres waren er genoeg. Maar bewijzen hadden ze niet. Hoe zou dat ook gekund hebben bij een vereniging waarvan de organisatiestructuur vrijwel onzichtbaar was? Er was zo veel gebeurd dat nooit op papier gezet was. Afspraken waren er keer op keer gemaakt, onderling en met buitenstaanders. Vastgelegd was er uiterst weinig. Jo Moes zegt ook hiervan onomwonden: 'Henk heeft zich niet bevoordeeld met het geld van de VAU. Wel heeft hij het geld voor zich gebruikt, maar later terugbetaald.' Een bewijs voor deze verklaring heeft hij niet. Het is zijn indruk van het gebeuren. Een ander, een vrouw, zegt het toch weer iets anders: 'Hij beschikte vrijelijk over geld, maar zuiverde het altijd weer aan. Het tegendeel viel niet te bewijzen. Maar Henk heeft tegenover mij wel toegegeven dat hij soms niet helemaal eerlijk was geweest.' Daar heb je dan weer Henks oude methode: geld uit het ene potje halen voor het andere potje, en weer terug en weer heen. Tien potjes, vele mogelijkheden en onmogelijkheden. Wie wist achteraf nog hoe het precies geweest was? Niemand wist dat, ook Henk niet.

Het uitgeversrijk van Henk Eikeboom wankelde en begon uiteen te vallen en ineen te storten. Nadat het stof opgetrokken was, bestonden er opeens twee VAU's: Boemerang – de oorspronkelijke, 'die van Henk Eikeboom' – en Plutarchus – de nieuwe die het

nu echt beter wilde gaan doen. Bij deze laatste was onder meer Daan Daatselaar betrokken. En omdat mij over de 'boedelscheiding' weinig feitelijks ter ore en onder ogen gekomen is, had ik hem graag gesproken.

Wat de 'oude' VAU aangaat, een kleine ploeg bleef achter – bleef dus Henk Eikeboom trouw – maar het administratieve apparaat mét de leden was goeddeels overgegaan naar de 'nieuwe' VAU. De oude ploeg probeerde te redden wat er te redden viel. Tot een van de middelen behoorde een persbericht, waaruit dan zou moeten blijken dat Henk bij de 'oude' VAU niets meer te zeggen had. Het persbericht luidde: 'Aangezien H. Eikeboom, die tot heden het beheer over de VAU heeft gevoerd, wegens persoonlijke omstandigheden deze functie niet langer kan waarnemen, is dit beheer met ingang van 1 juli overgegaan in handen van een commissie, bestaande uit G. Telling, voorzitter, J.J. Moes, secretaris, J. Schmaltz, penningmeester.' Terloops merk ik hier op dat daarmee voor de eerste keer over Henk Eikeboom wordt gepraat als beheerder van de VAU. Maar Jo Moes zegt over dat zogenaamde verdwijnen van die 'beheerder': 'Na Henks vertrek bleek de VAU onbestuurbaar. Ook daarvoor hadden ze hem nodig.' Moes bedoelt hier Boemerang, de oude VAU, en hij vervolgt: 'Er kwamen geen uitgaven meer, dat weet ik nog. Toch waren er wel plannen. Henk droeg mij op *Der Antichrist* van Nietzsche te vertalen, omdat ik, bij mijn onderduiken voor militaire dienst, veel tijd tot mijn beschikking zou hebben.' Ja, Henk had een zwak voor Nietzsche. Maar interessanter is voor ons hier dat Moes iets onthult over de plaats die Eikeboom nog steeds in het geheel innam: hij droeg Jo Moes iets op.

Er is nog moeite gedaan om uit te wijken naar de syndicalisten. Er is getracht tot een soort regeling te komen met het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond (NSV). Daar zat altijd wat meer geld dan bij de anderen in de beweging – onder meer door een betere organisatie. Maar Albert de Jong liet weten dat zulks met Eikeboom erbij niet kon. Wel nam het NSV een deel van de oplaag van *Nationalisme en Cultuur* voor zijn rekening. De 'oude' VAU verdween, zo niet met stille dan toch met omfloerste trom. Henks rol als uitgever was uitgespeeld. Dat heeft hem pijn gedaan. Het is zelfs een slag voor hem geweest: een oude droom was stuk-

geslagen.

En de VAU-Plutarchus? Wel, die werkte nog door. Een bericht in *De Arbeider* van 28 januari 1939 geeft aan dat deze VAU gevestigd is in de Fraunhoferstraat te Amsterdam (adres van Theo Harsman), dus niet langer op het van ouds bekende adres aan de Zwanenburgwal. Er is in dit bericht sprake van een boek waarin drie opstellen staan: *Sexualiteit en levensleer* van Constandse en twee soortgelijke opstellen van Frank van Looy. In *De Arbeider* van 24 maart 1939 staat een advertentie van de VAU-Plutarchus over wat er al werd uitgegeven. Dat zijn dan: *Diktatuur der Leugen* van Willy Schlamm, *Kameraad Peter* van Helmuth Grothe en het hierboven genoemde boekje van Constandse en van Looy. Theo Harsman is secretaris, Daan Daatselaar penningmeester. Over *Kameraad Peter* kwam er een vernietigende kritiek in *Vrije Jeugd*, die eindigde met de woorden: 'Een roman uitgeven? Best! Maar dan iets moois en niet een ding à la Jules Verne. Jammer van moeite en kosten!'

In *De Arbeider* van 14 juni 1939 komt een advertentie voor met de aankondiging van het boek *De Partij* van Josine Schmidt. Jan Schuur is inmiddels secretaris geworden.

Dat de oude VAU – Henk Eikeboom c.s. – nog niet geheel uitgewerkt was, blijkt uit een boekbespreking in *De Arbeider* van 25 augustus 1939, waarin het door hen uitgegeven boek *Nationalisme en Cultuur* (van Rudolf Rocker) wordt behandeld. De oude en de nieuwe VAU treden zo nu en dan tegelijkertijd op. Zo staat er in *De Arbeider* van 6 oktober 1939 zowel een advertentie van de nieuwe VAU voor het boek: *Sexualiteit en nieuwe kultuur* van Wilhelm Reich, als een van de boekhandel De Arbeider – aanhangers van Eikeboom c.s. – waarin boeken van de oude VAU tegen verlaagde prijs worden aangeboden. Hierbij worden ook werken van Henk Eikeboom genoemd. Oppervlakkig bezien lijkt het of er niet meer aan de hand is dan dat de VAU zich alleen wat vertakt heeft. Maar voor buitenstaanders moet het toch verwarrend geweest zijn. En zo iets is nooit in het voordeel van een beweging. Geen van beide uitgevende instanties wenste de alom bekende benaming VAU los te laten, de VAU-Boemerang niet omdat zij van mening waren de oorspronkelijke en 'enig echte' VAU te zijn, de VAU-Plutarchus niet omdat ze meenden dat er geen

andere 'echte' VAU dan de hunne bestond. Het zal duidelijk zijn dat de verspreiding van 'goede en goedkope' boeken daaronder geleden heeft. En dat was alleen al om het beroemde boek van Wilhelm Reich bijzonder spijtig. De vertaling ervan was van Barend Engelander en er stond een voortreffelijk voorwoord in van Max van Praag, een in die dagen in de beweging bekend cursusleider en spreker.

In *De Arbeider* van 20 oktober 1939 staat een bericht over het VAU-congres in gebouw De Leeuw. Dat betrof de nieuwe VAU. In het nummer van 3 november 1939 komt een verslag van dat congres voor. Aanwezig waren vijftig leden, afgevaardigden van SAA, VJO, AOC en uitgeverij Bevrijding plus nog een 'bevriende organisatie'. Over de SAA heb ik het al gehad: Eikeboom zal er toen geen lid meer van geweest zijn. Het AOC (Anti Oorlogs Comité) was een soort van overkoepelende organisatie in de beweging die vooral met pamfletten ageerde tegen de oorlogsvoorbereiding. Uitgeverij Bevrijding was vooral de uitgever van het onovertroffen anarchistische maandblad *Bevrijding*. En die 'bevriende organisatie' was die van de syndicalistische gemeentearbeiders, aan wie het verboden was nog langer syndicalistisch te zijn en die daarom min of meer ondergronds meededen. Hiermee hebben we enig inzicht in wat toen het werkterrein van die nieuwe VAU was. Het opvallende van het congres was dat men beoogde nader te gaan samenwerken met elkaar, vooral in uitgevende zin. Voor het eerst in het bestaan van de eerste zowel als de tweede VAU werd er echt een bestuur gekozen. En dat was stellig een voltallig bestuur. Dit laatste werd natuurlijk voornamelijk gedaan om aan buitenstaanders te laten weten hoezeer de nieuwe VAU in de beweging verankerd was. De ploeg bestond uit: Wim Cappel, eerste voorzitter, Wim Wessels, tweede voorzitter, Jan Schuur en Gerard Prins, eerste respectievelijk tweede penningmeester, en dan de zogenaamde algemene leden: Henk de Groot, Rein Holtjer, A. Breddels, S.H. Loggen, Jo van Rijn en Gerritje van Houten.

Het laatste door de nieuwe VAU uitgegeven boek was Gustav Landauers *Aufruf zum Sozialismus*, in de vertaling van Maurits Mok (waarvoor hij 100 gulden ontving) en met een voorwoord van Henriëtte Roland Holst plus een biografie van Landauer van de hand van B. Reyndorp. Het laatste bericht over activiteiten

van die VAU vond ik in *De Arbeider* van 12 april 1940. Dat was een oproep voor een kunstavond op 8 mei in 'Handwerkersvriendenkring', met een toneelspel, declamatie en een volksdansgroep.

Welke sporen heeft die VAU – of hebben de beide VAU's – nu achtergelaten? Bepalen we ons eerst tot de tweede VAU, die van Wim Cappel, Jan Schuur, Daan Daatselaar en de anderen. Ze hebben nauwelijks kunnen bewijzen dat ze kundig genoeg waren om het werk van Henk Eikeboom c.s. voort te zetten. Het is heel goed mogelijk dat de oorlog de gong was die hen redde. En omdat ze in zekere zin de erfgenamen waren van de oorspronkelijke VAU – die nog even zou voortploeteren na die splitsing, onder aanvoering van Gerard Telling, Jo Moes, Jan Schmaltz en natuurlijk Henk Eikeboom – moeten ze ter bepaling van het blijvend effect toch maar samen genoemd worden.

Ik heb al gewezen op het verbindende element van de uitgeverij binnen het raam van de anarchistische en antimilitaristische beweging. De in de boeken opgenomen namen en adressen van de vertegenwoordigers van de VAU wijzen daar al op. Deze zullen zonder uitzondering opgenomen zijn in de archieven van politie en justitie. Dus ook daar is men dank verschuldigd aan de VAU! Dan de boeken zelf. Er waren er ongetwijfeld bij die vreugde hebben gebracht en hun nut gehad. En er waren boeken bij die nu nog waardevol zijn. Maar ook de overige boeken zijn van betekenis voor de beweging en in het bijzonder haar geschiedenis. Sommige van die anderhalve gulden boeken worden nu antiquarisch verkocht tegen prijzen van 30 à 35 gulden. En ook op die manier blijft de herinnering aan de Vereniging Anarchistische Uitgeverij bewaard. In veel opzichten was de VAU iets uitzonderlijks. En daarbij heb ik vooral het oog op de manier van samenwerken. Dat laatste alleen al is een grondige bestudering waard. En zonder overdrijven: wanneer Henk Eikeboom er niet bij geweest was, zou men met die uitgeverij nooit zo ver gekomen zijn. Op die wijze pleit de VAU-episode ten slotte toch meer voor dan tegen hem.

'Straks waait het stormgeluid'

Ik heb er al op gewezen dat het niet alleen met de officiële arbeidersbeweging mis ging, maar dat ook de anarchistische beweging duidelijk aan het verzwakken was. Een en ander had alles te maken met het totale wereldgebeuren. Vooral met de algehele economische recessie. Maar ook nadat de produktie weer wat aangetrokken was – zo in het midden van de jaren dertig – werd het er voor de arbeiders niet beter op. Integendeel, de schroef van het kapitalisme werd onder het aanvoeren van allerlei motieven en voorwendsels nog wat steviger aangedraaid. Het 'goede' en hoe dan ook aanbevelingswaardige voorbeeld was Hitler-Duitsland. Daar was het immers gedaan met de werkloosheid en met de macht van de oude arbeidersbeweging. De Duitse situatie had voor de kapitalistische wereld daarbuiten veel aanlokkelijks. Dat Hitler-Duitsland zich al doende prepareerde op de oorlog, wenste men niet te zien. De betrekkingen met het nieuwe Duitsland waren van directe betekenis voor de eigen economie. En hieruit resulteerde dan ook een beleid dat erop gericht was goede vrienden te blijven met Hitler c.s. Dat daar de zo geheiligde democratie de nek werd omgedraaid en dat de joden werden geplunderd en vermoord, vormde geen enkel beletsel om mee te profiteren van Duitslands stijgende conjunctuur. Het nationaalsocialistische Duitsland gaf duidelijk de pas aan en de anderen gingen steeds meer meemarcheren. De arbeidersbeweging deed daar slechts weinig tegen, had haar lot te zeer met dat van haar heersers verbonden. De arbeidersbeweging was na het Duitse fiasco steeds meer aan het verstarren. Men was weliswaar gekant tegen fascisme en nationaalsocialisme, maar men liet toe dat in eigen land, in naam van de vrijheid, die vrijheid almaar meer werd ingeperkt. De arbeidersbeweging bewoog niet langer en deed dus ook niet langer bewegen. Het ware verzet was gebroken.

De anarchistische beweging raakte intussen steeds meer in een isolement. Ten eerste kwam dit doordat men onmogelijk mee kon lopen in de stoet die de verkeerde weg was ingeslagen, de weg die zou leiden naar grotere onvrijheid en oorlog. Ten tweede lukte het de anarchistische beweging niet om de eigen opvattingen zodanig te vernieuwen dat het contact met de 'anderen' niet geheel verloren ging. Het waren met name de gebeurtenissen in Spanje die aantoonden hoe machteloos de beweging was geworden. De opstand van Franco en zijn falangisten, en de gewelddadige reactie hierop van onder meer honderdduizenden Spaanse anarchisten, veroorzaakten onder de Nederlandse anarchisten een splijtend dilemma. Moest men nu wel of niet helpen in de gewapende strijd van de Spaanse kameraden? Niet helpen betekende hen in de steek laten, wel helpen betekende meedoen aan een groeiend Spaans militarisme. Op die zandbank is de gehele Nederlandse anarchistische beweging vastgelopen en sindsdien niet meer vlot geraakt.

In die jaren kwam scherp tot uiting hoe verdeeld de anarchisten in ons land waren en hoe gering hun getal was. Naarstig werd er gezocht naar verklaringen hoe het zo had kunnen worden. De psychologiserende verklaarders en de gezondheidsmakers roerden zich. Naast sociologische kwamen er vooral filosofische uiteenzettingen. Het werd maar al te duidelijk dat de revolutie verder weg was dan ooit tevoren. Toch bleef de betekenis van de revolutie onaangetast, ook al verwachtte men het uitbreken ervan niet eerder dan aan het einde van de oorlog die er aankwam. En daarbij werd dan verondersteld dat Duitsland die oorlog zou gaan verliezen. Maar wat men in de tussentijd moest doen, hoe men zich te gedragen had in een oorlog die niet de 'onze' was, daarvan had men geen notie. De anarchistische beweging werd richtinglozer en daardoor machtelozer. De beweging lag op sterven. Een schrale troost was hierbij dat dit ook gezegd kon worden van de gehele arbeidersbeweging. Afgemeten aan de verwachtigen die men in de beweging had gehad, was er van de gang naar een schonere toekomst weinig terechtgekomen. Er was bitter weinig verwezenlijkt van hetgeen de anarchisten voor ogen gestaan had. Dit nu was zo teleurstellend dat maar weinigen de weg konden vinden in de invallende duisternis.

In niet geringe mate ligt de oorzaak van dat alles bij de grote

voorgangers, bij mensen als Domela Nieuwenhuis bij voorbeeld. Vanzelfsprekend kan van een echte schuldigverklaring geen sprake zijn. Die eerste anarchisten kwamen uit een christelijk milieu en bevonden zich in een situatie waarin zij alleen op 'prekende' wijze aan het werk konden. Ook al waren die anarchisten atheïstisch, zij toonden zich in hun werk ware christenen in die zin dat ze het anarchisme voorstelden en ook brachten als een heilsleer. Het was vooral Domela Nieuwenhuis die kwam als de grote verlosser. En zo iets schept heilsverwachtingen. In plaats van het anarchisme op te vatten en toe te passen als een geheel van beginselen dat bruikbaar was in de strijd tegen het onrecht, nam het de proporties aan van een geloof. En hoe onmisbaar het geloven ook is bij de sociale activering, het heeft de verstarring in zich. Dan treedt namelijk een oud feil op: de leer wordt belangrijker dan het menselijk handelen. En dat is nu precies wat er gebeurde met het anarchisme in Nederland: de leer bleef overeind en werd almaar verder uitgezuiverd terwijl de beweging in toenemende mate stagneerde. Daar kwam nog bij dat het contact met het maatschappelijke gebeuren steeds meer verloren raakte. De oude anarchistische beweging als zodanig was uitgespeeld, had afgedaan. En een nieuwe kon niet ontstaan doordat de 'objectieve' voorwaarden niet aanwezig waren: het tijdsgebeuren stuwde de westelijke wereld een geheel andere kant uit, namelijk die van de toenemende macht – en acceptatie van die macht – van de staat. Maar ook de 'subjectieve' voorwaarden waren niet voorhanden: er waren bij de anarchisten geen jonge mensen om de taken over te nemen. De oorlog zou ook een duidelijke streep trekken onder de activiteiten in de anarchistische beweging. En om even een reuzenstap naar het heden te doen: er gebeuren nog altijd dingen die passen in een anarchistische levensvisie. Ik mag hier wijzen op de kraakbeweging, het nieuwe feminisme, de milieu-acties, de anti-oorlogsbeweging met hierbij vooral groepen als Onkruit. Maar een anarchistische beweging? Nee, dat niet. Waarbij men zich natuurlijk kan afvragen hoe belangrijk het is dat een beweging expliciet onder de zwarte vlag opereert.

Bleef Henk Eikeboom onder het geweld van de terugrollende golf overeind? Wel, hij liet van zich horen en nam heel nadrukkelijk

deel aan de discussies of anarchisten al dan niet mee konden doen aan de strijd met militaire middelen – in Spanje. Daarvan getuigden zijn artikelen in *De Arbeider*. In 1936 verscheen er een bundeling van die artikelen, *Spanje, revolutie contra fascisme*. De inhoud kan ik het best weergeven door een recensie van Mispelblom Beijer aan te halen: 'Eikeboom behandelt de principiële zijde van de zaak en doet dit op een wijze die wezenlijk in overeenstemming is met onze opvatting. Hij wijst uitvoerig op de constructieve mogelijkheden en de verwezenlijking hiervan, terwijl hij sterk opkomt voor de propaganda der bovengewelddadige strijdmiddelen. Zijn brochure bevat tal van uitstekende opmerkingen. Zo wijst hij voor de zoveelste maal – maar blijkbaar moet dit nog steeds gebeuren! – op de historische noodzakelijkheid die beïnvloed moet worden door de revolutionaire werkelijkheid en waarschuwt hij terecht tegen een historisch fatalisme, waardoor de waarachtige vooruitgang wordt geremd. Zijn betoog eindigt met een vurig pleidooi voor vrij socialisme.' Maar hiermee is natuurlijk nog lang niet alles gezegd, en er is bar weinig gezegd over de mogelijkheden om de geweldloze strijd in praktijk te brengen. En aan het afspreken van een gedragswijze voor het geval de oorlog zou uitbreken, is men nooit toegekomen.

Henk Eikeboom toonde zich dus onder dat alles nog duidelijker dan tevoren de anarchist die hij was. Zijn activiteiten zijn al goeddeels opgesomd. Maar hij is ook druk bezig op een voor hem persoonlijk wat aantrekkelijker gebied: de poëzie. Dat blijkt uit een advertentie van de VAU in de *De Arbeider*. Daarin wordt onder meer werk van hem genoemd: *Bloed ligt op straat* (gedichtenbundel), *Begrafenis van een vermoorden arbeider* (gedichtenbundel) en *Prometheus* (spreekkoor). Ook het maakwerk voor *De Transportarbeider* valt onder het hoofd poëzie te rangschikken en meer nog zijn gedichten voor deze en gene – meestal een vrouw –, zijn veredelde gelegenheidsgedichten. Hij las intussen veel, luisterde vaak naar grammofoonplaten, bezocht het Concertgebouw, deed met Fop zelfs enige tijd aan paardrijden, onderhield zijn relaties met vrouwen, was vader van een kleine jongen – Aart, bijgenaamd Aartmannetje – en leidde in en om zijn huis aan de Zwanenburgwal 42 een druk sociaal leven.

Laten we even Johan te Slaa hierover aan het woord: 'Ja, dat

was een erg groot huis. De werkkamer van Henk was een soort zaal. Er waren trappetjes op en af. Delen van het huis verhuurde hij aan allerlei mensen. Gerard Telling was er en Tiemen, zijn achternaam weet ik niet meer. Het was er net de zoete inval. Je zette zelf de koffie.' En wat later voegt hij hier nog aan toe: 'Planten, hè? Daar stond het huis vol mee. En hij had twee katten.' Tiemen Jilink is er enige tijd in huis geweest: 'Als ik werkte, betaalde ik zeven gulden vijftig. Als ik niet werkte, betaalde ik niks. Steun kreeg ik niet. Ze zeiden bij de steun dat ik maar naar mijn moeder moest gaan. Behalve mij was er toen ook nog Gerard Telling in huis. Die had geen werk, kreeg wél steun. Dat was nadat de Cappels weg waren. En dan Henk en Fop natuurlijk, met Aartmannetje. Aart en het broertje van mijn vrouw, Flip Mechanicus, een nakomertje, zaten samen op de bewaarschool. Ja, er kwam vaak bezoek, ook om te eten. Avondeten was er gezamenlijk. Martha en Bertha Wolder kwamen wel langs. En 's avonds gingen we vaak naar Popularis, koffie drinken. En soms naar Ognibeni, een bekend wijnlokaal in Mokum. Henk schreef zelf ook pornografie. Dat werd dan gestencild en in het winkeltje verkocht. Met het afdraaien van die dingen heb ik nog wel geholpen. Ja, ik las ze natuurlijk ook.'

Nog zo'n bezigheid van Henk: pornografie schrijven. Het zal stellig meer opgebracht hebben dan zijn gedichten. Jo Moes had ook al in die richting iets aangeduid en daarbij opgemerkt dat het nogal sadistisch werk was. Katrien Boll, die zoals we weten Henk erg goed gekend heeft, weet ons nog wat meer over Henks sociale gebruiken te vertellen. 'Hij ontbeet nooit, kleedde zich aan en ging dan 's morgens bij Heck een kop koffie drinken, at daar een amandelbroodje bij en las de kranten. En 's avonds laat was het vaste prik dat hij met zijn aanhang naar Popularis ging. Met mij ging hij altijd naar Reynders of theedrinken bij de chinees. Henk hield niet van De Kring, waar hij af en toe heen moest om zich te laten zien.'

Wim en Rien Cappel hebben met hun dochtertje nog enige tijd bij Henk ingewoond, dat wil zeggen dat ze een deel van de woning hadden. 'Om de beurt werd er door mij en Fop afgewassen,' vertelt Rien. 'In het weekend deed ieder apart. Na het eten gingen de twee vrouwen afwassen en koffie zetten. De mannen namen

de kranten door, discussieerden en maakten plannen.' Dat riekt nogal naar de rolbevestiging van man en vrouw. 'Ieder betaalde op zijn beurt.'

En Wim zegt: 'Het huis stond op mijn naam. Op een keer was de politie op zoek naar Tiemen Jilink. Die was nog minderjarig en zat bij ons in huis. Ze moesten mij dus hebben. Ik poeierde ze af. Toen hebben Henk en ik Tiemen uit het raam laten zakken, ieder aan een hand. Hij moest nog een meter springen. Tiemen liep om en ging tussen het samengestroomde publiek staan. Ja, Tiemen was er een poos in huis, Gerard Telling trouwens ook. En wat later Maup Stevens. Die was berooid uit Spanje teruggekeerd en trok met zijn meisje MacDonald, een Schotse, bij ons in, bij Rien en mij dus. Die twee hadden samen in Spanje op een censuurafdeling gewerkt, voordat ze door de communisten eruit gesmeten werden. Johan te Slaa kwam op een keer met zeven Spaanse vluchtelingen aanzetten, bij ons. Toen hebben we ergens een zolder ingericht. De was van die mannen werd door Rien gedaan, het naaiwerk door de moeder van Johan te Slaa. Die zeven waren door het NSV in de steek gelaten. Het FIS heeft later wel wat voor die mensen gedaan. Daar ging Otto Vonk over en bij het NSV was dat Müller Lehning.'

Het beeld is bont genoeg. In de tijd van de vele Spaanse vluchtelingen gaf Henk nog eens het jasje weg dat hij aan had. Zo was hij ook. Jo Moes heeft Henk c.s. van heel nabij meegemaakt. 'In het najaar van 1939 kwamen mijn vrouw en ik bij hem in huis, dit in verband met mijn dienstweigering. De maximumstraf daarvoor was zeven jaar en dat vond ik wel erg lang. Ik besprak de zaak met Henk en die stelde voor om bij hem onder te duiken. Dat gebeurde dus. Hij heeft daarvoor nooit een cent gevraagd. Wij bleven bij hem tot in februari 1940, toen ik me ging melden bij de marinekazerne op Kattenburg. Ik was namelijk bij de marine geweest, voor mijn nummer dan, omdat ik een zeevaartdiploma bezat. Ik was dus deserteur en kreeg twee jaar. Henk heeft over een en ander nog geschreven, in zeer kritische zin, over de militaire psychiater en zijn pogingen om mij over te halen toch maar in dienst te gaan. Dat heeft mijn proces geen goed gedaan, dacht ik. Februari 1942 ben ik uit de bajes ontslagen.' En later weet hij nog te vertellen: 'Zoals ik gezegd heb, zijn wij er in huis geweest.

Henk had een grote bibliotheek. Het was daar een soort open huis. Alles kon altijd. Je kon er altijd slapen en/of eten. De financiering? Er werd wel wat ingebracht via huur en kostgeld. Maar de echte inbreng kwam toch uit de pornografie. Er werd heel goed van geleefd. Nee, een echte dagindeling was er niet. Alleen 's avonds werd er gemeenschappelijk gegeten. Er werd veel gediscussieerd, er was vaak grammofoonmuziek. Soms gingen we naar de bioscoop – met ons vieren – en ook wel borrelen. Of naar de chinees in de Binnenbantammerstraat. Nee, niet naar Popularis. Wel soms naar het Thorbeckeplein. Henk dronk heel matig. Ik dronk het meest.'

Wanneer je dat zo beluistert komt af en toe de gedachte op dat Henk er ook behoefte aan had iets voor anderen te doen uit een gevoel van schuld: zijn geld was immers niet echt verdiend. Maar dan: van zondegevoelens heeft hij nooit veel last gehad.

De oorlog naderde met al rasser schreden. Dat was niet zo duidelijk voor de goegemeente, waarvan de talloze leden maar al te graag de koppen in het zand staken. En wanneer het hun wel duidelijk werd – op bepaalde momenten, als Hitler en zijn kliek weer eens wat spectaculairs uithaalden – dan bracht fulmineren op de boosdoeners opluchting en afleiding. Met andere woorden: het gros van de bewoners van Nederland wilde het naderen van de oorlog niet zien, en zag dit ook niet. Dat bleef zelfs zo toen de mobilisatiebevelen afkwamen. Die mobilisatie werd aan de ene kant als een last gevoeld – mannen en jongens waren van huis – en aan de andere kant als een 'lust' – werkloze mannen en jongens werden beziggehouden en brachten wat meer geld in. Maar oorlog? Nee hoor, die kwam hier niet. Minister-president Colijn had immers verklaard dat zijn landgenoten rustig konden gaan slapen? Het is net als met iemand die op sterven ligt. De dood is nabij en men wenst die nabijheid te ontkennen. Veel minder gold zo'n instelling tegenover het oorlogsgevaar voor de antimilitaristen. Zij konden niet doen alsof de oorlog verre zou blijven. Sinds jaar en dag hadden zij op het gevaar van nieuwe oorlogen gewezen, hadden zij gereageerd op bewapening, herbewapening, militarisering, spanningen in de wereld. En voor hen werd het naderen van de oorlog vooral duidelijk in de zwaardere bestraffing van

dienstweigeraars. De 'normale' periode van tien maanden groeide binnen enkele jaren uit tot dertig maanden.

Een gevolg van de luidruchtige dan wel sluipende nadering van de oorlog is soms dat men zich bezint op het bedreigde bestaan van zichzelf en van de mensen om zich heen. En in dit opzicht doet het er minder toe of men antimilitarist of 'niets' is. Ik heb niet echt kunnen vaststellen wat de redenen waren dat Fop en Henk in mei 1939 een vakantietocht door Nederland maakten. Toch ben ik er zeker van dat daarachter ook de gedachte zat dat zo iets straks niet meer mogelijk zou zijn. Henk was zich te zeer bewust van het wereldgebeuren om niet te beseffen dat er onherroepelijke en onherstelbare dingen stonden te gebeuren. En hij begreep heel goed dat deze keer ook Nederland oorlogsgebied zou worden, al zal hij van de omvang en de uitwerking nog geen duidelijke voorstelling gehad hebben. Voor het overige zullen ook andere redenen en oorzaken meegespeeld hebben bij het nemen van deze vakantie: een belofte die hij aan Fop gedaan had, de behoefte om zich eens uit te spannen na het drukke werken in de beweging, het verlangen om Nederland weer eens goed te bekijken – Henk was graag op reis –, de hoop inspiratie op te doen in het contact met andere mensen, met andere dingen.

Van die vakantietocht heeft Henk een uitvoerig verslag gemaakt. Het omvat ongeveer 13 500 woorden en er staan onder meer vierenveertig foto's in. Die foto's zijn overigens vrij slecht: Henk wist beslist niet om te gaan met een fototoestel. Het vakantierelaas noemde hij *Per poto- (en andere) mobiel door het land* en het werd zo niet uitsluitend dan toch in hoofdzaak voor Fop geschreven.

Wat treft ons nu bij het lezen van zijn beschrijving van hun wedervaren in die veertien dagen? Dat is in de eerste plaats een bepaalde vorm van openhartigheid. En met die bepaalde vorm bedoel ik dat hij nu eens niet (of tenminste veel minder dan gewoonlijk) de drang voelt om zijn rol van *Draufgänger* en revolutionaire anarchist te spelen. Want laat ons wel zijn: dat wat je bent, moet je ook voortdurend spelen. In die vakantie was alleen Fop steeds in zijn nabijheid. Van haar wist hij wel dat ze niet zo hevig geïnteresseerd was in zijn rol van revolutionair. En ook zal hem niet onbekend geweest zijn dat hij wat haar

betreft gerust wat minder *draufgängerisch* mocht zijn. Henk toont zich in zijn dagboek – het enige dat ik van hem ken, want zijn *Dagboekfragmenten uit mijn arresttijd* uit 1919 is daarvoor te veel literatuur – van wat ik zijn huiselijke kant zou willen noemen. Daarmee wil niet gezegd zijn dat hij zich aan ons voordoet als een brave kleinburger met kalotje en trijpen pantoffels. Maar hij zegt in zijn dagboek dingen die hij anders niet gezegd zou hebben, of die hij anders op een manier gezegd zou hebben die eer verhullend dan onthullend zou zijn.

Een van de dingen die hij onthulde was zijn relatie met Fop. Hij toont zich naarmate zij verder en langer van huis zijn veel afhankelijker van haar dan in gezelschp met andere gezamenlijke bekenden. Met 'afhankelijker' wordt hier niet bedoeld dat hij ten opzichte van haar in een echte afhankelijkheidspositie kwam te verkeren, maar dat hij haar nodig had en op zijn luchthartige en losse manier erg op haar gesteld was. Henk doet ook heel openhartig over zijn verlangens – en bij het beoordelen ervan moeten we bedenken dat plaats en tijd toen veel meer puriteinsverzwijgend waren dan nu –. Zo schrijft hij ergens: 'Ons bed kraakte zo verschrikkelijk, dat het uitstrekken van een pink het huis tot in z'n grondvesten daveren deed.' Aan een samenzijn buiten herinnert hij Fop met de woorden: 'Tussen struik en meterhoog groen graan zetten we ons nog even neer – dit afscheid aan het bos moest genoten worden en... we genóten het sámen!' En verderop heet het: '...en mochten in het echtelijke bed der Abassen onze slaap- en andere lusten botvieren. Waarvan wij een bescheiden doch dankbaar gebruikt maakten! ...en opnieuw bootsten wij het huwelijk bedriegelijk na in het Abasselijk bed.' Hij toont op zeker moment zijn behoefte om de relatie tussen hem en Fop te beschermen, af te schermen. Dat kan natuurlijk uitgelegd worden als een restant kleinburgerlijkheid, maar daartegen pleit, dacht ik, zijn eindconclusie. 'Of we man en vrouw waren? En getrouwd? We haastten ons dit zonderling stel vragen leugenachtig te bevestigen, maar gerustgesteld scheen de kasteleinse later pas wat haar moreel geweten betreft, toen Aartmans bestaan ter sprake kwam. Ze vroeg haastiglijk naar een foto en, dit bewijsstuk geproduceerd zijnde, werd de sfeer pas echt gastvrij. Inderdaad was 't niet zo gek: het is gezonder naar 't bestaan van een kind dan

naar een trouwboekje te vragen!'

Uit het dagboek blijkt ook dat Henk zich wel degelijk verknocht voelde aan zijn tweejarige zoon Aart. Daar werd door sommigen in die tijd wel eens aan getwijfeld. Over het laatste traject op weg naar hem toe – Aart logeerde bij Henks oudste zuster Jopie – heet het: '...en we gingen dan met grote stappen op weg naar onze eigen kleine vreetwolf, onze Aartman, Homino terrestris. Ja, onder het lopen improviseerden we een veelstemmig oratorium op het thema *Habemus Hominam Terrestris*... Wel werd me verboden de laatste kilometers in looppas af te leggen!... In alle geval, we hádden hem terug en waren maar wát blij!'

Tot slot nog enige 'bewijzen' uit Henks dagboek voor de oorlogsvoorbereidingen in Nederland. Wanneer ze in aanraking kwamen met wat militairen die op wacht stonden: '...om een oog in 't zeil te houden, dat wij de "versperringen" (drieënhalve zandzak!) niet kiekten? In elk geval hielpen ze ons naar Velden op weg en we konden rustig samen verder filosoferen over de dwaasheid dier kinderlijke militaire maatregelen, die blijkbaar zeer ernstig worden genomen door de braaf-meespelende soldaten, zo ook door de burgerij, maar even stellig als een daverende grap beschouwd zullen worden door de Duitse militaire macht, waartegen dit speelgoedtuig gericht heet te zijn.' Verderop staat: 'Zelfs een grootmajoor te paard statigde de brede markt over.' En dan staan er zo hier en daar wat verwijzingen naar obstakels en soldaten onderweg.

Tot het laatst heb ik nog een symptoom bewaard waaruit valt af te lezen dat Henk zich anders dan gewoonlijk voelde – en ook gedroeg. Op zeker moment zitten die twee bij iemand in de auto – 'liften' heet dat tegenwoordig, 'biappen' heette het in die tijd – en daarover bericht hij onder meer het volgende: 'Wat mij nopens den heer Soesan passeerde, was zo onverwacht en ongelofelijk, dat ik het eerste ogenblik mijn oren niet durfde geloven. Toen wij Zierikzee genaderd waren, bood hij mij, waar ik hem toch wildvreemd, volkomen onbekend was, aan, tot een zeker bedrag over zijn portefeuille te beschikken, omdat het toch doodjammer zou zijn mijn vacantie uit geldnood te onderbreken, terwijl hij momenteel over voldoende specie beschikte. Mijn maar half-begrijpend gezicht ziende, voegde hij er half-verlegen aan toe,

dat ik die paar tientjes dan de volgende week wel bij hem in de Vechtstraat te Amsterdam kon aanreiken. Ik accepteerde niet, daar ik met grote waarschijnlijkheid in Zierikzee nieuw geld bij de post wachtend wist, maar dankte Soesan allerhartelijkst voor zijn fijn en joviaal aanbod. Ja – diep geroerd waren wij beiden over zoveel charmante menselijke hulpvaardigheid.' Als ik dit gedeelte in zijn dagboek goed begrijp, was Henk ontroerd over het feit daar nu eindelijk iemand te treffen die hem wél vertrouwde.

Ik mag niet vergeten te vermelden dat het dagboek is opgedragen aan Fop, 'om haar kranige loopprestatie'. Ja, ze had nog wel eens last gehad van blaren en dergelijke. Dat was met Henk veel minder het geval, hoewel hij vroeg in het begin meldde: 'Ik voelde al blaren en kon dat als loopidioot van naam natuurlijk slecht billijken.'

De Tweede Wereldoorlog is nabij. Terwijl enerzijds de beweging langzaam uiteenvalt en zich oplost, doet men anderzijds 'laatste' pogingen om aan ieder die maar lezen wil duidelijk te maken dat een oorlog geen oplossing biedt, zelfs niet een oorlog tegen Hitler-Duitsland. Nou ja, de mensen willen ook geen oorlog, maar ze zijn in dit opzicht passief en ook wel enigszins gebiologeerd. Per slot van rekening brengt de oorlog ook sensaties: groot lawaai, vuur, gevaar, dood.

Wat doet Henk Eikeboom in die maanden voordat de oorlog over Nederland komt? De reeks gedichten voor *De Transportarbeider* hadden een plotseling einde genomen (maart 1937). Hij was geen redacteur meer van *De Arbeider* (augustus 1938). Bij de VAU (de echte, de oorspronkelijke) is hij gewipt (voorjaar 1939 – was dat misschien nóg een reden voor zijn vakantietocht met Fop?). De vriendschap met de Cappels is ten einde. Gerard Telling en Tiemen Jilink verlaten zijn woning. Johan te Slaa zit in Frankrijk. Daar zingt en musiceert hij met Wim Gompel op straat en in cafés. De beweging verstart of gaat geheel buiten Henk om. Hij wacht af, min of meer tezamen met Jo Moes. We hebben begrepen dat ze als *sadder and wiser men* met elkaar discussiëren, ook wel vertrouwelijkheden uitwisselen, samen – gevieren dus – optrekken, uitgaan, maar dan toch afwachten. En dat is heel vreemd voor een energieke en bedrijvige man als Henk. Hij leest,

zeker, hij leest. Maar hij 'doet' niets, heeft alleen nog maar wat vage plannen voor de toekomst.

Die maanden voor de 10de mei 1940 waren vol oorlogsgeruchten, ook waar het Nederland betrof. Zo nu en dan waren er aan de grens met Duitsland alarmsituaties geweest. Dreigden de Duitsers daar werkelijk of waren het niet meer dan oefeningen in het groot? Het-kon-nu-elk-moment-gaan-gebeuren. En wat dan? Dit zal ook Henk Eikeboom zich meermalen hebben afgevraagd. Maar op dat moment had de beweging hoe dan ook geen troeven in de hand – als ze die al ooit had gehad. Zoals reeds eerder gezegd: de beweging had geen plannen klaarliggen voor het geval Hitler-Duitsland Nederland zou binnenvallen. Erger nog: er was op dat punt geen enkele mogelijkheid tot actie naar voren gebracht. Toch is dat niet zo vreemd. De beweging was antimilitaristisch en dat betekende onder de gegeven omstandigheden dat men van een oorlog niets wilde weten. Men ging niet na of de duivel misschien toch nog wat witte plekjes op zijn ziel had. Hij was de duivel en moest daarom uitgebannen worden. Wat een oorlog was, wisten ook de antimilitaristen niet. Er was geen echte studie van gemaakt, ook niet van de situaties die zich in een oorlog voordoen. En – ik herhaal het – er was niet gezocht naar een adequaat gedrag. Goed, Bart de Ligt had wetenschappelijke arbeid geleverd met zijn standaardwerk *Vrede als daad*, en zo hier en daar waren wat artikelen verschenen, maar die waren vooral beschrijvend geweest – en propagandistisch. Serieus nagedacht was er over oorlog niet.

Wat voor de hele beweging gold, gold ook voor Henk Eikeboom. Toch al meer kunstenaar dan intellectueel, lag hem dat uitpluizen en piekeren niet. En net als de anderen zou hij wel zien wat er gedaan moest worden. De meeste anarchisten hebben een nadrukkelijk afwachtende houding aangenomen: wij zijn tegen elke oorlog en deze strijd is niet onze strijd. En ook hebben zij gedacht: deze oorlog is niet onze schuld, wij hebben genoeg tegen oorlog en militarisme – en fascisme – geageerd. En dat was ook zo. De handen van de anarchisten waren schoon gebleven, in ieder geval schoner dan die van de anderen. De anarchisten waren en zijn het minst schuldig aan welke oorlog dan ook. De anarchisten hebben ten aanzien van de naderende oorlog ook gedacht: we moeten ons er zo goed mogelijk buiten houden, we moeten pro-

beren deze periode van waanzin heelhuids door te komen. Of Henk Eikeboom dat ook allemaal gedacht heeft? Als hij zo gedacht heeft, moet ook de gedachte in hem opgekomen zijn dat hij toch niet zou kunnen zwijgen als de tijd daar was, de tijd van het grote geweld en het smerige onrecht. Maar op 10 mei 1940 sprak hij tot Greetje Lopez Cardozo: 'Het wordt nooit meer zoals het geweest is.'

Henk Eikeboom en de vrouwen

Het is inderdaad noodzakelijk aan Henks relaties met vrouwen een apart hoofdstuk te wijden. Niet alleen dat er diverse vrouwen een belangrijke rol in zijn leven hebben gespeeld – dat komt wel meer voor –, maar zijn relatie tot het andere geslacht was een vrij uitzonderlijke, en ook een uitzonderlijk vrije.

Om te beginnen: zijn invloed was groot op bijna iedere vrouw die hij ontmoette. Te zeggen dat deze invloed seksueel getint was, is zwak uitgedrukt. Hij had een onbedwingbare behoefte om vrouwen te 'veroveren', om hen over te halen geslachtelijk met hem te verkeren. En volgens een van de vrouwen die hem goed gekend heeft, 'ging hij met elke vrouw naar bed'. Die uitspraak mag wat overdreven klinken, in de kern van de zaak moet dat wel het geval geweest zijn. En een van zijn vrouwen weet zich nog goed te herinneren dat zij bij de eerste ontmoeting van een andere vrouw met Henk onmiddellijk wist te zeggen dat ook deze met hem naar bed zou gaan. 'Aan de oogopslag wist ik dat. Een verklaring waardoor hij zo'n grote invloed op ze had, weet ik nu nog niet. Hij was erg charmant, dat wel.'

Een andere vrouw weet te vertellen dat hij nu eenmaal grote aantrekkingskracht bezat. Hiermee is natuurlijk niets wezenlijks gezegd. 'Hij was een persoonlijkheid, sprak over de vrijheid, was niet een gewone man.' En deze uitspraak heeft al wat meer weg van een verklaring. Nog wat duidelijker wordt het ons als we vernemen dat hij het wel prettig vond om als pasja te kunnen leven. Op een spottende opmerking in die richting reageerde hij woedend, wel een bewijs hoe gewichtig hij zijn band met die vrouwen achtte. Nog iets anders werpt een helder licht op zijn instelling in deze. Hij bezat een album waarin zich alle foto's van 'zijn' vrouwen bevonden. En wanneer er eens een vrouw was die ondanks haar relatie met hem niet op die manier vereeuwigd wenste te worden,

bleef hij echt zeuren, dwingen als een kind. Hij bedacht er zelfs trucs voor. Zo maakte hij om een vrouw die zich in fotografische zin onwillig bleef tonen, een afspraak met de fotograaf op de Dam. Dat mislukte net nog. Diezelfde vrouw heeft hem later, toen Henk in het concentratiekamp zat, vanzelfsprekend wél – en op uiterst slimme wijze – een foto van haarzelf gestuurd.

Henk Eikeboom was er niet de man naar om zijn relatie met de ene vrouw voor de andere verborgen te houden. Integendeel, hiermede was hij meer dan openlijk en het is niet overdreven te stellen dat hij in die openlijkheid een zeker behagen schiep. Vanzelfsprekend waren er wel vrouwen die geen prijs stelden op zijn avances, deze in elk geval niet beantwoordden, althans niet onmiddellijk beantwoordden. Dan toch bleef hij vaak volhouden, door aardig en charmant te zijn, door zich blijvend kameraadschappelijk te tonen, maar bovenal door de vrouw te laten merken hoe belangrijk zij voor hem was.

Niet alle vrouwen waren voor hem alleen maar prettige wezens, uitsluitend goed om mee naar bed te gaan. Maar een van hen formuleert het duidelijk genoeg door te zeggen dat 'hij zo vaak van die stomme meiden om zich heen had'. Waaruit dan mag worden geconcludeerd dat hij de vrouwen vooral zocht omdat ze vrouwen waren. En daar zijn behoefte naar telkens weer een volgende vrouw nooit doofde, mag zonder bezwaar gesteld worden dat het steeds weer seksueel veroveren van vrouwen hem welhaast een primaire behoefte was. Aan de andere kant was het opmerkelijk hoe heel wat vrouwen zich nog jarenlang bleven schikken in een van hem afhankelijke rol, zelfs nadat de seksuele relatie niet meer of nog maar nauwelijks was blijven bestaan. Een van 'zijn' vrouwen, Martha Wolder, met wie hij eens vaste plannen had gehad – er was zelfs op heel burgerlijke wijze een verloving met ringen aan te pas gekomen –, stopte hem jaren later nog regelmatig stilletjes wat geld toe. Toen hem duidelijk gemaakt werd dat zo iets niet paste, antwoordde hij dat zij hem dat geld zo graag wilde geven en dat hij het daarom niet kon weigeren. Maar nadat hem op onverbloemde, ja zelfs nogal pijnlijke manier de wind van voren was gegeven, maakte hij een einde aan die geldinning.

Het al te gemakkelijk geld en goed accepteren uit de handen van een vrouw wordt nog veel duidelijker geïllustreerd door zijn

relatie met Annie Eikeboom-van Harselaar. Nog jaren nadat de echte relatie tussen die twee voorbij was, bleef hij op grote schaal geld ontvangen en vond dit heel gewoon. Dat was dus uit het winkeltje dat zij op de Singel dreven. De verdeling van de inkomsten geschiedde op een voor hem zelfs gunstiger basis dan fifty-fifty. Daarbij stond hij in het geheel niet in het winkeltje: hij had aanvankelijk de klanten gebruuskeerd, waarna Annie het verkoopwerk alleen deed. Henk kocht zo nu en dan wat boeken in. En verder waren er dan nog zijn eigen pornografische verhalen, in gestencilde vorm, die aan zeer bepaalde klanten geleverd werden.

Toch kan niet worden volgehouden dat hij de hoofdzakelijk ontvangende partij was. Hij toonde zich nadrukkelijk bereid om iets voor een vrouw te doen, mits zo'n vrouw ervan doordrongen was dát hij iets voor haar deed. Zo was er een vrouw die een kind van hem wenste – overigens met goedvinden van haar man: we zijn immers onder anarchisten. Ondanks de veelvuldige pogingen wilde dat maar niet lukken. Henk liet zich zelfs op vruchtbaarheid onderzoeken en het bleek dat er te weinig levende zaadcellen waren. De dokter gaf hem de raad zich enige tijd te onthouden van geslachtsverkeer zodat het aantal levende zaadcellen per ejaculatie groter kon worden. Of hij zich aan dat advies gehouden heeft, is niet bekend. Wel is het zo dat een andere vrouw, die ook al met alle geweld een kind van hem wilde, zwanger van hem werd en een kind van hem kreeg. Overigens is het stellig aan die verminderde vruchtbaarheid van hem te danken dat er niet meer dan enkele vrouwen een kind van hem kregen. Want hoe wonderlijk het ook voor een zo moderne, vooruitstrevende man moge klinken, Henk gebruikte nooit voorbehoedsmiddelen. Hij schoof de verantwoordelijkheid op de vrouw. Of wat minder vriendelijk nog: hij onttrok zich aan de verantwoordelijkheid. En als er dan een vrouw zwanger raakte bij wie hij dat niet wenste of die het bij nader inzien zélf niet meer wilde, dan werd er een abortus gepleegd. En dat was in die jaren een lang niet risicoloze ingreep.

Hoe zagen hem nu de vrouwen die niet voor hem vielen? In de meeste gevallen lag de oorzaak of reden bij hen. Sommigen hadden op het cruciale moment al een bevredigende relatie – hoewel dit lang niet altijd een beschermende uitwerking had – en anderen mochten hem niet om wat voor reden dan ook. Maar ook dat

laatste vermocht niet altijd een seksuele relatie met Henk tegen te houden. Onder die laatstgenoemden waren stellig seksueel geremden. En hoewel Henk echt kon doordrammen en zijn pogingen eigenlijk nooit helemaal opgaf – hij had mogelijkheden genoeg elders. Toch was het vooral de tegenstand die hem prikkelde. En zo iets betekent in deze situatie nogal wat. Er spreekt een sterke behoefte uit om zijn zin te krijgen.

De vraag of hij vrouwen als kameraden of zelfs als vrienden kon zien, is moeilijk te beantwoorden. Want waar ligt de grens tussen vrouw-en-geliefde en aseksuele kameraad of vriendin? Onder seksueel enigermate gezond functionerende mensen bestaat zo'n grens immers niet. Maar goed, laat ons de grens trekken bij de geslachtsdaad zelf. Dan zijn er mensen die van Henk zeggen dat hij geen echte vrouwelijke kameraden of vrienden had – mannelijke evenmin doordat hij met hun vrouwen naar bed ging –, maar zo'n uitspraak betekent niet veel zolang er geen duidelijke definitie van kameraadschap of vriendschap wordt gegeven. Er zijn mensen die met grote beslistheid zeggen dat Henk zowel man als kameraad als vriend kon zijn. Gaat men zijn relatie na die met deze – vrouwelijke – zegslieden heeft bestaan, dan blijkt inderdaad dat de combinatie van vrouw en vriend mogelijk was. En om het geheel nog wat gecompliceerder te maken: hij had ook relaties met vrouwen die heel huiselijk – soms zelfs kleinburgerlijk – waren, met wie hij geen kameraadschappelijke of vriendschappelijke banden wenste. Met hen wenste hij voornamelijk seksueel te verkeren en weinig meer. Hij was een innerlijk sterk gesplitste persoonlijkheid. En toch was hij een man die een voor zichzelf evenwichtig leven leidde. De vrouwen – hoe belangrijk ze ook in zijn leven waren – konden hem niet verwarren.

Hoe wordt een man zo? Wel, er zijn familieleden die wijzen op erfelijkheid. De vader van Henk bezat immers ook een meer dan gemiddelde belangstelling voor het andere geslacht. Iemand die Henks vader enige keren heeft ontmoet zegt van hem: 'Een net oud heertje met een bolhoed op, geplaagd door een verdrongen erotiek.' Maar erfelijkheid in die zin bestaat niet, hoogstens een herediteit naar temperament. En bijzonder temperamentvol was hij niet. Het moet dus met invloeden vanuit het milieu te maken hebben, met de opvoeding ook. Hierbij mag de rol van de vader, als voorbeeld

hoe het wel en hoe het niet moet, niet onderschat worden. Het mogen en het ook in staat zijn om echt te 'beschikken' over vrouwen heeft Henk stellig ten dele van zijn vader afgekeken. Bij de vader kwam het neer op een handhaven van zijn positie met af en toe welgenoten misslagen – naar kleinburgerlijke maatstaven – en bij Henk kwam het neer op een trotseren van het oorspronkelijke milieu en vooral op het doorbreken van de dubbele seksuele moraal. Het laatste vanzelfsprekend ook doordat dit hem 'onbegrensde' mogelijkheden bood. Hij doorbrak die moraal te over, ook al blijkt dat hij zich zeker niet in alle opzichten had losgemaakt uit de kleinburgerlijke omklemming.

Ten opzichte van zijn vader bestond een duidelijke ambivalentie: het nabootsen dus en het verlangen de man te ergeren – luid vloeken wanneer de dominee in de buurt was –, zijn hulp inroepen door geld te vragen, en toch steeds weer bewijzen dat hij hem niet nodig had, hem liefhebben en hem haten. De vader heeft altijd getracht Henk in het zogenaamd goede spoor te houden, was ook altijd bereid om door zijn zoon gemaakte fouten te repareren – vaak met geld. Maar in wezen was de vader voor deze zoon niet zo belangrijk. Veel belangrijker voor hem was zijn moeder.

Het spreekt vanzelf dat de moeder in dat gezin in de positie van ondergeschikte verkeerde. Het burgerlijk gezin kent immers aan de man de belangrijkste plaats toe, dan volgt de vrouw, en de kinderen zijn in meer dan één opzicht het sluitstuk. Hiermee zijn de verhoudingen vereenvoudigd en formeel geschetst; de werkelijkheid ziet er heel wat gevarieerder uit. Er bestaat in zo'n burgerlijk gezin altijd de tendens dat de man het voor het zeggen heeft en dat de vrouw weliswaar mag protesteren, maar zich in laatste instantie te schikken heeft. En de kinderen moeten maar zien dat ze zich redden onder de loodzware verplichtingen en voorschriften. Als de vrouw in dat gezin niet emancipeert, blijft haar weinig meer over dan al zeurend over haar lot, al mopperend op haar man, kinderen en de rest van haar bestaan, haar rol van ondergeschikte dag in dag uit te spelen.

In grote trekken zag het (klein)burgerlijke gezin waarin Henk opgroeide er zo uit. Zijn moeder was een zorgelijke vrouw die neigde naar kritiseren en zeuren. Wat blijft zo'n vrouw anders over dan haar onvrede en onbevredigdheid te compenseren met een overmatige

aandacht voor haar kinderen? En wie is dan veelal degeen die het langst en het meest haar overmatige liefdebemoeiingen te verduren heeft? Bijna altijd het jongste kind. Henk was het jongste kind en hij is door zijn moeder in niet geringe mate verwend. Zij hield van Henk, dat staat wel vast, belemmerde hem echter met haar knellende liefde in het zelfstandig-worden. Maar hij leerde zich van haar beperkende invloed te ontdoen – voor een deel naar het voorbeeld van zijn vader – en hij leerde bovendien hoe hij haar naar zijn hand kon zetten. Toch is hij altijd van haar blijven houden. Als een bewijs daarvoor moge gelden het laatste deel van een dichtwerk dat hij in 1928 in de gevangenis schreef:

Maar moeder ik ben bij je.
De lampen branden, het is goed warm.
De mannen rooken hun sigaar,
De vrouwen praten een zacht woord.
Eén schenkt thee of wijn. –
Maar jij staart
En ziet m'n hart.
Je vingers bewegen even
Of je over m'n hoofd streek,
De kamer rond je verwaast
Want daar vochtigt iets in je oog...
Voel, dat ik bij je kniel,
Dat ik m'n moede hoofd kloppend in je schoot leg,
En vraag, wat ik van niemand dan van jou zóó kreeg,
Je liefde,
Je, eeuwige, onveranderlijke, sterke, alleengévende liefde
Die m'n pijn stilt en m'n verlangen.
Die me groeien doet en rustig maakt
En sterk om alles te aanvaarden
Wat het leven geeft
Wat het leven neemt.

Ook de relatie met zijn moeder was dus ambivalent. Dat op zichzelf is niet zo uitzonderlijk in een autoriteitsvrezende en sterk aan normen vasthoudende omgeving. Uitzonderlijk is wel dat Henk nooit heeft kunnen ophouden zichzelf en anderen te bewijzen dat hij 'de' vrouw naar zijn hand kon zetten.

Hij was geen Casanova, die er zoals bekend een niet-aflatend genoegen in schiep de vrouwen te beminnen en in deze zin hun 'eeuwige' dankbaarheid te oogsten. Hij was ook geen Don Juan, de man die erop uit was de vrouwen, alle vrouwen, te veroveren, maar die ze liet vallen nadat hij daarin eenmaal geslaagd was. Toch had Henk Eikeboom van beide figuren iets, en van de laatste het meest. Maar bij hem was het toch vooral een zich gedwongen voelen om een Don Juan te zijn. Overigens wilde hij nog iets meer dan veroveren alleen: hij wilde dat ze er ook daarna *waren*, in zijn nabijheid en te zijner beschikking, al verlangde hij er zeker niet naar om als enige over hen te beschikken. Hij voelde zich gedwongen de *rol* van vrouwenveroveraar vooral te *spelen*, zoals hij dat eveneens voelde bij zijn andere gedragingen en activiteiten. Hoewel hij wel degelijk een revolutionair, een kameraad en een dichter was, voelde hij zich steeds weer genoodzaakt met nadruk in die respectievelijke rollen op te treden. Hij was niet altijd de man die hij voorgaf te zijn. Hij was minder, hij was ook meer.

Ten slotte moeten we Henk Eikeboom in deze zelf aan het woord laten. Dat doen we dan aan de hand van een brochure die hij in november 1921 schreef op basis van een door zijn vrouw Willy gestenografeerd verslag van zijn rede *De anarchist en het huwelijk*. Hij was toen goed drieëntwintig jaar. Hoewel dat niet een leeftijd is waarop men zijn levensvisie al geheel afgerond heeft, mag in dit geval van de inhoud van die brochure worden uitgegaan omdat Henk later niet anders dacht dan toen.

Aan de eigenlijke inhoud van de brochure gaat een bekend gedichtje van Goethe vooraf:

So lange noch den Bau der Welt
Philosophie zusammenhält
Erhält sich das Getriebe
Durch Hunger und durch Liebe.

Dat is dan niet zo bijzonder. Opmerkelijk is in dit opzicht wel dat hij Goethe als voorbeeld koos, eveneens een man die het met vrouwen uitstekend kon vinden. Ook de definities waarmee Eikeboom opent, zijn niet uitzonderlijk. 'Het huwelijk in de ideële zin van het woord is de voortzetting van de liefde.' En: 'De liefde is de opperste uiting van het individu om door middel van een ander

individu boven zichzelf en het eindige uit te stijgen.' Daarna wordt hij al wat preciezer: '...dan volgt daaruit dat de paringsdaad is de meest vitale daad, de opperste uiting waartoe het individu in zijn eeuwig scheppingsverlangen komt.' Dat laatste moge dan wal al te teleologisch klinken, hij zegt er in elk geval mee dat hij de geslachtsdaad erg belangrijk vindt. Even later zegt hij nog: 'De beroemde mensen, het zijn zij die groot in de liefde waren.'

Maar werkelijk belangwekkend wordt het wanneer hij betoogt: 'Is het vrije huwelijk zoals wij dat kennen, het zonder wettelijke sanktie samenwonen van twee mensen, dan ideëel? En op die vraag moeten wij ontkennend antwoorden. Per slot van rekening is het vrije huwelijk een opportunistische vorm, waarin wij, vrijheidslievenden, ons zoveel mogelijk aan de bestaande moraal aanpassen. Het is echter geen radikaal breken met de oude ideologieën.' En duidelijker nog in de richting van degenen die zo hoog opgeven van het vrije huwelijk heet het dan: '...maar zelfs veelal de in vrij huwelijk levende anarchist huldigt de mening dat hij wel zijn verhouding scheppen en in stand houden kan zonder daar de staat of de gemeenschap in te betrekken, maar houdt toch nog vast aan dat oerbegrip van de huwelijkstrouw...' Dat wat toen en ook later nog werd beschouwd als een min of meer revolutionaire daad – het trotseren van de openbare mening en niet voor de wet trouwen – acht Eikeboom lang niet genoeg. Hij wil geheel en al van het huwelijk afzien. 'In een anarchistische verhouding echter pleit niets vóór het huwelijk, in welke vorm ook.'

Tot hier toe kunnen we zijn filosofie accepteren als een echte filosofie en dus niet zomaar een rationalisatie van strikt persoonlijke wensen. Anders wordt het wanneer hij vraagt: '...wát er tegen is dat de man een vrouw of de vrouw een man die hij of zij nauwelijks kent, begeert en probeert te krijgen?' En: '...waarom zouden zij dan, al kennen zij elkaar overigens nauwelijks, niet ook tot 't intiemste toe, mogen naderen?' Hier wordt toch het principe wat al te sterk toegesneden op de eigen en zeer persoonlijke verlangens van Henk Eikeboom – en wel meer mannen. Hij preciseert dit nog door te stellen: 'Bovendien heeft elk individu, om op zijn grootste spanning te kunnen leven, telkens nieuwe prikkels nodig, en die komen niet in de gebondenheid van het huwelijk.' Al zijn betogen kan niet verhullen dat hij er geen been in ziet de andere partij als object

te zien. Daar doet zijn opmerking niets aan af dat het niet waar is dat de vrouw minder seksuele behoeften heeft dan de man. Ten slotte predikt hij ook hierin de absolute autonomie van het individu.

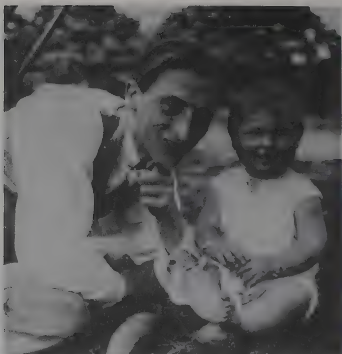
Die absolute autonomie van het individu! '...in nieuwe maatschappelijke verhoudingen zal elk individu vrij in het leven moeten staan tegenover elk ander individu.' Ja, maar intussen heeft deze visie al te veel weg van een vertegenwoordigen van onze voor mannen ingerichte samenlevingsprincipes. En dat Henk die 'mannelijke' principes als de juiste zag, blijkt onder meer daaruit dat hij weliswaar voor partnerruil was – avant la lettre –, maar dat de mannen dit wel konden uitmaken en regelen, dus zonder de vrouwen hierin te raadplegen! En zo iets duidt erop dat hij de vrouwen toch wel als een bezit van de mannen zag. Hoe dan ook: Henk was in die brochure veel onthullender omtrent zichzelf dan hij meende. En: tussen zijn principes en zijn gedragingen bestond doorgaans een grote overeenkomst. Hij was hier zo consequent als een mens maar kan zijn.

Dat hij soms niet handelde overeenkomstig zijn principes, weten wij. Zijn voor de wet trouwen met Annie is er een goed voorbeeld van. Maar degenen die hamerden op zijn inconsequente gedragingen waren vaak dezelfden die eerst bezwaar gemaakt hadden tegen juist zijn al te consequente denken en doen. Ook voor deze lieden was de voorafgaande beschouwing over Henks relatie tot de vrouwen bedoeld. Maar in hoofdzaak was het erom te doen een verklaring te vinden voor zijn uitzonderlijkheid. En die verklaring was ook nodig omdat zijn bijzondere relatie tot de vrouw een onlosmakelijk deel was van zijn anarchist-zijn. En natuurlijk is het hier van belang om na te gaan waarom Henk Eikeboom op dat punt was zoals hij was.

Amsterdamse arbeiders demonstreren massaal voor de gevangen dienstweigeraar Herman Groenendaal, juni 1921

De Protestmars in 1937 (Henk midden vooraan)

Henk met zijn zoon Rogier, 1923

Henk op zijn veranda

Das ist die Sehnsucht: wohnen im Gewoge
Und keine Heimat haben in der Zeit
Und das sind Wünsche: leise Dialoge
Täglicher Stunden mit der Ewigkeit.

Und das ist Leben, bis aus einem Gestern
Die Einsamste von allen Stunden steigt,
Die, anders lächelnd als die andern Schwestern,
Dem Ewigen entgegenschweigt.

Rainer Maria Rilke.

Het Rood Blazoen

Titelblad van Het Rood Blazoen, *waarop Henk een gedicht van Rilke heeft geschreven*

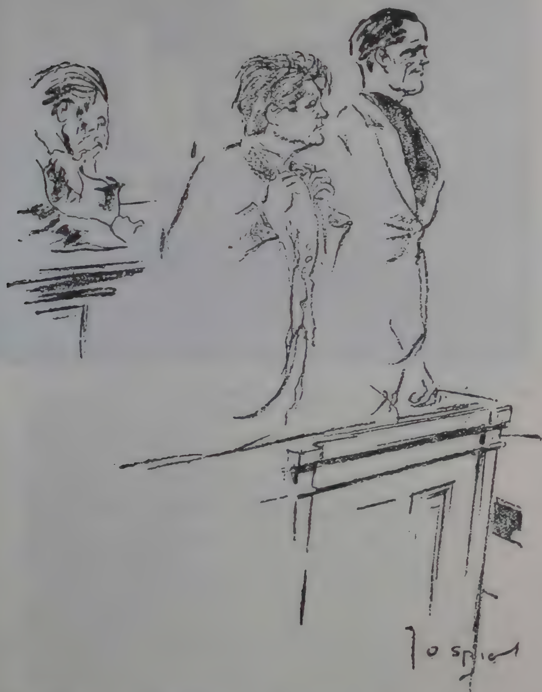

De gebroeders Johan en Henk Eikeboom bij een 'Siegesdenkmal' in Berlijn, 1924 (?)

Johan, Jopie en Henk, rond 1925

BESCHULDIGD VAN BEROOVING

Van links naar rechts: Eikeboom, Huntelerslag en Van der G.

Tekening van Jo Spier in het Nieuws van de Dag

Achterzijde en tuin van de villa Jagtlust in Vreeland

Ik zing de vreugde van het naakte lijf
Van 't zacht bewegen en het zinnend schouwen
Van 't stil genieten bij het openvouwen
Van 's mensen diepst' en innigste verblijf.

Ik zing de schoonheid van dat pure blank
Dat 't licht niet schuwt, maar moedig komt verrezen.
En uit het vals omhulsel toont het wezen
Als boven stadsrumoer de sterrenklank

Ik zing de moed van wie durft vuur te zijn
Een vlam, waarin verbrandt de lage schaamte
In gloed, verterende het oud geraamte
Van schriel bezit en afgunstig venijn.

Ik zing de weelde van die bonte gloed
Die 't lichaam tot een jonge bloem verovert
Die zich in 't licht ontvelt en het zaad vervoert
Waarin de tijd de eeuwigheid ~~[illegible]~~ ontmoet.

Ik zing het feest van de vereniging
Als handen strekken tot de wind de zeilen
En naar de verste horizont te ijlen
Waar 't leven bloeit uit de vernietiging.

Een waarlijk erotische loftuiting

DE VER. ANARCHISTISCHE UITGEVERIJ

STELT ZICH TEN DOEL

door uitschakeling van elk partikulier winstbelang, goedkoop en in massa goede propagandalektuur onder het publiek te brengen.

1935

De volgende publikaties zagen reeds het licht:

„Brood en Vrijheid" . . . . (Uitverkocht)
„Neem Dienst" . . . . (Uitverkocht)
XX: „Uit de klauwen der Nazi's ontsnapt" (Uitv.)
B. DE LIGT: „Waarop het fascisme stuit" (Uitverkocht)
„ Nationaal-Socialisme of Vrij Socialisme" . . . . 12½ ct.
G. TEDING VAN BERKHOUT: „Denemarken onder de rode vaan" 10 ct.
„ „ „ „ De Volkenbond" . . . . 50 ct.
voor leden V.A.U. 30 cent
De Rode Kruisweg (plaat). . . . . 15 ct.
F. Domela Nieuwenhuis (portret) . . . . . . 25 ct.
HENK EIKEBOOM: „Zonnewende" . . . . 50 ct.
voor leden V.A.U. 30 cent
P. ARSJINOF: „De geschiedenis der Machnobeweging" . . . . 125 ct., geb. 175 ct.
voor leden V.A.U. resp. f 1.— en f 1.50
HENK EIKEBOOM: „De Loden Soldaat" zelfde prijzen
ALEXANDER BERKMAN: „Het Sociaal-Anarchisme". . . . . zelfde prijzen

Bestellingen worden franco uitgevoerd na ontvangst van 't bedrag op de girorekening der S.A.A. 187027, A'dam

De eerste uitgaven van de VAU

Dichter en schrijver

Bij het dichterschap van Henk Eikeboom vallen drie perioden te onderscheiden. De eerste is die vanaf 1917 tot en met 1922, een goede vijf jaar dus. Die periode vindt zijn afsluiting in de bundel *Het Rood Blazoen* (1923). Dan gaat hij in verzwakte vorm nog een poos door in de stijl van die eerste jaren. Maar langzaam aan treedt er een verandering in. Zijn gedichten raken, vooral naar inhoud, duidelijk meer verbonden met en afgestemd op de anarchistische beweging. Ze zijn steeds strijdbaarder van toon. En dit komt de kwaliteit niet altijd ten goede. Deze periode loopt af in 1933. Dan treedt een zekere verstarring en vervlakking in Eikebooms poëzie op. Het is ook de tijd dat hij heel wat gedichten schrijft voor het vakbondsblad *De Transportarbeider*.

Het Rood Blazoen – dat klinkt duidelijk genoeg. Behalve deze veelbetekenende titel is er de naam van de uitgeverij, De Fakkel, plus het bijpassende vignet – fakkel met vuist – en prijkt er de bekende dichtregel van Pottier: '*L'étandard sanglant est levé…*' En om de gedichten nog meer gewicht mee te geven staat er op het volgend blad een getekend portretje van Henk Eikeboom en lezen wij: 'Voor Rogier, mijn zoon, en alle kinderen van den komenden tijd.' Pas op het daarna volgende blad begint de bundel, met een afzonderlijk naamloos en dus als motto bedoeld gedicht. Het gaat over het verlangen naar en het vertrouwen in de betere toekomst. In het eigen exemplaar van de dichter staat dan nog een gedeelte van een gedicht van Rilke geschreven, dat begint met de regels:

Das ist die Sehnsucht: wohnen im Gewoge
Und keine Heimat haben in der Zeit.
Und das sind Wünsche: leise Dialoge
Täglicher Stunden in der Ewigkeit.

Is nu met alle bovenvermelde nadrukkelijkheid ook meteen om-

schreven wat Eikebooms poëzie omvat en beoogt? En duidt het aanhalen van Rilke's dichtregels op een grote verwantschap met deze?

Rainer Maria Rilke (1875–1926) was onder meer dat wat men een dichters dichter noemt, een dichter dus waarmee andere, latere dichters zich verwant voelen. Rilke stond evenals Eikeboom in contact met vele vrouwen, ook al lag bij eerstgenoemde dat contact vooral in de sfeer van de correspondentie. Rilke was een eenzaam man. Ook Henk Eikeboom heeft zich, ondanks zijn veelvuldig in aanraking komen met allerlei lieden, vaak eenzaam gevoeld. Waarschijnlijk was hij nog eenzamer dan Rilke omdat hij maar weinig gelijkgestemden had onder de mensen met wie hij omging. Hij had die niet onder de mannen – veelal arbeiders met een geringe culturele ontwikkeling – en niet onder de vrouwen – om dezelfde reden –, en het is juist vaak het geslachtsverschil dat tot eenzaamheid veroordeelt. Bijna iedere keer dat ik mensen sprak die Eikeboom goed gekend hadden, en hun dan expliciet vroeg of ze iets van zijn literaire werk afwisten of werk van hem bezaten, was het antwoord negatief. En dat bij een man die zo'n grote waarde hechtte aan zijn dichterschap! Om de vergelijking met Rilke door te trekken moet ik ten slotte opmerken dat hun werk maar weinig gemeen heeft, of het zou de betrekkelijke eenvoud van beider poëzie moeten zijn.

Eikeboom is nooit bekend geworden en wordt in verhandelingen over Nederlandse dichters niet genoemd. In het *Lectuur Repertorium* van 1939 komt zijn naam voor, als publicist en schrijver van gedichten, spreekkoren en novellen in kranten en tijdschriften. De erbij geplaatste symbolen zijn II, K, 81–82. Dat II betekent 'streng voorbehouden lectuur', dat K staat voor 'kommunistisch' (wat hij in de gangbare betekenis van het woord niet was), 81 staat voor 'dichtwerken' en 82 voor 'toneelliteratuur'. In *Lectuur Repertorium* van 1952 is aan zijn geboortejaar zelfs de datum toegevoegd. Maar in de uitgave van 1968 komt hij niet meer voor. In het Nederlandse Letterkundig Museum en Documentatiecentrum is niets van hem aanwezig. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis bezit vrij veel van hem, ook literair werk, maar dit vooral omdat Eikeboom anarchist was. Volgens de gebruikelijke termen is hij niet eens een *minor poet*. Maar dat zegt niet zo veel. Dat hij onbekend gebleven is zit hem vooral in zijn anarchist-zijn en in zijn onwil

om te behoren tot een literaire kring, tot het literaire milieu.

Erkenning bestond er voor Eikeboom nagenoeg alleen in eigen kring en dan vooral waar het ging om declamatorisch werk en gelegenheidspoëzie. De paar mensen uit de jeugdbeweging, die zijn andere werk ook wisten te waarderen, legden geen gewicht in de schaal. Als zijn poëzie al verder reikte, dan toch alleen tot in de kringen van de linkse socialisten. Martien Beversluis koos hem in zijn radioprogramma van 16 maart 1930 uit als een van de dichters der opstandigheid, naast onder meer Jef Last, Garmt Stuiveling en Frits Tingen. Dezelfde Beversluis bracht op 12 maart 1933 Eikebooms gedicht 'De Werkelooze' voor de microfoon. En op 21 december 1933 voerde Willem van Capellen voor de radio het spreekkoor *Begrafenis van een vermoorden arbeider* op. Daarmee was het eigenlijk al gedaan met Eikebooms kloppen op de poort van de roem. Toch is deze man nagenoeg tot aan zijn einde toe een dichter gebleven.

Keren we terug naar *Het Rood Blazoen*. Daarin staan drie genres gedichten, drie soorten, onder de respectievelijke hoofden 'Uit den strijd', 'Van liefde' en 'Feesten'. Onder de strijdgedichten bevinden er zich niet minder dan twaalf die bewerkingen zijn van Duitse gedichten. Dat wordt er ook braaf bij vermeld – onder andere van dichters als Ernst Toller, John H. Mackay, Friedrich Nietzsche en Karl Liebknecht –, maar het is hedentendage weinig gebruikelijk om bewerkte gedichten op te nemen in een bundel eigen werk. Toch is dit niet zo gek, omdat met name het vertalen van gedichten een echte herbewerking noodzakelijk maakt. En: om een gedicht goed te kunnen vertalen moet men zelf een dichter zijn. In de anarchistische bladen uit die tijd stonden vrij vaak van die bewerkingen. Om met deze door Eikeboom bewerkte gedichten te beginnen: de meeste behoren niet tot het beste in deze bundel. Ze zijn weliswaar sterk van toon – daarom zullen ze gekozen zijn –, rijk aan ritme, maar de poëtische verwoording is niet consequent genoeg en zo nu en dan bepaald krachteloos. Meestal moeten we concluderen dat Eikeboom zich niet voldoende heeft los weten te maken van de originelen. Toch zullen ook de minder goede bewerkingen op menige vergadering ten gehore zijn gebracht. Een gedicht dat sterk van toon is, doet het in een zaal veel beter dan op papier, vooral wanneer daar een geladen stemming heerst. En

dat is iets wat Eikeboom erg belangrijk vond. Hij las vaak zelf zijn gedichten voor.

Het beste is uit dat bewerkingsproces nog te voorschijn gekomen het gedicht 'Menschwaarde' (naar Wehle), dat sterk van zegging is, een echt moeilijk stuk van 121 regels, rijmloos, en dat gaat over 'de laffe god der christenen'. Het doet denken aan Multatuli's 'Gebed van de Onwetende', een vergelijking die Eikeboom zeker genoegen zou hebben gedaan.

De andere strijdgedichten – negenentwintig in getal – variëren nogal in grootte, vorm en kwaliteit. Maar bepaald slecht is er geen. Toch moest ik heel wat keren tijdens het lezen concluderen dat er iets aan ontbreekt. Of de sfeer is goed getroffen maar de vorm blijft achter, of het ritme is meeslepend maar de beelden zijn wat zwak, of de dichter is goed op gang en vervalt dan opeens in een geforceerd taalgebruik. Maar wat dit laatste betreft, daar moeten we voorzichtig zijn met ons oordeel. In die tijd was pathos een veel gebruikt en sterk gewaardeerd stijlmiddel. En eigenlijk moet ik zeggen dat dichter en lezer/toehoorder dat pathos vanzelfsprekend vonden. Ter illustratie van wat ik als 'goed pathos' zou willen bestempelen enige regels. Uit het gedicht waarmee de bundel opent:

Makkers, eens zullen onze lichten dooven
In 't éene Licht, dat over d'aarde schrijdt; –
Eens komt die Dag, waaraan wij vast gelooven,
En die ons hart, brandend in 't duister beidt.

Uit *Mensch zijn*:

Was uw vuist als een hamer, die daveren gaat
Op de koperen poort van den tijd;
En uw denken van roode papaver het zaad
Aan de vlammende toekomst gewijd; –

Uit *Maak sterk*:

Dan zal één klare wil
Het menschdom diep begeestren
En met een kloeken forschen til
De chaos overmeesteren.

En ten slotte uit *Hij in ons* (over Domela Nieuwenhuis):

Waar massaas weif'len, doch de eenling streeft,
Waar d'onverschrokken drang tot hand'len gloriet,
Dáár is het dat uw wezen eeuwig leeft
En met uw oogenschijn de tijden dóórziet.

Een pathetisch dichter, dat was-ie. En zou hij steeds nadrukkelijker zijn.

Dan de gedichten over liefde. Dat zijn niet alleen erotische gedichten. Daar is het gedicht 'De moeder', waaruit veel droefheid spreekt:

Maar mijn ziel zwerft in het duister
En verdrinkt in wee en leed
...
Kom en vouw je zachte handen
Rond mijn droef-gebogen hoofd.

Een beetje conventioneel? Ja, aan de vijftigers waren we niet toe, integendeel: de tachtigers waren nog aan het woeden. En vergeten we de andere negentiende-eeuwers niet! Veel beter is Eikebooms 'Nokturne':

Mijn lief, eens komt de goede dood
En eischt onze oogst in 't stervensuur.

Maar het gedicht 'Sonnet' is weinig meer dan een smartlap, met een al te gewoon woordgebruik. Misschien wel het beste gedicht dat hij heeft geschreven is 'Eeuwigheid'. In elk geval was het bij ons in de jeugdbeweging Eikebooms bekendste en geliefdste gedicht. Wim Kamstra wist het in 1980, na een dikke veertig jaar, nog te citeren.

EEUWIGHEID

Als maar je oogen lichten in den schemer,
Als maar je ranke lichaam bloemewiegt,
Als maar de tijd, die eeuw'ge vreugdenemer,
Niet zonder wijlen door ons henen vliegt, –

Als maar je handen liefs en goeds verhalen,
Als maar je mond z'n zoeten drank me brouwt,

Als wij maar samen kunnen ademhalen,
Als maar eenzelfde vuur uit ons flambouwt, –

Als maar de stilte weeft tusschen ons beiden
Haar net van trouwe woorden, ongedacht, –
Wat is dan vreugde en wat is dan lijden?
Dan staan wij boven tijd en stof en kracht.

Toch moet ik zeggen dat in zijn liefdespoëzie weinig blijkt van zijn rijke erotische ervaring, en ook komt het erotische erin niet goed tot zijn recht. Vermoedelijk wist hij in dit opzicht zijn woorden beter te zeggen dan op te schrijven.

De zogenaamde feestgedichten – feest in de betekenis van het Duitse *Feier* – zijn nogal conventioneel en traditioneel. Zo in 'De huizen':

De huizen staan in donker zwijgen,
Elk houdt zijn droef geheim omvat.

En in het sombere 'Novemberzon':

Nu is het jaar weer oud; een droefenis
Rijst mèt den winter aan de hemeltransen
En alles klaagt zijn leed, z'n vreugdgemis.

Beter is het gedicht 'Een vogel te zijn', waarin hij zich met de vogel weet te verheffen:

Alleen maar een klank van de aarde te zijn.

Dan nog het 'Herfstliedje' – uit november 1917, toen de dichter ruim negentien jaar was –, dat Schermerhorn opnam in het In memoriam dat hij aan Henk Eikeboom wijdde in *De Vlam* (1945).

HERFSTLIEDJE

De herfstdag is zoo stil, –
Vol gouden schijn en zonder klacht.
Het is, of nu wel alles wil
Maar sterven, – en maar wacht. –

Wat vogels tjilpen in een boom
En maken daar een klein rumoer,

Dit is de laatste zomerdroom:
Bleek en blauw in rood kontoer.

De laatste bladen gaan omlaag
En laten kaal het vale hout,
Beneden ligt een dikke laag
Van blaren, louter goud!

Mijn hart, wees ook zoo wijs en stil
En fluister na, wat herfstdag zegt:
'De dood na bloei is Stervens wil,
Maar herbloei Levens recht!'

De meeste van de in *Het Rood Blazoen* opgenomen gedichten waren voordien elders gepubliceerd, voor het merendeel in *Morgenrood, De Vrije Socialist* en *De Wapens Neder.* En enkele gedichten werden later nogmaals gepubliceerd in andere bladen, zoals *De Vrije Samenleving, Opstand, De Moker, De Arbeider* en *Vrije Jeugd.*

Eikeboom had in die periode – van 1917 tot 1922 – nog andere gedichten gepubliceerd. Van deze gedichten staat zelfs niets in een van zijn inschrijf- en plakboeken. Van die vroegere poëzie heb ik tot nu toe zeventien gedichten teruggevonden in diverse nummers van *Morgenrood.* Daaronder bevinden zich drie sonnetten die zijn opgedragen aan Henriëtte Roland Holst. Deze zouden in een bundel verzen van Henk worden opgenomen, maar dat is niet doorgegaan. Bij zijn gedicht 'Een zang van nu' staat zijn foto afgedrukt, met de mededeling dat hij gevangen zit als dienstweigeraar.

Uit het ontbreken van dat aantal gedichten – en er zijn er beslist nog meer geweest – mogen we concluderen dat Henk Eikeboom het in de eerste jaren onnodig vond afdrukken van zijn werk te verzamelen. Later zou hij dat wel degelijk doen. Maar ook dan vergat hij wel eens een gedicht – of raakte het misschien kwijt. Zo is er een 50-regelig gedicht in *De Transportarbeider* van 20 juli 1935 dat niet werd ingeplakt, 'Allen één'. Wel bewaard gebleven, maar nergens door hem ingeplakt, zijn twee eerder genoemde gedichten uit zijn christelijke tijd. Het is niet bekend of hij in zijn pre-revolutionaire tijd nog andere gedichten heeft gepubliceerd. Geschreven heeft hij ze vast wel, maar bewaard bleef

daarvan niets. Het is mogelijk dat Henk die periode van zijn leven althans in poëtische zin wenste te vergeten.

Nadat *Het Rood Blazoen* was uitgekomen, verminderde Eikebooms literaire produktie vrij plotseling. In de rest van de jaren twintig kwam het aantal gedichten dat hij zelf waardig achtte om opgenomen te worden in zijn inschrijf- en plakboek, niet veel hoger dan veertig, waarvan twaalf bewerkingen uit het Duits. In zes jaar veertig gedichten produceren duidt op een geringe inspiratie. Hij zal wel wat meer geschreven hebben, maar dat zal dan het karakter hebben gehad van een klein geschenk en op iemands persoonlijkheid geschreven zijn, hetzij bedoeld als rechtstreekse uiting van vriendschap – niet zo vaak – hetzij als blijk van liefde – heel wat meer. Naast de bloemen die hij de vrouwen schonk, waren er de 'uitsluitend voor jou' geschreven liefdesgedichten. Of hij in die jaren geen tijd had tot 'sublimeren'?

Het is niet alleen belangrijk te weten waarom of waardoor iemand tot het schrijven van poëzie komt. Het is ook belangrijk na te gaan wie of wat hem verhinderde tot het schrijven van gedichten. Dat belicht niet alleen het werk van de man, maar ook de man zelf. Zeker is dat Henk Eikeboom tussen 1923 en 1930 weinig tijd had. En er zijn ook periodes geweest dat zijn kop er niet naar stond. Tot in juni 1923 had hij het druk met *De Vrije Socialist* en met de uitgeverij Libertas. Maar er waren ook nog zijn activiteiten voor de beweging. En dan besteedde hij veel tijd aan het zelf uitgeven. Aanvankelijk geschiedde het drukken van de uitgaven bij anderen, later in het eigen drukkerijtje De Fakkel, waarvan na enige tijd de naam werd gewijzigd in De Toorts. Omdat de betekenis hetzelfde is valt te vermoeden dat Henk Eikeboom die naamsverandering hoofdzakelijk pleegde om zijn schuldeisers op een verkeerd spoor te brengen.

Wat gaf hij zoal uit? Behalve zijn eigen werk waren dat boekjes en brochures die, volgens de opvattingen van de anarchisten, het mislukken en steeds verder afglijden van de Russische Revolutie aantoonden. Daaronder was werk van Souchy, Wegener en Emma Goldman. In 1925 werd het boek over de Machno-beweging aangekondigd. Maar dat zou eerst tien jaar na die tijd plaatsvinden en wel door de VAU. Ander door hem uitgegeven werk lag op min of meer literair gebied (*Het verhaal van de onbekende soldaat*

van Gigli Dantoni, *De Tweevoeters* van Carl Ewald, *De Schande*, gedichtenbundel van Oskar Kanehl). Maar ook gaf hij brochures uit van John Most, Liau Han Sin en Albert de Jong. Veel van de door hem uitgegeven werken had hij zelf vertaald. Een ieder die wel eens echt vertaald heeft, weet hoeveel tijd daarin gaat zitten.

Dat hij met dat uitgeven weinig verdiende en er desondanks mee doorging, pleit meer vóór dan tegen hem. Negatief beoordelen kan men zijn zorgeloosheid op materieel gebied en zijn opvatting dat anderen hem maar moesten helpen als het financieel niet langer ging (zijn ouders, zijn vrouwen). Maar als beslist positief moeten we aanmerken dat hij bleef doorgaan met datgene uit te geven wat hij belangrijk vond. En ook al heeft hij waarschijnlijk wel gehoopt en gedroomd er redelijk van te kunnen bestaan – het was niet de drijfveer van zijn handelen. Hij was een onverbeterlijke idealist.

Die daarstraks genoemde veertig gedichten werden vermoedelijk alle gepubliceerd. Een ervan is eigenlijk een cyclus van zeven gedichten: 'De Domela Nieuwenhuis Cantate.' In het tekstboekje staat dat Jacob Hamel de muziek erbij componeerde; deze cantate is dus ook werkelijk uitgevoerd.

Niet alleen dat Eikeboom in die tijd maar weinig gedichten schreef, ze zijn over het geheel genomen in poëtisch opzicht niet erg sterk. Meer dan eens had ik bij het lezen ervan de gedachte dat hij teleurgesteld was door de matige respons op *Het Rood Blazoen*. (Waarvan nog in 1940, zeventien jaar na verschijnen exemplaren verkrijgbaar waren.)

Een van zijn betere gedichten uit de late jaren twintig was 'Moeder', dat gaat over een moeder van wie de zoon wegens dienstweigering gevangengenomen wordt. Het opent met de regels:

Moeder,
toen ik je wegbrengen zag je zoon naar de kazerne,
niet om soldaat te zijn,
maar waar hij den dienst ging weigeren, –
toen was je óók mijn moeder.

Die geladen toon weet hij door het hele gedicht aan te houden, alsmede de eenvoud van zegging. Veel hoogdravender daarentegen

is 'Heilige Geest', opgedragen aan de revolutionaire jongeren die aanwezig waren in een pinksterkamp. Het gedicht is kennelijk in een verheven stemming geschreven, en daarmee moet je altijd voorzichtig zijn. Als dichter ren je dan al gauw jezelf voorbij. Even een stukje eruit:

Wij,
Wij jeugd, gaan door het leven als een scherpe ploegschaar.
Wij scheuren de scherpe voren,
Wij keren de oude aarde en
Wij woelen de begraven krachten aan het licht.

En dan te weten dat heel wat van de daar aanwezige jongeren nogal rauw van daad en toon waren. Om dit te illustreren een herinnering van Derk Ploeger in relatie tot datzelfde pinksterkamp – en diezelfde Henk Eikeboom: 'Ik herinner mij zijn optreden tegenover de politie bij een betoging die wij toen in Amersfoort hielden. De politie begon met geweld op te treden bij het in beslag nemen van een spandoek waarop een zogenaamd opruiende tekst stond. In plaats van dat de jongeren uit elkaar vlogen – zoals dat meestal gebeurde – ging het hier andersom: onder leiding van Eikeboom stroomden allen naar die plaats toe en onmiddellijk rolden de agenten over de grond en vervolgden wij onder luid gejuich onze mars. Bij het meeting-terrein deed de politie nog eens een aanval op dat doek, maar dat werd toen met behulp van Jo de Haas over de toegangshekken getild en in veiligheid gebracht.'

Er zijn overigens in deze periode wel vaker uitingen van geladenheid waarbij de dichter zich een beetje overschreeuwt. Zo in 'Licht-zege', waar het aan het slot heet:

Wij drinken fonkelende levenswijn
Uit d'eeuwig-vollen graalschat onzer harten.

Maar dan is daar toch weer een gedicht waarin Eikeboom streeft naar 'echte' poëzie. Het heet 'Van Dag en Dood' en begint vrij zwak, maar wordt gaandeweg beter:

Nu drijven alle roken
Diep door mijn adem heen;

En 'k voel mij dicht gedoken
Aan werelds hart alleen.

Toch ligt er over het gehele, 140-regelige gedicht een zekere matheid en wordt er al te veel van herhalingen gebruikt gemaakt.

Van een wat ander karakter – maar niettemin vallend onder het hoofd poëzie – is het door hem geschreven spreekkoor 'Prometheus'. In de Griekse mythologie was het Prometheus, een broer van Zeus, die de mensen het vuur bracht en als straf daarvoor werd vastgeketend aan een rots, waar overdag een gier zijn in de nacht steeds weer aangroeiende lever kwam uitpikken.

Voor Eikeboom – en vele, vele anderen – stond deze Prometheus voor de opstandige die de mensen het vuur – het inzicht – brengt en daarvoor door de machthebbers – hier: de goden – gestraft wordt. Eikeboom draagt dit werk op aan 'De Prometheeën van dezen tijd, de opstandigen tegen het gezag, – de dienstweigeraars'. En in het voor mij liggende exemplaar staat in zijn handschrift: 'Aan mijn ouders. Amsterdam 29 juli 1926. Henk Eikeboom. A lumine mutos.' Of zij door dit werk van hun zoon beter begrepen zullen hebben wat hem tot een opstandige had gemaakt? In dit 350-regelige dichtwerk, waarin diverse groepen en personen aan het woord komen, wekt Prometheus op tot het gebruik van vuur – en daardoor tot opstandigheid –. De mensen verheffen zich, maar nadat de goden gesproken hebben, berusten ze toch weer. Ten slotte breekt de erkenning van de grote waarde van het vuur door en zijn het vooral de jongeren die tot het besef komen dat Prometheus onrecht is gedaan.

Prometheus is de held, die ons dit wrochtte,
Hem eeren wij met al onz' jonge kracht,
Verachting treffe, die hem in de krochten
Der pijniging, in ketens heeft gebracht.

PROMETHEUS
Gestorven, geboren ben ik.
Ondergegaan en opgestaan.
Waar zijn de goden thans?
Leeg is de Olympus.
De valsche glans

Van roof en onderdrukking
Is verdwenen
Voor het opgaande licht
Van de bewustwording
Des menschen.
...
Mijn vloek was,
Te moeten vallen
Bij 't volbrengen van mijn taak,
Onder te gaan in mijn streven,
Bereikend te bezwijken.
Dat was mijn vloek, mijn noodlot,
Maar ook mijn glorie.

Of Henk in zijn moeilijkste tijden nog wel eens aan die woorden heeft gedacht?

Het stuk is voor het eerst voorgedragen door Jo Sternheim op 19 december 1925 op een kunstavond van het IAMV. Hij werd daarbij begeleid door A. Karelsen, die er speciaal muziek bij gecomponeerd had. De tweede uitvoering geschiedde door een koor, onder leiding van Gerard Arbous, in het openluchttheater Frankendael te Amsterdam, op 25 juli 1926.

Een bijzonder resultaat weet Eikeboom te bereiken met zijn *Liederen der overwonnenen*, een 'verslag' van een zesweeks verblijf in de gevangenis (december 1928 – januari 1929). Dit uit veertien stukken en in totaal 254 regels bestaande gedicht geeft in eenvoudige, directe taal met overtuigende beelden weer wat er in de gevangene omgaat. Het slot van deze 'liederen' heb ik al eerder geciteerd. Daarin wendt de dichter zich in gedachten tot zijn moeder. Hier is het begin van dit gedicht:

De dagen grauw
En de nachten lang en zwart-geel, –
Zòo is de tijd hier.
Tralies kruipen ons over het hoofd
En grijpen in den nek,
Onontkoombare klem.
Heel den dag klirren sleutels,

IJzer op ijzer,
En alles is verder ijzer
En matglas, beton en steenen
Hardheid.

Om die jaren twintig af te sluiten noem ik nog 'Meisje', een gedicht van mild-erotische én olijke aard. Dit olijke is opmerkelijk, omdat Eikeboom bijna altijd bloedserieus is in zijn werk. De laatste twee regels ervan vooral zeggen iets van de maker:

En ik, malle meisjesbeenendichter,
Droom door jouw koordaatheid van de Mei!

Ja, Henk bezat een bijna overmatige, bijna fetisjistische belangstelling voor vrouwenbenen.

De meeste van de gedichten uit de late jaren twintig stonden in *De Wapens Neder, De Vrije Samenleving, Alarm* en *De Vrijdenker*.

In de periode 1930–1933 wordt Henk Eikeboom heftiger in zijn principiële en politieke uitspraken, op een kleine, maar niet onbelangrijke uitzondering na. Tussen wat hij in deze tijd schreef mag dan af en toe een natuurgedicht of een erotische 'verklaring' doorheen lopen, het antimilitarisme en de oproepen tot aaneensluiten geven de toon aan. En veel verontwaardiging komt tot uiting over het toenemend agressieve gedrag van militie en politie. Zo is er een 26-regelig gedicht dat gaat over Jan de Jong uit Gouda, die tijdens een demonstratie om meer loon 'in een sabel liep' en daaraan stierf. Het is niet een erg goed gedicht, maar het spreekt ook nu nog sterk aan. Later zal Eikeboom over hetzelfde incident een spreekkoor schrijven dat – hoewel het wat agitatorisch en arbeideristisch aandoet – al even meedogenloos geformuleerd is als, en nog dramatischer is dan, het gedicht. Het stuk is dan ook in bewegingskringen opgevoerd.

Eikebooms poëzie is nu dus met meer politieke stellingname geladen dan voorheen. Duidt dit op verbittering of is het een teken van gerijpt zijn? In elk geval komen ook gekrenktheid en geërgerdheid tot uiting. Over de vrouwen die in 1932 tijdens een parade in Parijs met gasmaskers om marcheren, zegt hij onder meer:

Dat je zoo kunt paradeeren.
Als een beest in 't oerwoud doet;
Dat je anderen gaat leeren
Hoe je 't langzaamst... sterven moet!

In 1933 beginnen Eikebooms gedichten in *De Transportarbeider*, een NVV-vakbondsblad, te verschijnen. Waarschijnlijk heeft een dochter van Stenhuis voor de relatie gezorgd. Zij was enige tijd bevriend met Henk. Hij ontving voor elk gedicht *f* 7,50, wat in die dagen geen gering bedrag was. Vergelijkenderwijs zou dit neerkomen op *f* 100,- nu. En zo'n hoog honorarium ontvangen Nederlandse dichters maar zelden. Met die medewerking aan een vakbondsblad is hij in anarchistische zin eigenlijk in overtreding. Zo iets deed een anarchist niet, al was het alleen maar omdat je via dat deel der arbeidersbeweging niets mocht verdienen. Afgaande op de inhoud en de strekking van deze gedichten valt op dat hij zich zo nu en dan wat al te zeer richtte naar de wensen van zijn 'opdrachtgevers'. Die gedichten hebben bijna alle hetzelfde stramien: het slechte kapitalisme woedt nog altijd, maar het zich aaneensluitende geheel van arbeiders zal het eens ten val brengen. Eikeboom moet zich in deze gedichten onthouden van al te revolutionaire uitspraken en mag vanzelfsprekend helemaal geen kritiek uitoefenen op sociaaldemocratische partij- en vakbewegingsbonzen. Zijn revolutionair elan moet hij maar elders naar voren brengen.

In de ruim zeventig gedichten uit die jaren spreekt heel wat oprechte verontwaardiging. Daartoe is ook alle reden. Het grote anti-oorlogstreven is voorbij en steeds veelvuldiger zijn de berichten over oorlog en militaire onderdrukking in de wereld. De arbeidersklasse bewandelt steeds meer de paden van behoud en reactie. De economische crisis treft het leven van de arbeiders, maar in plaats van opstandig te worden tonen ze een toenemend gebrek aan solidariteit. Het fascisme in Italië raakt niet uitgewoed, het nationaalsocialisme in Duitsland grijpt om zich heen. Genoeg redenen om te reageren met vernietigende kritiek, met vlijmende spot, met vlammende oproepen. Eikeboom toont zich inderdaad vol strijdlust en laat zijn woorden vlammen. Harde, verhelderende kritiek en bijtende spot zijn bij hem minder sterk ontwikkeld.

Hij maant en roept op, volgens een steeds wederkerend schema: zo en zo is het, dit zijn wij, dat en dat moeten wij doen. Maar zo nu en dan beweegt hij zich op gebieden waar hij met zijn woordkeus niet terecht kan. Niet zelden is zijn kritiek, en ook zijn verontwaardiging, krachteloos en krijgt de lezer de indruk dat hij een verplicht nummer opvoert. Die indruk is het sterkst bij de zogenaamde gelegenheidspoëzie (sterfdag Domela Nieuwenhuis, 1 mei, Sint Nicolaas, Kerstmis, Nieuwjaar). En ook wanneer hij zich bezighoudt met het lot van de werkloze, weet hij niet altijd te overtuigen. Bepaald overtrokken is het gedicht 'De werkelooze', waarin hij zegt:

Ik dool maar rond en heb nog niet gegeten.
'k Ben flauw en lam en 't rommelt in mijn darm.
...
Ons oud karkas gaat niemand meer wat aan
En bij verzet kunnen we kogels eten.

Dat het hier gaat om een levenssfeer die hij alleen kent uit de aanschouwing is duidelijk. Van het echte leven van de arbeider weet hij weinig af, hoe vele arbeiders hij ook om zich heen had. De arbeidersklasse is niet echt de zijne, is dat nooit geweest. Het gedicht 'De werkelooze' werd ook gebracht via de radio, door Martien Beversluis.

Datzelfde gedicht komt eveneens voor in de bundel *Bloed ligt op straat* van A(nnie) en H. Eikeboom. Of Annie in dichterlijke zin tot deze bundel heeft bijgedragen, wagen wij te betwijfelen. Hier moet wel sprake zijn van een liefderijke geste van Henk. Twaalf gedichten staan erin, van diverse vorm en lengte. Maar ook kwalitatief zijn er opvallende verschillen. Uit het eerste gedicht – 'Op straat ligt bloed' – blijkt een grote verontwaardiging die in heftige bewoordingen tot uiting komt. Wat al te veel pathos zit er in de eerste regels:

Op straat ligt een plas arbeidersbloed,
Dat niet opdrogen wil,
Maar door de stenen levend in de aarde trekt.

In het tweede gedicht – 'Plaats voor het leven' – is er sprake van een weinig origineel en al te sentimenteel vergelijken van het

leven van des schrijvers honden met het leven van arbeiderskinderen. 'Kinderroof', handelend over de ontvoering van het kind van de toen zeer bekende Amerikaanse vlieger Charles Lindbergh, is beduidend beter, kortaangebonden en fel in zijn doortrekken van de lijnen naar alle andere kinderen op de wereld. 'Autoongeval' gaat over een aanrijding door een beroepschauffeur die door vermoeidheid in slaap gevallen was. Het hekelt de arbeidsverhoudingen in die bedrijfstak en treft ons eveneens door zijn kortaangebondenheid en felheid.

Een slag, – een stoot, –
Daar is de Dood!
Is weer zijn oogst aan 't rapen!
Het heete hoofd
Is doorgekloofd.
Chauffeur kan eeuwig slapen!

De visch is duur
En uur aan uur
Stroomen de winsten binnen.
Een klein malheur!
Nieuwe chauffeur!
Het spel kan weer beginnen!

Het gedicht 'Brutale roof' heeft het karakter van een ballade en gaat over een 17-jarige jongen die met behulp van een alarmpistool 300 gulden rooft bij de firma die hem kort tevoren ontslagen had. Een indringend stuk poëzie. 'Drie op één dag' gaat over drie voorbeelden van klassejustitie (dominee, bankier, legerofficier). In dit gedicht komt veel verontwaardiging tot uiting en tot zijn recht. Maar 'Zeeman in de bak' is sentimenteel en nogal goedkoop van inhoud. Dat kon Willem van Iependaal beslist beter.

'Einde eener staking' kritiseert het verraad van de vakverbonden bij een staking. Het is een overduidelijke stellingname in vurige bewoordingen, die het op een vergadering zeker goed gedaan zouden hebben:

Tegen het front
Fabrikanten-vakbondsleiders

Moeten stellen
Het front
Arbeiders-arbeiders-arbeiders
Ongeacht de politieke kleur.
...
En zorgt vóór alles,
Dat het vertrouwen in je leiders verdwijnt, –
Het vertrouwen in eigen, gemeenschappelijke kracht groeit.

En dat schrijft hij dan in een periode dat hij bezig is met het publiceren in de *De Transportarbeider*!

'Het oude liedje' is sterk gedateerd, maar het zal het in die tijd best gedaan hebben. Handelend over de oorlog die Japan voert in Mantsjoerije, laat het in telkens twee regels schijn en werkelijkheid aldaar zien. 'Hooge kultuur' hekelt het gedoe van rijke nutteloze dames bij het verdrijven van hun verveling. Het slotgedicht 'Soldaten en arbeiders, staakt' bestaat uit zeven zesregelige strofen, waarin op heftige wijze wordt opgeroepen tot staking.

Daar vechten weer menschen
Voor anderer wenschen,
Daar wordt weer oorlog gemaakt,
Weer schedels gespleten,
Weer alles vergeten,
Soldaten en arbeiders, staakt!

Twee van de twaalf gedichten stonden ook in *De Transportarbeider*, in 1933 en 1935. Merkwaardig is dat Eikeboom maar acht van de twaalf heeft opgenomen in zijn inschrijf- en plakboek. De bundel verscheen in 1933 bij uitgeverij Vernieuwing, waarschijnlijk ook weer een eigen uitgeverijtje van Henk. Vernieuwing was gevestigd op het adres van Gé Nabrink in Den Haag, die lange tijd een goede vriend van Henk Eikeboom is geweest. Nabrink zou na de Tweede Wereldoorlog vooral bekendheid verwerven in de NVSH (Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming), opvolgster van de vroegere NMB (Nieuw-Malthusiaanse Bond).

Eikeboom heeft in deze periode wel heel veel te zeggen, maar

weet niet altijd de goede woorden te vinden. En wanneer hij wél de goede woorden weet te vinden, dan weet hij er menigmaal nog geen poëzie van te maken. Soms klinkt zijn stem verstikt. Dat is met name het geval waar hij het over de fascisten heeft, van wie hij eerder dan vele anderen de gevaarlijkheid heeft onderkend. Bepaald geweldloos is hij dan niet:

Bestemd voor jou is, fascistenmeneer:
Een steen in je vreet! en geen woordje meer!

En dan in een ander gedicht wat positiever:

Ik zou het je toe willen schreeuwen:
Arbeiders, – arbeiders, – waakt! –
Anders worden je arg'looze rijen
Door het groeiend fascisme gekraakt.'

Natuurlijk valt er ook nu wel degelijk een poëtisch woord te beluisteren, zijn er in poëtische zin zeer geslaagde regels. Maar ze zijn zeldzamer dan ons lief is. We kunnen merken dat Eikeboom zich zorgen maakt over de maatschappelijke ontwikkeling, die steeds verder schijnt af te wijken van het pad naar de revolutie. En in een revolutionair gedicht kun je weinig meer kwijt dat wat slagzinnen en uitroepen. Vandaar ook de vele herhalingen in Eikebooms poëtische werk. Per slot van rekening was hij geen Herman Gorter.

Het motto voorin zijn eerste inschrijf- en plakboek luidt:

Ik brand mijzelven op
En ga in gloed teloor
Maar langs der bergen top
Belicht ik 't nieuwe spoor.

Ja, als dichter raakte hij langzaam aan opgebrand. Daarvoor in de plaats kwam de propagandist-agitator, die hij vooral buiten zijn literaire werk ook was. En wat is waardevoller? Mensen uit de beweging zullen kiezen voor het laatste, maar mensen met appreciatie voor literatuur, betreuren Eikebooms overgang.

Dat inschrijf- en plakboek begint net als een schrift op school: erg netjes. Dat nette is overigens niet afkomstig van Henk. Die had door zijn beschadigde rechterhand een krabbelpootje. Af-

gaande op het tijdstip waarop er met dit boek begonnen werd – 1924 – moeten we aannemen dat de sierlijk neergepende letters van Willy Eikeboom-Broekman zijn. En zij was een schooljuffrouw. Maar die schoonschrijverij duurt niet lang. Dan verschijnt het schrift van Henk zelf, eerst vaak, maar dan steeds minder: de gedrukte gedichten verschijnen. Ze beginnen met een meicantate voor kinderen:

De Lente maakt de wereld mooi
En alle luchten blauw en goud.

Wat verderop staan in typoscript 'Drie dansen van Gertrud Leistikow' – zij was een Nederlandse danseres die leefde van 1885 tot 1948. Ze zullen later opgenomen worden in Henks grotere werk *Zonnewende*.

Ondanks de vele strofen en regels die Eikeboom wijdde aan wat hem intens bezighield, was hij maar zelden openhartig over zichzelf. Daarbij was hij van karakter eer extravert dan introvert. Wanneer hij het over een man heeft, een persoon, dan blijft hij altijd op enige afstand, van het 'ik' steeds naar het 'wij' tenderend:

En droom in droom is ons het leven
We zijn de eeuwigheden toegedaan.
Ons hart brandt als een lamp, die, opgeheven
In andrer hand, zijn gouden schijn doet gaan.

En iemand die geen openhartigheid schenkt, zal ook geen openhartigheid – en vriendschap – ontmoeten.

Een geur van kamperfoelie, heengevleugd
Voor het begon, en diep-verheugd
Een fel-verlangend mensch daar dwarsdoorheen! –
Wat is ons hart toch hópeloos alleen!

Tot besluit van deze periode (1930 – begin 1933) het eerste zevenguldenvijftig-gedicht voor *De Transportarbeider* van 18 februari 1933. Het zou later worden opgenomen in *Het Roode Lied van Heden*. Ik voer het hele gedicht op omdat het een specimen is van tientallen andere:

ORGANISEERT UWE MACHT!

Die de einden der aarde tezamenhoudt,
Die de verre afstanden samenvouwt,
Die laadt en weer lost en stouwt:
Transportarbeider.

Die de goed'ren ziet komen, de goed'ren ziet gaan,
Die ze verder stuwt op hun eind'looze baan,
Die midden in rijkdom ledig blijft staan:
Transportarbeider.

Dien men als een nietig vrachtdier hoont,
En met het hoogstnoodige nauw'lijks beloont,
Weet gij, waar uw grootste waarde woont?
Transportarbeiders:

Wanneer al uw krachten samenstaan,
Dan kan men niet meer voorbij u gaan,
Gebroken is uw onmachtswaan,
Transportarbeider.

In uw handen rust alle rijkdom en pracht,
Uw grootste schat is uw samen-kracht,
Organiseert uwe macht,
Transportarbeider!

Zo stond het in dat blad. In het boek staat nog een strofe, tussen de tweede en de derde in. Die luidt:

Die de as zijt van heel dit grootsch mekaniek,
Die het gieren der lieren heeft tot uw muziek.
Stopt uw werk, – de wereld wordt ziek –
Transportarbeider.

Was dat misschien te oproerig?

Het tweede inschrijf- en plakboek beslaat de periode van begin 1933 tot midden 1939. Er staan 108 gedichten in, een ervan twee keer. Wat dit laatste aangaat, vele van zijn gedichten zijn tweemaal gepubliceerd, sommige zelfs drie- of viermaal. Van die 108 gedichten zijn er niet minder dan 61 geschreven voor en opgenomen in *De Transportarbeider*. Nog scherper wordt het beeld wanneer we zien dat, van zijn tot in maart 1937 in dat blad gepubliceerde

gedichten, de verhouding is 90:61, met een verloop van respectievelijk 30:10, 30:24 en 30:27. Deze cijfers geven het duidelijkst aan waar Eikebooms inspiratie steeds nadrukkelijker vandaan kwam: uit de zevenguldenvijftig-pot. Dat hij een groot deel van zijn literaire produktie in dienst stelde van een instelling die hijzelf als een gevaar voor de arbeiders zag, blijft op z'n minst gezegd eigenaardig. Nog eigenaardiger wordt het wanneer we aannemen dat hij niet altijd meende wat hij in die gedichten zei – en stellig vaak niet zei wat hij meende. Waarom de serie van tenminste 66 stuks zo abrupt werd afgebroken, is mij niet bekend.

Hoe Henk tegenover het maken van deze 'vakbonds'-gedichten stond, moge blijken uit wat een van de vrouwen vertelde. 'Hij kwam ook wel aan geld door zijn gedichten. Op een keer na ons seksueel samenzijn, toen wij net aan het inslapen waren, kwam Henk plotseling overeind en zei dat-ie vergeten had het gedicht te maken. Dat was voor een vakbewegingsblad – toch wel inconsequent vond ik toen en vind ik nog. Hij schreef het eventjes vlot op, in zijn blote kont staande bij zijn schrijftafel. En daarna ging hij het ook nog meteen op de post doen.' Van dit laatste mogen we veronderstellen dat het niet in zijn blote kont gebeurde. Twee dingen blijken uit het vertelde: hij schreef die gedichten vaak op zijn routine alleen en... hij zag de noodzaak om die geldbron te blijven laten vloeien. Zevenguldenvijftig was toen het bedrag waarvan een ongetrouwde werkloze een week lang moest zien rond te komen.

Na het voorafgaande zal het duidelijk zijn dat het oordeel over zijn poëtische produktie in deze periode niet onverdeeld gunstig kan zijn. Inderdaad bevindt zich onder de 'vakbonds'-gedichten heel wat middelmatigs. En meer dan eens vertonen ze de trekken van een smartlap of zijn ze weinig beter dan rijmelarij. Toch blijft ook hier heel vaak opvallen dat een echte dichter aan het woord is. Zo in de eerste strofe van 'Wakker!'

Makker, wil eens wakker worden,
Wijl de zomer de feesten viert
En de onbeschaamde horde
Van de musschen tiereliert.

En in de eerste strofe van 'Kent uw waarde!'

De zee komt van de evenaar
Bespringt het strand, het mulle duin
En draagt de schepen, groot en zwaar,
Van vreemde vrucht uit verre tuin.

Er zijn heel wat van die strofen en regels, vooral aan het begin van zo'n gedicht. Maar dan, gaandeweg, schakelt hij over naar de moraal: wat arbeiders en/of hun vrouwen toch vooral moeten doen. Dit laatste hoeft op zichzelf niet negatief te zijn, maar Eikeboom geeft het te vaak als een veelvuldig herhaald circusnummer. Twee voorbeelden van eindstrofen. Uit 'Bouwt op!'

Bouwt op dan in eendracht 'n arbeiderseenheid,
Waarop loopt de bruutste macht zich stuk.
Als vrouw naast man als makker meestrijdt,
Verwerven w'in vrede een nieuw geluk!

En uit 'De wereld wacht':

Komt, broeders in massaas! De wereld wacht
Uw handen, uw geest, uw gemoed.
Voltrekken wij samen de nieuwe pracht
Van een aarde, gelukkig en goed!

Vooral in de laatste strofen van die 'vakbonds'-gedichten is er een teveel aan onecht pathos, al is moeilijk vast te stellen wat Eikeboom toen wel of niet meende. Ik neem aan dat hij het altijd wel een beetje gemeend heeft. Het best is hij nog in de lyrische gedeeltes. Maar wat moest je in de grauwe jaren voor de laatste oorlog met lyriek?

Die maak-gedichten overheersten dus in Eikebooms poëtische uitingen van maart 1933 tot maart 1937. En hoe was het in die tijd gesteld met zijn andere gedichten?

Ik wil niet beweren dat de andere gedichten geleden hebben onder die voor *De Transportarbeider*. Maar als ze niet in hetzelfde vlak liggen, gaan ze wel vaak over hetzelfde. En dat is niet zo vreemd. Ze stammen uit dezelfde realiteit. Eikeboom zag het als zijn plicht te ageren tegen de algehele maatschappelijke achteruitgang, tegen oorlog en militarisme, tegen het fascisme, tegen het onrecht in de wereld. En dat doe je met de middelen die

je ter beschikking staan. De werkelijkheid is altijd wat gecompliceerder dan de voorstelling die je ervan geeft. Zo ook Eikebooms werkelijkheid. Hij ging, zoals ik al eerder aanstipte, in de jaren dertig ook meer over tot het schrijven van proza – verhalen, novelles – en essayistisch werk – artikelen, oproepen – en ontwikkelde zich, wat later, ook in de richting van het rechtstreeks handelen: de sociaal-anarchistische actie.

Zijn leven zag er bepaald anders uit dan in de jaren twintig. Hij voelde zich nog altijd dichter, maar hij had nu meer pijlen op zijn boog. En wat zijn gedichten aangaat, daarin reageerde hij vaak op de gebeurtenissen van de dag, in 1933 bij voorbeeld met 'Nieuw Wilhelmus' op het vieren van de 400-jarige geboortedag van Willem van Oranje:

In 't land van Wim de Smuigerd
Is de vrijheid naar de maan, –
Totaalweg heengezuigerd
Door wie aan 't laadje staan.

Over de oorlog in China ('Wij vallen mee…') zegt hij:

Hij ligt, hij ligt in 't gele slijk
Een kogel sloeg zijn oogen dicht
Het is een klein erbarmelijk lijk
Hem velde 't ijzeren gericht,
De kleine Japanees.

En over de burgeroorlog in Spanje:

De Spaanse arbeider lijdt
En hij bloedt
en sterft…
Onder de beulsslagen van behoud en reaktie
Sterft revolutionaire daad.

Maar ook de wat gewonere zaken hebben zijn aandacht. Zo wordt daar zijn al in 1920 gepubliceerde lange gedicht over de dood van Domela Nieuwenhuis, 'Het afscheid', afgedrukt, en ook het gedicht bij de zeventigste verjaardag van Schermerhorn. In een van de strofen over deze ook buiten de beweging zeer bekende nestor van het antimilitarisme heet het:

We grepen toen de fakkel aan,
Die jij daar droeg; je wees een doel
En samen hadden wij 't gevoel
Een hoge, lichte weg te gaan,
Recht door der massa angstgewoel.

In 1934 komt zijn *Zonnewende* uit. Het draagt als ondertitel 'Symphonie der Bevrijdende Gedachte' en dat klinkt wel een beetje pompeus voor een werkje van 64 heel kleine pagina's. Er staat in vermeld dat het in 1932 geschreven werd, maar in dit waarschijnlijk als lekespel of spreekkoor bedoelde werk komt vrij veel van zijn vroegere gedichten voor, onder meer de drie 'dans'-gedichten en het kleine gedicht 'Zonnewende'. Het geheel biedt minder dan het aankondigt.

Af en toe schrijft hij zomaar een gedicht – gelukkig maar! 'Papaver' is er zo een, geschreven in Florence, mei 1934:

Ik groet je, papaver, m'n stille trawant,
Waar je wuift en waaiert langs de akkerkant
En maar vurig een sein staat te geven.
Je tere blaadjes zijn sterke kracht,
Je fijne zaad spreekt van grote macht
Van het onverdelgbare leven!

En in 'Roma eterna', ook uit 1934, begint hij met de regels:

Ik stond het oude Rome t'overschouwen:
Het Forum, 't Colosseum en de rest.

Tegen het einde van het tweede inplakboek neemt hij enkele oudere gedichten op. Deze stammen uit zijn 'waarlijk' poëtische tijd. Een enkel voorbeeld:

Er hangt in den hemel te zingen
Een hart als een orgelfluit
En alle wereldsche dingen
Gaan op dat lentegeluid
Als dartele dieren aan 't springen.

Ook schrijft hij er enige erotische gedichten in, enkele van de vele die hij heeft geschreven. Zo het vijf-strofige gedicht zonder

titel dat eindigt met:

Als bloemen voor de lentekroon
Bind ik wat woorden voor je saam
Wat is dit goed en puur en schoon!
Eén ding weet ik: jouw naam!

Niet geweldig, maar dan toch echt van toon. De datum: 20 maart 1936. En dan vraagt de onderzoeker zich af voor wie dat geschreven werd: Fietje, Katrien, Fop of toch weer iemand anders? Het blijkt iemand anders te zijn, en wel Rien Cappel. Uit nog een ander onbenoemd gedicht in eigen handschrift:

Bloemen in alle hoeken
Een kamer vol zon
Vriendschap van goede boeken
Dat is mijn zuivere bron.

En dan opeens iets heel anders: het 'Dienstweigeraars-solidariteitslied', dat vooral tijdens de Protestmars van 1937 – maar ook daarvoor en daarna – veel gezongen werd. Dat was gemaakt op de muziek van Hans Eisler bij het *Solidaritätslied* van Bertolt Brecht. Hier volgt het aan duidelijkheid niets overlatende refrein:

Vrijheid voor het geweten!
Weg met de soldaterij!
De wapens weggesmeten;
Vrijheid voor het geweten!
De dienstweigeraars vrij!

In deze periode ook het 'Lied der jonge anarchisten', bewerkt naar het voorbeeld van Erich Mühsam. De eerste vier regels:

Jong'anarchisten staan in d'orkaan
Strijdend voor vrijheid en leven
Boven ons hoofd waait de diepzwarte vaan
Die ons de kracht heeft gegeven.

Dit lied hebben wij met begeleiding van gitaren en mandolines vele malen gezongen.

En dan opeens een uiterst droef gedicht, 'Morgen sterven wij', waarin geduid wordt op de dreigende sociale duisternis, in de

vorm van oorlog en revolutie. De eerste strofe van de in totaal zeven:

Ik zoek je hand, je hart, je lieve ogen,
Je grote daden van makkerschap.
Zie je de lucht niet, – grauw bevlogen? –
Morgen sterven wij…

Maar dan vlak daarop het heel opgewekte *Meispel voor kinderen* met de regels:

Dans maar in 't rond
Stamp op de grond.

Henk Eikeboom toen een man van sterk wisselende stemmingen? Het aantal gedichten is te gering om daarover met enige beslistheid iets te kunnen zeggen.

Als voorlaatste gedicht een bewerking van François Villon, de dichter-schurk. Een dergelijke keuze gebeurt natuurlijk niet zomaar. Twee regels daaruit:

Ik bèn temidden van de mijnen
En voelde de sneeuw in 't warmste van de zomer.

Dat heeft hij in april 1939 geschreven. Zomaar een sombere dag? Of voelde hij zich steeds meer alleen, iemand die niet begrepen wordt hoeveel hij ook zegt, een man uit voorbije dagen? Maar hij maakte in mei 1939 toch een veertiendaagse tocht door Nederland, was ook bezig met de uitgave van een nieuwe verzenbundel, en toonde zich in die dagen heel opgewekt. Het allerlaatste ingeschreven gedicht, op 1 juni 1939, geeft toch weer blijk van zijn vertrouwen in het leven. Het eindigt met:

De bedding moet bereid zijn te geleiden
Dan zal de stroom haar vullen en verwijden.

Poëzie? Ik weet het niet.

In 1939 vond er voor Henk Eikeboom met betrekking tot zijn poezie iets belangrijks plaats. Zijn bundel *Gevangenisgedichten* – van C 3/15 – kwam uit. De uitgever was de SAA, en dat was niet de SAA die met de nieuwe VAU en andere groepen aanwezig was op het congres in november van dat jaar. Behalve dat er

twee VAU's waren trad er op zeker moment ook een tweede SAA op. Dit was dus het minieme groepje waartoe ook Jo Moes en Jan Schmaltz behoorden, en veel feitelijker is dat deze SAA een nieuw uitgeverijtje van Henk was in een oud jasje, met andere woorden: deze SAA was hijzelf. Of het zo nadrukkelijk constateren hiervan nu zo belangrijk is? Jazeker, want behalve dat het van historisch belang is, blijkt nog eens hoezeer hij op zichzelf teruggeworpen werd, een toestand die zich vooral ontwikkeld had nadat hij als inspirator-beheerder van de oorspronkelijke VAU aan de kant gezet was.

Dat hele gebeuren heeft zijn leven grondig gewijzigd en is daardoor van grote invloed geweest op inhoud en samenstelling van de *Gevangenisgedichten*.

C 3/15 moet het nummer geweest zijn waaronder Eikeboom eens in een of andere gevangenis gezeten heeft. Hij gebruikt dit pseudo-pseudoniem voor gedichten die in 1924, 1928, 1929 en zelfs in de jaren dertig door hem geschreven zijn. De bundel opent met een opdracht – een gedicht van vijf vierregelige strofen 'Voor An, mijn trouwste kameraad in zwaarste tijd'. Een soort hommage achteraf, want in 1939 was Henk al een jaar of vijf met Fop samen. Maar het is alleszins mogelijk dat hij juist in die dagen troost vond bij Annie. Het gedicht in kwestie werd trouwens al eerder gepubliceerd en wel in *De Wapens Neder* van oktober 1934, uiteraard zonder de genoemde opdracht.

Het eerste gedicht van de eigenlijke bundel – als proloog bedoeld – is de bewerking van een Duits 72-regelig gedicht van Otto Ernst. Het is rijmloos en een beetje langademig.

Het eerste deel van de bundel draagt de aanduiding 'Jonge Kracht' en omvat het uitdagende gedicht 'Toen ik hoorde dat ik tot een jaar veroordeeld was' en het sonnet 'Bemoediging' (voor zijn makkers in de cel). Beide gedichten stammen uit Eikebooms jonge tijd en ze hebben betrekking op het dienstweigeren, van hemzelf en van anderen. Ze werden al eerder gepubliceerd, zowel in *De Wapens Neder* als in Eikebooms eerste gedichtenbundel *Het Rood Blazoen*.

Het tweede deel van de bundel bestaat uit twintig gedichten in totaal. Veertien ervan zijn al eerder gepubliceerd, in *De Notenkraker* van 5 oktober 1929 en in *De Arbeider* van 29 maart

1936, en zijn hier al aan de orde geweest. De 'aanvullende' zes gedichten heeft hij zeer waarschijnlijk in het begin van de jaren dertig gemaakt. Ze zijn minder geladen en herhalen wat al gezegd was in de andere. En het laatste gedicht ervan past in het geheel niet bij de negentien voorafgaande. Het is een ander soort gedicht, niet dat van een gevangene maar van een verontwaardigde.

Het derde deel van de *Gevangenisgedichten* omvat niet minder dan vierendertig gedichten. Het gedicht dat begint met 'Tussen twee-steens muren' stond al in *De Vrije Samenleving* (1924). 'Voor Gé N.' stond al in *De Arbeider* in 1934 en heette toen 'Voor Gé Nabrink en Jan Zwagerman'. Misschien ruzie gehad met Jan? Het gedicht dat begint met 'Mijn hart, houd vast' stond onder de titel 'Houd vast' in *De Arbeider* (1933) en ook in *De Transportarbeider* (1936). Wat vooral opvalt aan de gedichten in dit deel is dat verreweg de meeste nauwelijks nog enige relatie hebben met het gevangenisbestaan. Slechts van enkele kan gezegd worden dat ze hun ontstaan danken aan directe ervaringen met, dan wel herinneringen aan, het leven binnen de kerkermuren. De gedichten kennen heel beslist ook zeer verschillende ontstaansperioden – van 1924 tot 1936 – en dat is aan de vorm ervan goed waar te nemen. De onderlinge samenhang is zo nu en dan bepaald zoek. In zekere zin is hier sprake van een allegaartje, een verzameling van gedichten die Eikeboom nog wilde bundelen 'voor het te laat was'. Van een groot aantal valt op dat ze geschreven zijn vanuit een heel persoonlijke depressieve stemming. Een voorbeeld:

Waarom is mijn hart zo droef?
Het leven bruist en ziedt,
Het licht regeert en ik behoef
Niets dan dit bitter lied.

En nog een voorbeeld:

Ik ben als gestrand in een dorre streek
Van god, mens en dier verlaten;
't Is of de wijsheid ook van hier wegweek
En slechts waan zinneloos zit te praten.

Hij was geen man van zwaarmoedige stemmingen. En wanneer

hij al eens neerslachtig gestemd was, dan liet hij dat maar zelden merken. Toch stamt uit een wat latere periode van zijn leven de volgende herinnering van Katrien Boll: '...toen Henk opeens in een vreselijke huilbui losbarstte. Ik ging bij hem op de rand van het bed zitten en vroeg wat er was. Hij kon of wist het mij niet te vertellen.'

Dat hij zich nu op depressieve manier in zijn gedichten uitte was voor hem uitzonderlijk; hij was stellig geen zwaarmoedig dichter. Ook klinkt er in deze bundel meermalen iets van spijt over begane fouten en verspeelde mogelijkheden.

Tijd gaat maar stilaan henen,
Wierp mij op deze kust.
Niets klinkt dan 't strakke wenen
Van eens geweten lust...

Het zou erop kunnen duiden dat hij zich bewust wordt van zijn ouder worden, misschien ook van een neergaan van zijn dichterlijke en andere vermogens. Zo nu en dan tast de stemming het gedicht aan. Hij weet niet meer goed te verwoorden wat hij voelt.

Ik kan niet zingen.
Ik kan slechts kreunen.

Alle tekenen wijzen erop dat Eikeboom hier – eindelijk dan – iets van zijn eenzaamheid en teleurstelling wil laten blijken. En dat dit zo laat komt, betekent dat hij in zijn poëzie stellig kansen heeft laten liggen. Maar ja, hij heeft zich altijd een dichter van de revolutie gevoeld. Wat de kwaliteit van deze bonte verzameling aangaat, die komt een beetje in het gedrang doordat hij zich te veel herhaalt. Hij zou er goed aan gedaan hebben als hij een flink aantal weggelaten had. Toch zijn er zo nu en dan werkelijk voortreffelijke strofen te lezen.

Het laatste deel van de bundel heet 'Fantomen der verdwaalde gedachten', en omvat drie gedichten waaruit de verbazing en de verontwaardiging spreken over het leven van alledag. Ook in deze gedichten, die eveneens niet in het bewuste gevangenisstramien passen is de droefheid de teneur; maar als een poging tot een poëtisch herbeginnen zijn ze alleszins de moeite waard. Overigens

werden twee 'echte' gevangenisgedichten door hem zonder aanwijsbare redenen niet in de bundel opgenomen: 'Stem uit de cel' (*De Wapens Neder*, oktober 1934) en 'Ballade van de gevangenis' (*De Arbeider*, 1934?). Wie weet wat Henk Eikeboom nog geschreven zou hebben als de gebeurtenissen niet ook hem in zijn nekvel gegrepen hadden.

Aan het eind staat een epiloog, in dichtvorm gegoten, die is geschreven vanuit de behoefte zich te rechtvaardigen. Hij zegt onomwonden: 'Dit zijn geen verzen, die gij graag zult citeren, aestheet!' Dus voelde hij toch in dit *document humain* de behoefte om over zijn schouder heen naar de criticus te kijken.

Wanneer later,
Over een eeuw
Of misschien na vijftig jaren
Door een toeval vanuit een stapel ongelezen rommel
Dit boekje voor de dag komt,
Zal de lezer glimlachen over deze tijd,
Over deze toestanden,
Die hem middeleeuws zullen dunken.

Bijzonder aardig dan het slot:

Dit een 'document humain'?
Het is een 'document bêtise'!

Nu pas wil ik ingaan op het voorwoord. Dat is geheel in proza. Eikeboom doet het voorkomen of de bundel tot stand kwam in 1930. Vele gedichten zijn eerst ontstaan in de jaren daarna. Waarom dan in 1939 doen voorkomen alsof alle gedichten negen jaar eerder ontstonden? Er moet hier sprake zijn van een kunstgreep teneinde de voorafgaande opdracht aan An een bepaald fundament te geven: alsof hij ze vooral voor haar geschreven had. Wilde Henk hiermee iets goed maken? Een en ander is des te merkwaardiger wanneer we weten dat hij tijdens zijn tocht door Nederland – met Fop – de drukproeven van de genoemde bundel bekeek, in feite ook veranderingen en aanvullingen in de gedichten aanbracht.

Nog iets over de vorm van zijn gedichten: Verreweg het grootste

aantal ervan wordt gevormd door vierregelige strofen met gekruist rijm (ABAB), meestal vijf maar ook wel vier of zes in getal. Gepaard rijm komt veel minder voor en omarmend rijm (ABBA) nog weer minder. Sonnetten heeft Eikeboom vooral in het begin geschreven. In *Het Rood Blazoen* staat er een tiental. In de daaropvolgende periode zijn het er nog maar vier, en in de laatste periode niet meer dan twee. Het sonnet stelt aan de dichter grotere 'technische' eisen en zo zou de conclusie voor de hand liggen dat hij het zich later gemakkelijker maakte. Dit wordt bevestigd door de omstandigheid dat er in zijn eerste en tweede periode nog vrij veel rijmloze gedichten voorkwamen – en dit zijn de moeilijkste –, terwijl hij er in de laatste periode maar één schreef. Toch moeten we ook deze conclusie enigermate corrigeren: in later tijd schreef hij namelijk veel meer strijdgedichten dan in het begin, en bij deze zijn sonnetten en rijmloze verzen weinig op hun plaats. Met het schrijven van die strijdgedichten hangt ook samen dat hij een overvloedig gebruik ging maken van het zogenaamde mannelijk rijm, dat wil zeggen dat de laatste lettergreep van een regel de nadruk heeft. Zo af en toe heeft Eikeboom gebruik gemaakt van een mengsel van rijmvormen, dit waarschijnlijk uit een behoefte tot experimenteren. Die proeven zijn over het algemeen wel geslaagd; de desbetreffende verzen hebben er een wat minder nadrukkelijke klank door gekregen.

Van zijn afzonderlijke gedichten heb ik er 378 kunnen achterhalen, maar het is zeker dat er meer zijn – of waren. Van die 378 waren er 39 alleen voorhanden in eigen of andermans handschrift dan wel getypt. Toch moet worden aangenomen dat een aantal hiervan gepubliceerd is. Onder al die gedichten bevonden zich 26 vertalingen respectievelijk bewerkingen uit het Duits. Buiten deze gedichten schreef hij in dichtvorm het spreekkoor *Begrafenis van een vermoorden arbeider* (1932), de *Mei-cantate* (1925), de *F. Domela Nieuwenhuis-cantate* (1926), het *Meispel voor de kinderen* (1939, ongepubliceerd) en de spreekkoren *Prometheus* (1926) en *Zonnewende* (1934).

Een poëtische man dus, deze Henk Eikeboom. En dat was hij zelfs in zijn andere werk. Ik doel nu niet op zijn artikelen, zijn journalistieke werk en zijn oproepen. Die komen straks aan bod. Hier gaat het om zijn overige literaire werk, om wat gemeenlijk

als proza wordt aangeduid. Ook daarmee is hij·al vroeg begonnen. Maar in het begin is hij nog zozeer vervuld van zijn 'functie' als dichter dat het proza van hem erg veel weg heeft van poëzie. Zo bij voorbeeld in zijn *Dagboekfragmenten uit mijn arresttijd*, uit 1919, waarin het heet: 'Om de winterscheid heen weven zich waden van weelde: de lente gaat worden, – de wereldlente! – Makkers, mede uit óns: uit onze lijven, uit ons hart, uit onze daden ontkiemt zij, en ons áller bewegen groeit tot hààr komen.' Van dit poëtisch proza heeft hij vooral in *Morgenrood* en *De Vrije Socialist* heel wat gepubliceerd.

Een echte prozaschrijver is hij nooit geweest. Dat wist hij van zichzelf ook wel. Vandaar dat hij er na wat pogingen in het begin niet vaak mee bezig was, ook niet spelenderwijs of als vingeroefening. Wat nog wel eens voorkwam, was dat hij pornografische 'verhalen' schreef. Maar die zijn alleen in gestencilde vorm uitgegeven en werden – uiteraard – zonder vermelding van zijn naam in het winkeltje verkocht.

In 1935 komt er in Antwerpen *Kruistochten* uit, een verzameling korte schetsen en prozastukken, sommige ervan vertalingen. Diverse dingen hebben voordien gestaan in revolutionaire bladen. Dat prozawerk is niet slecht, maar zeker niet indrukwekkend. *De loden soldaat*, een boek met verhalen voor kinderen, is van een wat hoger niveau, hoewel nauwelijks van 'blijvende waarde' te noemen. Bovendien heeft Eikeboom hier meer verzameld en vertaald dan zelf geschreven. Bijzonder aan dit boek is dat het ook nu nog goed leesbaar voor kinderen is. Aan het eind staat een lied, 'Wij zingen niet meer' genaamd, met woorden en melodie. De woorden zijn van Kees Boeke, de bekende pedagoog van anarchistische inslag.

Geschreven, maar niet in druk verschenen is zijn novelle *De rode laarsjes*. Het idee hiertoe moet het gevolg zijn geweest van een korte relatie met Wina Born, een balletdanseres. Het manuscript is verloren gegaan en veel meer dan dat het ging over een balletdanseres, rode laarsjes en de steden Amsterdam en Berlijn is er niet van bekend. Maar dat hij het serieus heeft aangepakt, valt onder meer te concluderen uit het feit dat Henk diverse gesprekken heeft gevoerd met een schoenmaker die ook voor toneel en ballet werkte.

Uit een advertentie in *De Arbeider* van 1 maart 1937 maak ik op dat hij nog een toneelspel in vier bedrijven heeft geschreven. Het stuk heet *Oorlogseinde* en moet op 6 maart in Appelscha opgevoerd zijn. Hij heeft wel meer van dit soort werk gemaakt. Zo komt er in *De Arbeider* in 1934, verdeeld over diverse weken, een toneelschets voor in acht taferelen onder de titel *De zaak Jaeger*. Het gaat hier om een strafproces tegen een Duitse soldaat, vijftien jaar nadat deze uit algemeen-menselijke overwegingen de Fransen heeft gewaarschuwd voor een op handen zijnde gasaanval. Het verreweg belangrijkste in deze toneelschets is de toespraak die de beklaagde voor de rechtbank houdt. Ook dit stuk moet opgevoerd zijn.

Journalist, publicist, redacteur

Een echte journalist – een dagbladschrijver – is Henk Eikeboom nooit geweest. Maar hij heeft wel veel in kranten gepubliceerd, in week- en maandbladen, dat met enige ruimhartigheid nog wel als journalistiek werk beschouwd mag worden. Het dichtst benaderde hij dat met zijn kortstondig medewerken aan *Cetem*, een zondagavondnieuwsblad dat voornamelijk in Amsterdam aan de man gebracht werd. Dat was in 1934, toen het Nederlandse voetbalteam bijna aan de wereldkampioenschappen mocht deelnemen. Heel wat Nederlanders reisden toen naar Rome en Henk was een van hen. Ik herinner in dit verband aan enkele gedichten die hij naar aanleiding van zijn verblijf aldaar schreef. Naar het voetballen is hij heel beslist niet gegaan. Wel bracht hij onder meer een bezoek aan de tentoonstelling over het Italiaanse fascisme. Er lag daar ook antifascistische lectuur vanuit de gehele wereld. Henk mocht het genoegen smaken daaronder zijn eigen brochure over Mussolini aan te treffen.

Indien er zo iets bestaat als zuiver journalistiek werk, dan heeft hij dat nauwelijks geschreven. Maar als publicist heeft hij heel wat inkt uit die extra dikke vulpen van hem laten vloeien. Het eerste werk op dat gebied verscheen in het meergenoemde *Morgenrood*, waarvan hij later enige tijd redacteur mocht zijn. En bijna gelijktijdig begon hij te schrijven in *De Vrije Socialist*, toen nog onder redactie van Domela Nieuwenhuis. *Morgenrood* verdween na enkele jaren, maar voor *De Vrije* zou hij nog tot juli 1923 schrijven. Intussen was er het een en ander van hem verschenen in de jongerenbladen *De Stem der Jongeren* en *De Stormklok*. Van dat laatste werd hij ook nog redacteur.

Na de periode bij *De Vrije Socialist* nam het aantal van zijn publikaties sterk af. Er kwamen wat artikelen in *De Vrije Samenleving*, waarvan Bart de Ligt, H.E. Kaspers en Albert de Jong de redactie vormden. In het maandblad *De Wapens Neder* schreef hij bij vlagen,

soms zelfs enige maanden achtereen (1925, 1926), en heel korte tijd vormde hij samen met Jo de Haas en Rinus van de Brink de redactie ervan.

Henk heeft op bescheiden schaal meegewerkt aan het weekblad *Naar de Vrijheid*, waarvan Jac Rees uitgever-redacteur was. Hij schreef zo nu en dan in alle bewegingsbladen, zelfs in *De Vrije Socialist*, een blad waarover hij volgens zijn schrijven aan Bram Hessels in 1937 geen hoge dunk had. ('Ik lees dit vod nooit!') In diezelfde brief noemt hij Rijnders, de redacteur, een strontvlieg waarvan weinig anders dan een infectueuze steek te verwachten is. Het meest – meer dan in alle andere bladen tezamen – publiceerde hij in *De Arbeider*, een in Noord-Nederland uitgegeven anarchistisch blad. Hij werd er in 1933 redacteur van en bleef dat tot 1938.

Heel wat van zijn publikaties heb ik gelezen en sommige herlezen, op zoek naar de persoon van de schrijver ervan. Hij voerde een vlotte pen. Mensen die hem aan het werk zagen, zeggen steeds weer dat hij 'alles zomaar opschreef'. Nu waren deze zegslieden door de bank genomen zelf geen schrijvers of publicisten. Maar het onmiddellijk neerschrijven van zijn gedachten moet hij terdege onder de knie gehad hebben. Aan zo'n onmiddellijk en onomwonden verwoorden kleeft het gevaar van al te grote vlotheid. Bij *close reading* van zijn artikelen en beschouwingen blijkt daarin de wijze van redeneren dan ook meestal weinig diepgaand. Hij maakte bovendien veelvuldig gebruik van dezelfde stijlfiguren – al waren dit niet zelden zijn eigen stijlfiguren. Verder betoogde hij gemakkelijk aan de hand van maar enkele gegevens of feiten. Het echte uitdiepen van een zaak treffen we slechts zelden aan. het is net of hij het schrijven over het onderwerp belangrijker vond dan het onderwerp zelf. En daar waar het aankwam op een sterke en omvattende redenering, bleek hij meer scherpzinnig dan diepzinnig.

Hij was een man die veel las. Hij had een grote belangstelling voor literatuur, voornamelijk de Nederlandse. Zijn talenkennis was niet bijzonder, zelfs in het Duits was hij niet sterk. Buiten de literatuur werd zijn aandacht getrokken door wat er in de wereld gebeurde. Hij was een groot krantenlezer en voerde zo vaak hij maar kon lange gesprekken met zijn vriend Anthon Bakels, wanneer deze weer eens terug was van zijn journalistieke missies in het buitenland. Hij was sterk geïnteresseerd in het leven en werk van belangrijke

en opvallende figuren. Zijn aandacht richtte zich voornamelijk op mensen en veel minder op samenhangen en systemen. En dat alles valt af te lezen aan de manier waarop hij onderwerpen aanpakte, ter hand nam, ontwikkelde en afwikkelde. Die onderwerpen waren er in hoofdzaak om hem reden en aanleiding te geven tot schrijven en betogen over dingen die hij echt belangrijk vond. Hij was sterker in het betogen dan in het redeneren, wat niet wil zeggen dat hij een oppervlakkige prater zou zijn geweest.

Hij bediende zich van een echte schrijftaal. Nu was dat in vroeger jaren, en zeker vóór de Tweede Wereldoorlog, algemeen gebruikelijk. De stijl van Henk Eikeboom is bovendien doortrokken van literaire vormen en uitweidingen. Hoewel hij bijna nooit moeilijk deed in zijn artikelen en beschouwingen, was zijn manier van verwoorden niet zelden uitvoerig-omschrijvend, met gebruikmaking van fraaie zinnen of woorden, soms zelfs overdadig, kortom: hij vergat nooit dat hij een schrijver – en vooral een dichter – was.

Uit het bovenstaande volgt bijna vanzelfsprekend dat Henk Eikeboom in publicistische zin weinig grootse dingen heeft gewrocht, in elk geval weinig van blijvende waarde. Werk dat sterk geïnspireerd wordt door en afgestemd is op het dagelijkse gebeuren, is maar zelden van groot kaliber of allure. Dan moet er al een omvattende visie en een sterke redeneertrant aan ten grondslag liggen. Bezwaarlijk was dat hij bij het schrijven weinig geduld bezat. Terwijl hij bezig was zag hij al weer het andere. Er was zo veel dat om zijn aandacht vroeg. Toch bezat hij wel degelijk concentratievermogen, en ook zijn uithoudingsvermogen was niet gering. Vergeten wij in relatie tot dit alles niet dat hij een man was die van het leven wilde genieten. Hij was beslist geen *Stubenhocker*, ging graag met mensen om, las veel, had vele contacten te onderhouden met de beweging. Daardoor had hij te weinig tijd voor dingen die veel tijd vragen. Met name het redacteurschap van *De Arbeider* vrat aan zijn tijd en energie. Niet voor niets noemt hij in een van zijn gedichten de tijd 'de grote vreugdenemer'.

Ik heb zijn artikelen en beschouwingen kunnen lezen in de diverse kranten en bladen zelf. Maar ik heb ook een van zijn plakboeken met eigen publikaties onder ogen gehad. Dit plakboek beslaat in hoofdzaak het jaar 1933 en hiervan vooral de tweede helft. Maar er staat eveneens wat werk in uit de jaren 1921–1923. Deze stukken

lijken verdwaald tussen de overige publikaties, en ze geven zo duidelijk aan hoezeer de tijden veranderd waren. Zowel de artikelen uit het begin van de jaren twintig als die uit 1933 geven een goed beeld van zijn schrijven. Bovendien leveren ze zo hier en daar verhelderende beschouwingen inzake de anarchistische beweging van toen. Daarom heeft het zin ze wat uitvoeriger te vermelden.

Beginnen we met de enkele door hem bewaarde artikelen uit de jaren twintig. Dat zijn dan vijf artikelen uit *De Vrije Socialist* en twee uit Duitse bladen. Van die vijf eerstgenoemde zijn er twee van enig formaat. Het ene dateert uit 1921, waarin Eikeboom het heeft over de ethische basis van de dienstweigering, en het tweede uit 1923, waarin hij op principiële gronden afrekent met de zogeheten dienstweigeringswet. Uit dit laatste artikel hier de openingsalinea: 'De diepe en groote beteekenis van de militaire dienstweigering is: de bewustwording van het individu, dat zich ondanks de massaverdwazing herkent en zichzelf wil zijn, dat de staatsdwang en de meerderheidsdwang breekt en een eigen moraal beleeft. Kortom: het is de heiliging van het Ik en de zuivere uiting van de menschwording dwars tegen de kapitalistische of democratische massa-regie in.'

Een van de knipsels stamt uit *Der Freie Arbeiter* en is de vertaling van een door Eikeboom in de *De Vrije Socialist* geschreven artikel. De titel luidt 'Der Anarchismus als neue Kultur'. De vertaling is van W. Caspers. De inhoud is nogal hoogdravend en sterk doortrokken van retoriek.
De andere Duitse tekst – in gotisch schrift – stamt uit *Erkenntnis und Befreiung* en is de vertaling van een op 13 november 1923 geschreven artikel over de anarchistische beweging in Nederland. Werd dit misschien op verzoek geschreven? Kort samengevat vertelt het dat er in Nederland vijf (!) richtingen van het anarchisme bestaan. Ten eerste zijn er de mensen die eens de directe volgelingen waren van Domela Nieuwenhuis. Hun blad is *De Vrije Socialist* – redacteur Gerhard Rijnders – en dit vertegenwoordigt het staatloze en atheïstische standpunt. Parlementarisme en elke vorm van dictatuur worden van de hand gewezen. Tot voor kort werd er door hen gewerkt volgens het systeem van groepen en bestaat er een Sociaal-Anarchistische Vereeniging (SAV), die er voorstander van is het blad door de hele beweging te doen uitgeven en niet door een

enkele persoon. (Wij weten intussen dat dit streven mislukte.) Als tweede organisatie wordt de Federatie van Sociaal-Anarchisten genoemd, die het parlement ook verwerpt, maar in bepaalde gevallen samenwerkt met de bolsjewisten. Ze zijn voorstanders van de dictatuur van het proletariaat. Hun blad is *De Sociaal-Anarchist*. Dan is er een derde richting, die eveneens het parlement en de dictatuur van het proletariaat verwerpt, maar bovendien de politieke partij en het vakverbond van de hand wijst. Dat zijn de individueel-anarchisten of alarmisten. Doordat de syndicalisten – die van de tweede richting – steeds meer in reformistisch vaarwater terechtkomen, winnen de alarmisten aan betekenis. Hun blad heet *Alarm* en staat onder redactie van Anton Constandse. Als vierde richting is er de Bond van Religieuze Anarcho-Communisten (BRAC), die dus niet atheïstisch is. Hun blad heet *De Vrije Communist*. Ten slotte is er de vijfde richting en dat is die van de Socialistische partij. Ook daar verwerpt men elke dictatuur en het parlement, maar doet men wel mee aan verkiezingen. *Recht door Zee* heet hun blad, waarvan Kolthek de redacteur is. Buiten dat alles om is er nog een anarchistisch blad, *De Arbeider*, dat hoofdzakelijk gelezen wordt op het platteland in het noorden van Nederland. Ook bestaat er een jeugdbeweging die sterk van de anarchistische ideologie doortrokken is. Het Vrije Jeugd Verbond (VJV) geeft het blad *Vrije Jeugd* uit. De anarchistische vrouwenorganisaties zijn door de bolsjewisten sterk achteruitgedrongen. (Hoe dit in zijn werk ging, wordt niet nader verklaard.) Er bestaat ook nog een beweging voor kinderen, die zich uitspreekt voor een rationele opvoeding. De anarchistische beweging in Nederland is een sterk voorstandster van het antimilitarisme en een deel ervan verbreidt het syndicalisme.

Aldus Henk Eikeboom in een artikel dat vol duisterheden zit. We zijn er daarom lang niet zeker van dat de Duitse lezer veel van de Nederlandse beweging begrepen heeft, temeer daar nergens sprake is van de omvang en de werking van die beweging. Maar in elk geval neemt met dit stuk Eikebooms bekendheid in het buitenland vorm aan.

Uit 1933 zijn er zesendertig ingeplakte artikelen: achtentwintig uit *De Arbeider*, zeven uit *Naar de Vrijheid* en een uit *De Vrije Socialist*. Men zou denken hierbij veel over het dienstweigeren

te vinden, maar wij treffen in die zin niet meer aan dan een oproepje om een manifest te ondertekenen en later de volledige tekst. Beide stonden ze in *De Arbeider*, maar die oproep heeft eveneens in andere bladen gestaan. De verzamelde artikelen hebben meestal betrekkingen op gebeurtenissen in het jaar 1933. Daar is dan in de eerste plaats de brand in het Rijksdaggebouw in Duitsland. Drie van zijn stukjes hierover stonden in *De Arbeider* en één in *Naar de Vrijheid*. In hoofdzaak wordt er geredeneerd over de provocatie waarvan de voor de brandstichting veroordeelde Rinus van der Lubbe het slachtoffer geweest zou zijn. Het slot van een van die artikelen is typerend voor Henk Eikebooms wijze van schrijven en redeneren: 'Het Duitsche volk is wèl in de duisternis en slavernij geraakt! Het kan zich niet bevrijden, omdat vijftig jaar marxistische propaganda het ontmand heeft, het heeft leren gelooven aan het alleenzaligmakende stembiljet en vakbond, het heeft afgeleerd den direkten ekonomischen strijd aan te durven en te kunnen. Niet vóórdat het proletariaat zijn kracht hervindt én den moed tot eigen onversaagden strijd op het ekonomisch gebied, zal het zich de vampiers van het lijf kunnen schudden.'

Vervolgens zijn er de gebeurtenissen rond De Zeven Provinciën, een oorlogsschip in Nederlands-Indië waarop muiterij uitbrak. Eikeboom schreef een onbenullig stukje in *Naar de Vrijheid*, een principieel stuk in *De Vrije Socialist* en twee beschouwingen in *De Arbeider*. Bij deze laatste ging het in eerste instantie om een vergelijking met de Potemkin uit de Russische opstand van 1905 en in tweede instantie – een week nadien – om een reactie op het bombarderen van De Zeven Provinciën. Hier een citaat uit het eerste stuk: 'Wat dit heldenfeit van een paar honderd bruine sloebers voor ons zoo geweldig maakt, is: waar zijn nu de partijen en waar de vakbewegingen? – Zij hebben met deze groote daad, waar alles uit geboren kan worden, zoowel voor Indonesië als voor Holland, niets van doen! Dit is direkte aktie, gegroeid uit verslaving en kneveling; direkte aktie, die geen wanhopend, radeloos verzet schijnt te zijn, maar op een direkt bepaald en zeer reëel doel gericht. En onze taak hier in Holland: alles in het werk stellen om het zenden van troepen, schepen enz. onmogelijk te maken. Het geweten wekken van de Hollandsche arbeiders. Dat het thans wáár worde, wat in vele resoluties beloofd en bezworen

is: indien de bourgeoisie oorlog wil (en onderdrukking van opstand daar is oorlog), dan: staking! En niet gewacht tot de bonzen het genadiglijk toestaan (want dat zullen ze nooit!), maar direkt en overal, waar maar met eenige reden aan te nemen is, dat het een onderdrukkingstransport naar Indië betreft! – En bewust zijn, dat dat óók betekent: revolutie hier!'

Dat laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Eveneens blijkt uit deze aanhaling dat Henk alle aandacht richtte op de door hem gewenste mede-opstandigheid en nagenoeg geen aandacht besteedde aan de verduidelijking van het gebeuren. Het tweede artikel kwam een week later, nadat de bom op het schip gevallen was. Hierover zegt Henk onder meer: 'En het is gezegd en dient herhaald: al lijkt deze aktie op de meest radikale wijze door haar voerders verloren, de winst voor het Indonesische volk zal blijven, omdat het als het ware een aanschouwelijk voorbeeld gehad heeft, hoe en waar de macht van den overheerscher aan te tasten is. En daaruit is ook de blinde woede te verklaren van de belanghebbenden (kapitalisten, rentetrekkers, militairen, burgerlui enz.) die den wortel van hun bestaan bedreigd zien en de hechtstgewaande steunpilaar, de dociliteit der inlanders, voelen wankelen... Want van rust spraken niet de arbeidersvergaderingen, waar in duizenden de revolutionairen bijeen waren om te protesteeren tegen de bloed-terreur der bourgeoisie-kliek en die gaven het minste wat toch wel gegeven kon worden: hun solidariteit met de Indonesiërs en die bereid waren den gemeenschappelijken vijand, het Hollandsche kapitalisme, den dolkstoot van achteren toe te brengen als de omstandigheden het maar eenigszins toelieten. Van rust sprak niet het feit, dat Den Helder hermetisch afgesloten werd en er tòch manifesten bij duizenden verspreid werden. Van rust spraken niet de Amsterdamsche straten, waar urenlang tusschen politie en kolporteurs gevochten werd.'

Hier klinkt nogal wat teleurstelling door vanwege het feit dat er al zo snel een einde kwam aan dat blijk van opstandigheid. Uit de volgende citaten komt Eikebooms principiële stellingname hierover goed tot uiting. Ze zijn uit een artikel in *De Vrije Socialist* van 15 maart 1933. 'De hoofdzaak met betrekking tot de revolutionaire opvoeding der massa is niet, dat die massa opgehitst of opgeruid wordt tot het geweld van barricade-daden. Hoofdzaak

is het bereidmaken van de geest: het oude verwerpen, het nieuwe aanvaarden en ervoor durven leven en...lijden. Hoofdzaak van de oorlogsbestrijding is niet de menschen er toe krijgen met wapengeweld liever de burgeroorlog te voeren dan in de imperialistische krijg gestooten te worden. Hoofdzaak is, de gedachte wars te maken van aanvaarding der begrippen bezit-staat-geweld, rijp te maken voor de gedachten: alles voor allen, solidair leven, kameraadschap... De groote waarde der dienstweigering is dan ook niet dat het leger of de vloot er effectief door aangetast wordt, maar dat die eerbied voor het gezag er principieel door aangetast wordt, waardoor de wezenlijke voorbereiding wordt gevormd voor massaverzet.'

In een artikeltje in *Naar de Vrijheid* van 1 augustus 1933 geeft hij een stukje wensdromen weg door een revolutionaire situatie te schetsen: 'Waar zijn de arbeiders? Zij zijn *niet* naar de kazernes gegaan. Zij laten de klokken de klokken en hebben zich in hun fabrieken, werkplaatsen, op de schepen en in de mijnen verzameld. Zij laten zich niet mobiliseren voor de oorlog. Zij besluiten de post- en telegraafkantoren, de stations en radiogebouwen, de stadhuizen, de kranten- en de politiebureaux te bezetten. Hier en ginder branden kadasters, gemeente-archieven en gerechtsgebouwen. Er is chaos. Er wordt hier en daar gevochten. De regeering vlucht en de politie-agenten vinden het veiliger menschenkleeren aan te trekken. Er is revolutie. Groeten en vredesboodschappen vliegen door de aether. De oorlog is door de revolutie verhinderd. De oude doodsklokken luiden het begin van een waarlijk menschelijk leven in.'

In een echt hoofdartikel in *De Arbeider* reageert hij op een brief die Einstein gepubliceerd had in *La Patrie Humaine* van 18 augustus 1933. Hierin had Einstein, vóór die tijd een uitgesproken pacifist, verklaard dat hij niet langer een voorstander van dienstweigering kon zijn na de afschuwelijke gebeurtenissen in Hitler-Duitsland. Natuurlijk is Eikeboom het oneens met de grote geleerde en hij verdedigt zijn standpunt in een waarlijk gloedvol betoog. Korte tijd later zou Henk een zogenaamde open brief publiceren in alle bladen die bereid waren tot opname.

Er stond in *De Arbeider* van 26 augustus 1933 nog een opvallend artikel waarin hij onder meer zegt: 'Omstandigheden maakten,

dat ik niet zóó mijn volle kracht aan de beweging der menschheidsbevrijding kon geven als ik dat gewend was en wel gewild had. Niet dat ik ooit inwendig loskwam, maar het waren uiterlijke dingen, die zich tussen mij en mijn werk schoven.' Hij doelt hiermee op de jaren tussen 1924 en 1933, toen vooral materiële armoe hem belette te doen wat hij graag had willen doen. Zoals het er staat, heeft het veel weg van een belijdenis en boetedoening. En ook van een belofte om het van nu af aan beter te doen.

Er is nog een stukje in *De Arbeider* in het najaar van 1933, dat onze aandacht alleszins verdient. Het zegt iets van Eikeboom en van de anarchistische beweging, maar vooral werpt het licht op de sociaal-politieke verhoudingen van Nederland in die tijd. Ik citeer: 'De vorige week Donderdag had Jagtlust te Vreeland, waar de kameraden Eikeboom en Rees wonen, de twijfelachtige eer van een justitioneel bezoek. Geflankeerd door dorpsveldwachters kwamen de heeren, zes in getal, per auto, om huiszoeking te doen. De schrijfmappen van Eikeboom, de clichés van *De Voorpost* hadden de speciale aandacht. Verder viel op dat kelder, vliering, groote kasten en gebouwtjes op het terrein aan een onderzoek onderworpen werden.'

Hier wil ik nog een artikel van Henk Eikeboom opnemen dat niet in het plakboek voorkomt. Het is van belang omdat het een goed voorbeeld is van zijn vlotte wijze van formuleren. Het toont ook zijn kameraadschappelijke eerbied voor oudere geestverwanten. En het artikel belicht in historisch perspectief een Duitse anarchist die leefde 'op de kanteling van de eeuw'. Het verscheen in *De Arbeider* van 12 augustus 1933.

DOOD VAN EEN EENZAME
Een rijkgegeven leven

Op 16 mei stierf de Duitsche schrijver, individualistische anarchist John Henry Mackay te Berlijn op 69-jarige leeftijd.

Terzelfdertijd dat de krantenkolommen puilen van byzantijnse lofuitingen voor het stel beulen en misdadigers, dat de macht gegrepen heeft en thans de lakens uitdeelt, – is al wat er aan publiciteit bij het heengaan van dezen man van den geest overschieten kan... een annonce in een dagblad, geplaatst door de gezusters Helfert, waar Mackay op kamers

woonde.

Eeuwig schande voor dezen tijd, maar tevens onvergankelijke eer voor deze vrouwen. Waar de kameraden vergaten en loslieten, brachten zij tenminste deze enkele gedachtenisbloem op zijn baar.

Vóór mij heb ik liggen de Duitsche uitgaven van Mackay's werken, zijn in 1911 verschenen verzamelde werken in acht delen, zijn in 1898 verschenen studie over Stirner, zijn in 1920 verschenen hoofdwerk *Der Freiheitsucher*.

Dichter, romanschrijver, novellist. Maar groot eerst, waar hij zich in zijn werken voor het anarchisme uitspreekt en dat verdedigt in vlijmscherpe analyse.

Een veelomstreden figuur is Mackay immer geweest. De gezelligheidsmenschjes schuwden hem, want hij was een eenzame, die in zijn eenzaamheid niet gestoord wilde worden en een muur van ijs tusschen zich en de niet door hem gewenschte buitenwereld wist op te richten.

Maar wie over den muur heen tot zijn rijken geest wist door te dringen, kent de groote vruchtbaarheid van deze schoone eenzaamheid, die bij dien man, die niets van den publieken agitator had, niet anders had kunnen zijn. Hoe hij echter tóch de brandende stroomingen in het hart van de menscheid en de massa kent, bewijst zijn *Anarchisten*, waarin hij de onrust en agitatie teekent, die de arbeidersklasse doorvoeren in de dagen van het Chicago'er-proces. Dat de Russische en Duitsche revoluties hem niet tot soortgelijke werken hebben kunnen inspireren, bewijst niets tégen hem, doch teekent hoogstens deze revoluties.

Mackay gaf uit:

In 1898 zijn *Max Stirner, sein Leben und sein Werk*, waarin hij den reeds geheel vergetene weer in het volle licht der verdiende belangstelling zette, later gevolgd door *Max Stirners kleinere Schriften*.

Verder schreef hij: *Gedichte, Neue Gedichte, Kinder des Hochlands, Sturm* (vijf bundels gedichten), *Moderne Stoffe, Die Menschen der Ehe, Die Letzte Pflicht* (drie novellen), *Zwischen den Zielen* (twee romans). Dit alles werd in 1911 tot zijn uit acht deelen bestaande *Gesammelte Werke* ver-

eenigd. Uitgever: Bernhard Zacks Verlag, Treptow.

In 1920 volgde zijn *Der Freiheitsucher* (eigen uitgave).

Verder verschenen er van zijn hand onder het pseudoniem Sagitta nog een bundel gedichten *Lieder der namenlosen Liebe* en een roman *Der Puppenjunge*. Deze beide werken zijn echter door het feit, dat zij als privédruk verschenen wegens hun bijzondere strekking slechts aan weinigen bekend.

Mackay is in Holland als anarchistisch auteur zeer gewaardeerd geweest. Omstreeks 1894 verscheen er een vertaling van *Die Anarchisten*, door Sterringa. Een herdruk hiervan kwam later bij de BOO uit. Omstreeks 1922 gaf de BOO Mackay's *Menschen der Ehe* onder den titel *Getrouwde Menschen* uit, gevolgd door den roman *Der Schwimmer*, onder den Hollandschen titel *Sport en Liefde*.

In 1923 vertaalde schrijver dezes (in samenwerking met Carlo Dinaux) Mackay's hoofdwerk *De Vrijheidzoeker* en gaf dit uit. Dit is de in een levensbeschrijving verwerkte theoretische verdediging van het anarchisme. Vroeger reeds (ongeveer 1919) waren in *Morgenrood* verschillende uit *Zwischen den Zielen* vertaalde feuilletons van mijn hand verschenen.

Dit is de oppervlakkige biografie, voorzoover zij op dit oogenblik met de slechte verbindingen met Duitschland, te kompleteeren is.

Genoeg echter om te doen zien, dat hier niet iemand heengegaan is, die nutteloos leefde, maar een, die vanuit zijn zelfgekozen eenzaamheid zichzelf wist te geven aan de wereld op de opperste wijze als zulks mogelijk is: van een rijken geest uit.

En het is een plicht van makkerschap, dat wij hem niet zwijgend laten gaan, maar met korten groet eerend uitgeleiden.

Henk Eikeboom

Doordat Henk Eikeboom redacteur was van *De Arbeider* en daarbij in maar geringe mate werd bijgestaan door enkele medewerkers, was hij wel verplicht zelf veel te schrijven. Daarmee had hij het zo nu en dan niet gemakkelijk. Je raakt als publicist op zeker moment uitgeput en toch is daar iedere week weer dat blad,

weliswaar niet zo heel groot – vier pagina's –, maar de drukker moet op tijd zijn kopij hebben. Af en toe is dan ook goed merkbaar dat hij min of meer tevergeefs zoekt naar bijdragen. Er wordt soms erg veel literatuur opgenomen, meest vertalingen uit het Duits. En berichten uit de beweging nemen onnodig in omvang toe. Kwalitatief was het blad niet altijd zo als hij het zelf graag gezien had. Dan toch komt hij af en toe goed voor de dag. Zo bij voorbeeld met zijn artikelenserie over de gebeurtenissen in Spanje. Dat was in 1936. Die artikelen zouden later trouwens gebundeld worden tot een brochure, *Spanje, revolutie kontra fascisme*.

Hiermee zijn we dan aangeland bij een andere publikatie-methode, die van de brochures. Naar verhouding veel meer dan tegenwoordig werd er toen gebruik gemaakt van dat kleine geschrift. Hoewel het publiceren in kranten en bladen door de betrokkenen erg belangrijk werd gevonden, was de gebrocheerde vorm toch wel het summum. Met boeken was het iets anders. Boeken behoorden tot een andere orde; die stonden eigenlijk niet in enige relatie tot kranten, bladen en brochures. Boeken hadden te maken met ontwikkeling, met vorming, terwijl de vluchtigere vormen van uitgaven vooral ten doel hadden te wekken, op te wekken en vooral: de aandacht te trekken.

Dat laatste was zeer zeker een niet onbelangrijke reden dat Henk Eikeboom bijzonder gesteld was op het publiceren in kranten en bladen, en ook en vooral in brochures. Voor deze laatste gold nog dat ze minder snel vergeten werden. Ze werden niet weggegeven – en vast niet weggegooid –, maar bewaard, gelezen en herlezen, besproken op kleinere bijeenkomsten en zelfs gerecenseerd. Met het schrijven van brochures verkreeg je in de anarchistische en antimilitaristische kringen een naam, ook al ging er vanzelfsprekend niets boven het houden van gloedvolle redevoeringen.

Dat Henk Eikeboom van dat alles terdege notie had, bleek wel uit zijn verlangen om als het maar even ging van zijn schriftelijke dan wel mondelinge activiteiten een brochure te maken. Een aardig voorbeeld hiervan is de brochure *Francisco Ferrer*. De inhoud bestond uit een eerder verschenen hoofdartikel in *De Vrije Socialist* van 15 oktober 1919. Dat artikel omvatte niet meer dan 1900 woorden – er is alle reden om aan te nemen dat Henk gebruik maakte van het oorspronkelijke krantenzetsel – zodat het formaat

van de brochure uiterst klein gehouden moest worden (12,5×10cm), wilde men aan enige pagina's komen. De aanleiding tot het oorspronkelijke hoofdartikel was niet zo heel belangrijk. Het ging om de tienjarige sterfdag van Ferrer. Dat er een brochure van gemaakt werd omdat Henk dat zo graag wilde, blijkt ook nog uit de omstandigheid dat die werd uitgegeven door Bureau Astra, een spontaan onderneminkje van de schrijver zelf, dat nadien ook niets anders meer uitgaf. IJdelheid, o ijdelheid! Maar we mogen niet vergeten dat hij toen een jongen van 21 was.

Toch wil ik in geen geval stellen dat die mini-brochure geheel zonder waarde was. Francisco Ferrer Guardia was toen geen onbekende figuur. Hij was de stichter van vrijdenkersscholen, eerst in Parijs en later in zijn geboorteland Spanje. Zijn onderwijsmethodes waren gebaseerd op de rede en niet op het geloof. Hij was dus een voorstander en verbreider van rationalistisch onderricht. Om die reden werd hij door de staat en vooral door de kerk verafschuwd. Ferrer was bovendien de anarchistische principes toegedaan. In een poging om hem te elimineren werd hij beschuldigd van medeplichtigheid aan de aanslag op het Spaanse koningspaar. Maar hij werd vrijgesproken. Toch kregen de autoriteiten het voor elkaar dat zijn scholen in Spanje gesloten werden. Enige tijd daarna vond er in Barcelona een opstand plaats. Ferrer was daar niet rechtstreeks bij betrokken, maar werd opnieuw gevangen genomen. De militaire rechtbank veroordeelde hem ter dood. Zijn terechtstelling op 13 oktober 1909 wekte grote beroering in de wereld. Om hem te gedenken en te eren werden ook hier in Nederland heel wat zoons van anarchistische ouders naar hem vernoemd: Francisco. Ik had zelf dat betrekkelijke genoegen.

Nog even twee citaten uit die brochure om aan te geven hoezeer Eikeboom bij het maken van dat artikel *de schrijver* was geweest – en niet een propagandist. Het opent met: 'Er zijn van die figuren, die gaan, streng en stil, door den tijd. Hun krachtige hand houdt de stralende lamp der diep-menschelijkheid omvat, die is als een ster zoo zeldzaam in den donkeren nacht der eeuwen. Zoo gaan zij door den tijd, hoog en eenzaam en moedig heffen zij hun licht omhoog. De machten der duisternis bespringen hen, doch wat vernield wordt en wat te dooven is, het stralend licht dat zij dragen, reiken zij, vallend, aan anderen over, die het triomfant

en op hoog-geschoeiden voet verder dragen. En verder dragend het licht door den tijd, herdenken wij de gevallenen.' En even later maakt hij het in stilistische zin al heel bont: 'Maar zoals de natuur het leven uit den dood ontbloeit: de halm uit het vergaan van het zaad, en de nieuwe planten uit de verrotte lichamen van een vorige generatie, zooals er geen baring is zonder pijn en bloed en de bloem het schoonst geurt, de vrucht het volst rijpt op de kerkhoven, uit de lijken, zoo gaat het ook in de geestelijke wereld. Het bloed der martelaren is het zaad der kerk. Zoo is het nog altijd. Wanneer één valt, die naar het licht der nieuwe wereld streefde, staan er tien, twintig, honderd anderen klaar om den flambouw die aan zijn krampende vingers ontvalt en dreigt te verdooven over te nemen en het schijnsel verder de wereld over te dragen.'

Drie andere brochures van Henk Eikeboom wil ik hier in het licht plaatsen. Ze zijn belangwekkend omdat eruit spreekt wat hem bezighield en omdat zijn visie op de wereld er goed in tot uiting komt.

Zo is daar de brochure *De ondergaande wereld* uit 1923. Opvallend is de mededeling dat de inhoud is gebaseerd op een stenografisch verslag van Willy Eikeboom. Dit was overigens niet de enige keer dat die twee op deze manier samenwerkten. Die samenwerking op bewegingsgebied moet zowel voor Henk als voor haar lange tijd een ideaalbeeld geweest zijn. Willy heeft ook zelf gepubliceerd, hoofdzakelijk in bewegingsbladen. Zij voerde toen een tamelijk schoolse en ook wel schoolmeesterse pen.

In bedoelde brochure betoogt Henk aan de hand van allerlei voorbeelden uit de praktijk dat de kapitalistische wereld ten onder gaat. Het kapitalisme kan de problemen die het zelf veroorzaakt niet tot een oplossing brengen. Die ondergang houdt tegelijkertijd in dat er een nieuwe wereld op komst is. Terwijl er in Rusland een verschrikkelijke hongersnood heerst, moet in Zuid-Amerika het graan verstookt worden omdat er geen kopers voor zijn. En terwijl er in het overwonnen Duitsland honger geleden wordt omdat het geld ontbreekt om elders voedsel te kopen, wordt er in Nederland groente, fruit en aardappels opgevoerd aan het vee of gewoon weggesmeten. Een ander symptoom van de ondergang van het kapitalisme is dat men onmachtig is om oorlogen te

voorkomen of werkelijk te beëindigen. Het enige alternatief is de revolutie, maar daartegen zijn vanzelfsprekend de kapitalisten gekant. Hun macht en bevoorrechte posities staan dan op het spel. Maar ook grote massa's arbeiders kiezen na de grote teleurstellingen van de kant van het autoritaire socialisme – in Rusland en in Duitsland – de verkeerde richting: zij worden toegankelijk voor Mussolini's opvattingen, voor het fascisme. De kapitalistische oorlogen worden goeddeels uitgevochten door de arbeiders. Wanneer zij zouden weigeren te vechten, was het met de oorlogen voorgoed gedaan. Maar zo'n weigering kan niet bestaan zonder een doelbewuste, eensgezinde, massale strijd van de arbeiders. Eikeboom stelt dat het de historische taak van de arbeiders is om niet alleen de oorlog te verhinderen, maar ook om een nieuwe samenleving te vormen. Zo iets is alleen mogelijk door een zo groot mogelijke betekenis toe te kennen aan het individu, zodat de directe actie van de arbeiders een feit wordt. Het behoort tot de taak van de anarchisten om het stof uit de hersenen van de arbeiders te blazen en hen aan te sporen tot onbevooroordeeld denken. De arbeiders moeten vertrouwd gemaakt worden met de idee dat zij misschien binnen een week of een maand al voor de keuze komen te staan: revolutie of oorlog. En in ieder geval moeten de anarchisten ervoor zorgen dat de komende generaties van hen kunnen zeggen dat ze het wereldgebeuren een stoot in de goede richting hebben gegeven.

Afgezien van de vraagtekens die gezet kunnen worden bij sommige van Eikebooms aangehaalde uitspraken – hij beziet een en ander wel wat al te mechanistisch en als vanzelfsprekend – moet ik zeggen dat zijn betoog zo logisch en gefundeerd is als nooit tevoren. Bovendien is een al te sterke retoriek vermeden. Het is niet onwaarschijnlijk dat zijn vriend Anthon Bakels hem bij het samenstellen van het geheel geholpen heeft, door kritiek, door aanvoering van feiten en argumenten. Bakels was in die tijd buitenlands correspondent, wat het voor hem enigszins moeilijk maakte dergelijk werk onder zijn eigen naam te publiceren. Dat Bakels in deze brochure de hand heeft gehad, zou ook mogen worden geconcludeerd uit het feit dat hij zorgde voor een Duitse vertaling (*Die untergehende Welt*, uitgegeven door Der Freie Arbeiter in Berlijn). Bakels' hulp is de kwaliteit ten goede gekomen.

Maar om misverstanden te vermijden: er is hier wel degelijk sprake van werk van Henk Eikeboom, en deze brochure is een van de hoogtepunten in zijn essayistisch werk.

Bij de brochure *Mussolini, een ziektegeval* heeft die kritiserende vriend helaas ontbroken. De ondertitel luidt: 'politiek-psychologische analyse'. Maar van een politieke analyse is nauwelijks sprake en van een psychologische al helemaal niet. Het moet hier onomwonden gezegd worden: deze brochure is een zwak werkstuk, waarin de redeneersels steunen op wat kranteberichten. Zelfs in beschrijvende zin staat er weinig informatiefs in. En waar weinig inhoud is, ontstaat bij de schrijver al gauw de behoefte om te werken met retoriek en moeilijke woorden. Wat het eerste aangaat, Eikeboom stelt dat Mussolini's syfilis alles zou verklaren: zijn cesarenwaan, zijn 'bloedwreedheid', zijn wereldgevaarlijkheid. Wat het tweede betreft, er staan volkomen overbodige vreemde woorden in als: subordineren, usurpator, impressionabel, malcontenten, paralyseert. We moeten wel bedenken dat de brochure gericht was tot de arbeiders. In zo'n geval is het toch gewenst in een eenvoudige taal te schrijven. Het valt nu moeilijk te begrijpen dat Constandse er indertijd een positieve recensie over schreef. Hier dan enkele conclusies uit de brochure. 'Het revolverschot dat Mussolini velt, zal ieder heilig verklaren.' (Zou daarmee dan het fascisme verhinderd geweest zijn?) 'Zwart, als zijn uniform, omsiddert zijn oogen het aanstaande lot.' (Zijn ogen zouden dus de gang van de historie beïnvloed hebben?) 'Toch zal het licht doorbreken. Achter verslaving, kerkering en doodstraf rijst de Vrijheid!' Ook dat is niets meer dan een wenselijkheid en suggereert de lezers dat die vrijheid als iets vanzelfsprekends komt of gaat. Ter verontschuldiging: dergelijke kreterige verhandelingen en betogen waren toen vrij algemeen.

En toch is er een positieve rest. Deze brochure werd geschreven op een moment dat vrijwel nog niemand het fascisme als wereldgevaar zag. Dat gevaar moet Eikeboom voorvoeld hebben nadat zijn vroegere vriend Erich Wichman tot het fascisme was overgegaan. Die overgang was voor Henk een grote schok, die hij eigenlijk nooit geheel heeft kunnen verwerken. In zekere zin is deze brochure te beschouwen als Henks laatste vermaan aan een vroegere vriend. Tegelijkertijd toont hij zich een visionair waar

het de komende maatschappelijke ontwikkelingen betreft. Hij was in Nederland de eerste die een bezwerende vinger hief tegen die kapitalistische pest. En al bediende hij zich van weinig feitelijke informatie – hij kon niet zwijgend toezien.

In zijn brochure *Verdedigingsrede* toont Henk Eikeboom zich de ware antimilitarist die hij was. Niet alleen dat zijn eigen standpunten tot hun volle recht komen, hij spreekt hier voor de hele beweging, laat zich hier ten aanzien van de dienstweigering zien als de woordvoerder van het Nederlandse antimilitarisme. Zijn betoog moet gelezen worden als een op schrift gestelde toespraak. En nog beter zou het zijn zich de man voor te stellen, lijfelijk, en te luisteren naar wat hij te zeggen heeft aan een relatief kleine vergadering van bentgenoten – dus geen massa-vergadering –, beheerst heftig betogend, bezwerend, indringend, suggestief, met weinig gebaren, met een af en toe wegstrijken van de steeds in zijn gezicht vallende haren. Nee, hij was geen echte redenaar, maar wel een gloedvol betoger voor de dingen die hem ter harte gingen.

Ter adstructie volgen hieronder enkele uitvoerige citaten. De goede lezer zal begrijpen dat hier van een verdedigingsrede in de juridische zin van het woord geen sprake is. Dat was ook niet de bedoeling; dergelijke verdedigingsredes hadden andere oogmerken. Het ging er daarbij om aan de eigen verontwaardiging lucht te geven, de eigen strijdlust aan te wakkeren, zichzelf en de kameraden te sterken in de eigen opvattingen. Bovendien trachtte men zijn stem te laten doordringen tot de mensen die minder direct bij de beweging betrokken waren.

Op de openingspagina van de brochure staat:

'De redakteur van *De Arbeider*, Henk Eikeboom, was gedagvaard Donderdag 11 januari 1934 voor de Arrondissementsrechtbank te Groningen te verschijnen. Hem werd "opruiing in geschrifte" ten laste gelegd, naar aanleiding van het feit, dat hij in de nummers van 2 en 30 september 1933 van *De Arbeider* twee stukken zou hebben opgenomen (het eerste van eigen hand), waarin respectievelijk de volgende zinsneden voorkwamen: "Weigert massaal soldaat te zijn!" En: "De oorlog bedreigt niet enkelen doch ieder. Daarom is het de taak van ieder om deze misdaad te helpen verhinderen, door individueel en massaal elke oorlogs-

dienst te weigeren."'

In zijn inleidende woorden zegt Eikeboom onder meer: '...de meerderheid der menschen zegt wèl den vrede te willen, maar geeft in daden duidelijk blijk niet den weg te gaan, die tot den vrede kan leiden...' Hij geeft een beschrijving van het ingrijpende gebeuren dat het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was. Het maakte met name een diepe indruk op de vooruitstrevende jeugd – en heeft ook heel wat jonge mensen opstandig gemaakt. 'We hebben de eerste oorlogsjaren als jongens van 15, 16, 17 jaar doorleefd en doorleden. Er ging zooveel verloren... Alles stortte ineen en bleek voos en hol.' Hij haalt ook een van zijn versregels uit die tijd aan: 'Wanneer god dit wil, – moeten wij god niet willen...'

Nog enige citaten uit de *Verdedigingsrede*:

'De strijd tusschen den staat en den enkeling gaat door. Want tot die tegenstelling is tenslotte het konflikt te herleiden. Het begrip "Oorlog" op zichzelf kan niet bestaan. Oorlog zou er niet zijn, zonder dat de feitelijkheden "kapitalisme" en de vennootschappelijke vorm ervan "staat" er waren. Het is misschien minder juist van den oorlog als van een roofdier te spreken. Eigenlijk kunnen we, wanneer we toch beeldspraak willen gebruiken, beter zeggen, dat de staat het roofdier en de oorlog zijn tijdelijk uitgeslagen klauw is...

Eens zal de historie degenen, die ons veroordelen, richten op dezelfde wijze als nu reeds de inquisitoren en de conquistadors gericht worden: als elementen, die den waarachtigen vooruitgang tegenhielden...

En dan staat daarnaast het feit, dat de machten, waarop door de grote massa vertrouwd wordt, als zijnde in staat om haar voor nood, dood en ellende te behoeden, – alle zonder uitzondering hebben gefaald: regeering, kerk, partij, vakbond. Zij alle sluiten den godsvrede met den staat, zoodra die ten oorlog roept. En de Volkenbond faalt en de wereldkonferenties blijken niet veel meer dan de-aandacht-afleidende poppenkasten...

Niettemin zal ik in het algemeen en onpersoonlijk de gedachte "dienstweigering" met elk middel, dat mij ten dienste staat, trachten gemeengoed van de menschen te maken. – Dat is het tegenovergestelde van opruien: met agitatoristische middelen menschen er

toe brengen, daden te bedrijven, die hun eigenlijk in diepste wezen vreemd zijn, – dus tegen hun eigenlijke zelf in. Niets willen wij minder dan dat. Wij willen geen volksmenners zijn, die de massaas blindelings achter ons lokken. Wij willen integendeel de menschen er toe brengen om zich nièt te laten opruien, maar zich van elke daad klaar rekenschap te geven. Wij willen menschen wekken, die zelfverantwoordelijk weten te handelen. – Wanneer wij de dienstweigering propageeren is dat een onderdeel van deze levenshouding. – Ik tart met één dienstweigeraar aan te komen, die zeggen zal: ik ben tot mijn daad aangezet. Ieder, die deze jongens kent, weet, dat de daad van de dienstweigering, hoe zwaar die moge zijn voor een jongen van negentien jaar, – niet ontstaan kan dan uit een volgroeid en offerbereid gemoed.'

Tot slot nog iets over een ander vorm van publiceren: die van de oproepen en de open brieven. Wat die laatste betreft, ze waren in vroeger jaren een vrij veel gebruikte methode om de aandacht te vragen. Ik heb al gewezen op Eikebooms open brief aan Albert Einstein. De toon is nogal plechtstatig, zoals uit de openingszin blijkt:

'Hooggeleerde Heer, het is met teleurstelling en verwondering, dat ik, en duizenden principiële voorstanders van het daadwerkelijke anti-militarisme, de dienstweigering, met mij, kennis gekregen hebben van uw uitlatingen, volgens welke u het tot voor kort ingenomen standpunt, dat de persoonlijke dienstweigering het voornaamste middel was om tot werkelijken wereldvrede te komen, verlaten hebt.' En verderop heet het: 'Gij herhaalt hier bijna volkomen de fout die prominente mannen uit anarchistisch en anti-militaristisch kamp (Hervé, Cornelissen, Kropotkin, van Eeden) in 1914 gemaakt hebben, toen zij predikten: gaat ten oorlog, want de oorlog van Frankrijk tegen Duitschland is een oorlog tegen den oorlog, het gaat er om het Duitsche militarisme te vernietigen! De juistheid van de houding dezer mannen is door de feiten gelogenstraft. De (schijnbare) vernietiging van het Duitsche militarisme had als eerste voorwaarde een ongekende opbloei van den militaristischen geest in Frankrijk en België. Militarisme kàn niet met militarisme bestreden worden, – integendeel schept het alleen maar nieuwe geweldskulten.' En dan tot slot: 'En niet,

voor gij aannemelijk gemaakt zoudt hebben, dat uw weg beter is, kunnen wij een duimbreed van dien moeilijken maar rechten weg afwijken. Overigens met gevoelens van hoogachting, Henk Eikeboom, dienstweigeraar in 1917 en nù.'

Zijn oproepen liggen – en dat kan niet anders – in hetzelfde vlak als zijn andere werk. Zo was er de oproep aan de jongeren van de lichting 1934. Deze begint met de pathetische woorden: 'Laat het nu uit zijn. Laat het nu eindelijk genoeg zijn. Laat de doem van dwang en verslaving nu toch breken. Houdt nu toch op te geloven, dat het mòet, – dat er iets is, dat jullie dwingen kan, – dat er één macht sterker is dan je eigen wil. Aanvaardt liever alles, liever het ergste, dan langer te dienen, soldaat te worden, perfekt-afgerichte levende moordmachine te zijn.' En het slot van deze oproep luidt: 'Wij hebben in den oorlog niet versaagd. Wij versagen ook nu niet. Maar verlangen van jullie, dat je ons werk voortzet. Henk Eikeboom, Jo de Haas, Herman Schuurman, Thomas Vos.'

De antimilitaristen van die dagen ten voeten uit!

'Morgen sterven wij...'

Op de vraag wanneer hij Henk Eikeboom voor het laatst had ontmoet, antwoordde Johan te Slaa: 'Midden 1938. Ik had toen mijn poot verbrand, kijk, hier is het litteken nog. Met mijn poot in verband kwam ik bij hem. Hij riep: ha, daar is ons renpaard! Vanwege dat verband, weet je. Eind 1939 kwamen we terug uit Frankrijk en ik ging toen naar Spaarndam, naar familie. Daar zat ik de hele oorlog. Het was er betrekkelijk rustig. Vlak voor het uitbreken van de oorlog, in 1940, waren we bezig aan de opvoering van Tollers stuk *No more Peace*. Zou in mei 1940 opgevoerd worden. Het werd verboden.'

Te Slaa vergiste zich wat het tijdstip van hun laatste ontmoeting betreft. Zij hebben elkaar begin 1941 ook nog gesproken. Waardoor hij dat vergat? Waarschijnlijk door een vaag gevoel van schaamte dat hij niet echt meer in contact met Henk getreden was. Hij had trouwens toch al moeite mij van objectieve gegevens omtrent Henk te voorzien. Te Slaa nam hem voortdurend in bescherming tijdens zijn vertellen – net als vele anderen. Hij wist ook in het geheel niet (meer?) wat Henk tijdens de bezetting gedaan had, noch wat er van hem geworden was. Uit eigener beweging zei hij nog: 'Vlak na de oorlog kwam ik Fop tegen in de Haarlemmerstraat. Ik vroeg haar hoe het met Henk was. Ze zei geen woord en liep weg.' Of ook Fop schuldgevoelens had? Ze zijn in dergelijke situaties onvermijdbaar.

Wim Jong, een bewegingskameraad die Henk bij tijd en wijle ontmoette, schrijft mij: 'Ik heb hem weer eens opgezocht op 't Singel na de capitulatie. Hij vertelde toen dat de winkel goed liep. De NSB'ers hadden ontdekt dat ze ook socialist waren, en wilden van alles van Troelstra hebben en daar was nogal veel van op de markt, nadat op die 14de mei heel wat mensen hun "rode" lectuur hadden opgeruimd. Ook atlassen waren een ge-

vraagd artikel, terwijl de Duitse officieren belang stelden in Henks aanbod van "pikante" Franse lectuur. Het was toen een periode van afwachten en het duurde tot na de februari-staking eer ik hem weer sprak. Hij heeft me toen het een en ander verteld over de gebeurtenissen op het Rembrandtplein die zondag, en hij liet me een stuk lezen waarin hij waarschuwde tegen een ondoordachte voortzetting van de staking. Uit de studie over *De Vonk* van Weeda en Berentsen begrijp ik dat het stuk voor *De Vonk* geweest moet zijn, maar ik kan me niet herinneren dat hij die naam genoemd heeft. Kort daarop is hij bij ons geweest om te vertellen dat hij voor een tijdje naar Den Haag ging, waar hij kort daarna is gearresteerd.'

Met de Cappels was Henk gebrouilleerd. Toch namen zij hem meer in bescherming dan gunstig was om de feiten te kunnen achterhalen. Van zijn illegale werk hadden zij nooit iets gehoord. Over zijn kamptijd vertelde Wim Cappel: 'In Vught zat Henk op de drukkerij en die lui waren ten dode gedoemd – hoorde ik van onze huisarts, die daar ook gezeten had.' Tiemen Jilink zat tot 30 september 1942 gevangen wegens dienstweigering(!) en wist te vertellen dat Henk in Vught gezeten had en later in Hamburg in een ziekenhuis mocht. Greet van Amstel kon alleen maar mededelen: 'Ik zat in een andere groep dan hij en je wist van elkaar niet wat je deed.'

Voordat wij ons dichter over de 'feiten' buigen eerst nog een andere versie, een officiële of tenminste een met een officieel randje. In een brief van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie heet het: 'Na de oorlog heeft een zoon van de heer Eikeboom verklaard dat zijn vader, voor zijn arrestatie, eind december 1941, betrokken is geweest bij het drukken van *Het Parool*.' Mijn navorsingen in die kringen hebben niets opgeleverd. De informatie over Henks medewerking moet van Koos Vorrink stammen. Die Parool-connectie lijkt erg onwaarschijnlijk. In het begin – aanvang 1941 – was het nog maar een gestencild blaadje. Daarbij zal drukkershulp niet en schrijvershulp nauwelijks nodig geweest zijn. Bovendien was Henk zelf al enige tijd met iets bezig. En hij was er ook niet de man naar om zich te schikken naar de plannen van anderen. Hij wenste zelf te doen en te regelen.

Katrien Boll was tamelijk nauw bij Henks illegale werk be-

trokken. 'Hij schreef zelf, tikte zelf, maakte de stencils klaar en draaide die af. Hij bundelde en niette ze, naaide ze soms in. Hij deelde de exemplaren uit aan mensen die ze bij hem kwamen ophalen om te verspreiden. Daar behoorde ik ook bij. Dat gebeurde allemaal in Den Haag en niet in Amsterdam op de Zwanenburgwal.' Maar Fop wist mij te vertellen dat Henks illegale werk niet begonnen was op zijn onderduikadres in Den Haag. 'Dat werk had hij ook in Amsterdam al gedaan, op de Zwanenburgwal. Je hoefde Henk maar bij een schrijfmachine te zetten.' Fop heeft het over pamfletten. Katrien zegt dat het eigenlijk blaadjes en vaak zelfs brochures geweest moeten zijn.

Wim Kamstra schreef mij hierover: '...gedroeg hij zich, zoals zovelen in het vroege verzet, romantisch-onvoorzichtig. Toen we (Cor en Daan Snelders en ik) hem eens in het eerste oorlogsjaar erwaarden in zijn pothuis aan het Singel, stak hij zijn hoofd op straatniveau naar buiten, keek opvallend naar links en naar rechts en overhandigde ons open en bloot een hoeveelheid illegaal materiaal. Ik heb hem dan ook nooit meer gezien. Hij was het eerste nazi-slachtoffer in mijn omgeving.'

Ik vroeg Katrien hoe die uitgave van Henk heette en of er nog iets bewaard gebleven was. Katrien: 'Het had geen specifieke naam. En ik ben alle dingen uit die tijd kwijtgeraakt, ook alle brieven die hij me schreef (tweemaal per week), een lade vol, niet alleen over ons beiden, maar over de meest uiteenlopende zaken.'

Hier openbaart zich nog een andere activiteit en vaardigheid van Eikeboom: brieven schrijven. Willy, Henks eerste vrouw, herinnert zich ook dat hij haar in die tijd nog wel eens schreef. En de zoon van Willy en Henk, Rogier, herinnert zich nog wat meer. 'Na het begin van de oorlog merkte ik weer iets van hem. Er werden – anoniem – pakjes afgeleverd met boeken en levensmiddelen. Mijn moeder is naar de zaak toegegaan waarvan een en ander afkomstig was (Lebbing, meen ik, op de hoek van de Heilige Weg en het Singel) en informeerde naar de herkomst. Daarna kwam er nog iets. Hij schreef in een briefje dat hij op grond van zijn relaties nog wel eens aan iets bijzonders kon komen. Als ik het goed heb, is hij eenmaal persoonlijk even bij mijn moeder op bezoek geweest. Bij die gelegenheid heb ik hem niet te zien gekregen.'

Aanvankelijk zat Henk dus nog in Amsterdam, op zijn oude stek aan de Zwanenburgwal. Aanvankelijk ook lieten de Duitsers hem ongemoeid. Dat zou opeens anders worden. Fop antwoordde op mijn vraag wanneer Henk in Den Haag was ondergedoken: 'Dat was op de dag dat de oorlog tussen Duitsland en Rusland uitbrak, op 22 juni 1941. De dag ervoor was een nichtje uit Rijswijk bij ons gekomen om te zeggen dat hij – haar oom Henk dus – op de lijst van communisten stond die zouden worden opgepikt. Henk werd daar nog kwaad over, omdat hij immers helemaal geen communist was. Maar dat nichtje hield vol dat hij op die lijst stond. Het kostte ons moeite om Henk over te halen die nacht naar de woning van Jo Moes te gaan, op de Groenburgwal. Die nacht kwamen ze, lui van de Nederlandse politie. En ik moest later op de Euterpestraat komen.' Degeen die voor de waarschuwing gezorgd had, was een neef van Henk van moeders kant, Arends, die in Den Haag bij de politie zat. Hij had de lijsten van de te arresteren mensen onder ogen gehad.

Die lui van de Nederlandse politie kwamen niet zomaar even langs. Zij kwamen binnen, doorzochten het huis en bleven vele uren. Intussen had Katrien van Henk een opdracht gekregen: 'Henk droeg mij op om de lijsten van de VAU weg te halen van de Zwanenburgwal. Ik ging er dus heen. De recherche was boven. Nadat ik de lijsten gevonden had – ze lagen onder de voet van Henks schrijftafel – wilde ik ze verbranden, beneden bij Fop. Maar dat mocht ik niet van haar. Ze was bang dat de recherche dan de as zou vinden. Die kerels werden al die tijd zoetgehouden met eten, drinken en rookwaar. Toen ze afgelost werden, zag ik kans de papieren onder mijn kleren te verbergen. Later, buiten, heb ik ze versnipperd en in het water gegooid. Naderhand was Henk over dat vernietigen nog kwaad geweest omdat hij nu al zijn adressen kwijt was.' Fop geeft een wat andere lezing van de zaak. 'Toen die kerels er waren om ons huis te doorzoeken, was daar nog een doos met namen en adressen van bewegingsmensen. Die moest beslist weg, had Henk gezegd. Katrien kon die twee kerels aan de praat houden terwijl ik de doos de kamer uitdroeg. De inhoud heb ik vernietigd. Een van hen zei later nog tegen mij dat hij niet alles wenste te zien. Ik geloof vast dat hij dat met die doos gezien had.' Maar in een vervolg gesprek vertelt

Fop: 'Die kerels bleven enige dagen achtereen, losten elkaar af. Ze zochten eigenlijk niets in ons huis. Nee, het was geen huiszoeking. Ze kwamen voor Henk. Alleen hebben ze de schrijfmachine meegepikt, waarom weet ik niet, maar ik denk voor eigen gebruik.' Katrien weet nog te vertellen dat er toen vrijwel onmiddellijk boeken waren weggehaald, niet door de Duitsers – die waren alleen gekomen om Henk mee te nemen – maar door de Nederlandse recherche. Katrien Boll: 'Hollandse russen dus. Ik bekeek de lege vakken. Er was geen sprake van dat ze zogenaamde rode lectuur hadden weggehaald, wel series klassieke werken, complete werken. Spottend vroeg ik die kerels of ze niet wat vergeten hadden. Antwoordt er een van hen verontschuldigend dat inspecteur Bakker twee auto's vol had laten maken. Het ging hierbij om een ordinaire diefstal.'

Henk dus naar Den Haag. Daar moet hij het, wat ruimte betreft, niet zo heel slecht gehad hebben. Het juiste adres kon ik aanvankelijk maar niet aan de weet komen. Fop zei: 'Ik kan het me niet herinneren. Ene Nico stelde Henk zijn woning ter beschikking. Die man kon zelf niet thuis zijn doordat zijn vrouw ergens in een sanatorium lag.' Katrien zei: 'Het adres ben ik vergeten, ergens op een pleintje was het.' En bij een latere gelegenheid wist ze mij nog te zeggen dat Niek een jonge man was met een joodse vrouw. 'Henk en hij kenden elkaar al van vóór die tijd. Ze schaakten wel eens met elkaar.' Ook Annie wist het adres niet meer, hoewel ook zij Henk meermalen daar bezocht had. Bij al dat niet-weten komt de vraag op wat voor verdringingsprocessen daar plaatsgevonden hebben. Bij Jeanne de Jong was dit minder het geval. 'Hij zat daar op het adres Mient 191, bij de familie Boswijk. De vrouw is gestorven, maar Niek woont op dit moment in Deurne, in België. Voordat Henk daar zat, was hij bij Piet Krul, de broer van Jacques (Sjaak), en daarvoor was hij bij mij in de Reynierszstraat.' Zij had voor die onderduikadressen gezorgd. Het bleek dat Jeanne na die tijd nog een kamer had gehad aan de Zwanenburgwal, bij Fop dus.

Ik stelde mij in verbinding met Boswijk. Het bleek dat deze Henk in 1937 had leren kennen, aan de Zwanenburgwal, en verder dat hij EX-JVA'er was. Opmerkelijker vond ik dat hij een oomzegger van Börger was, de man van de cursussen en brochures die wij

VJO'ers zo goed gevonden hadden. Vanzelfsprekend bleken er nog wat meer aanrakingspunten te zijn. Op mijn expliciete vraag: 'Kunt u me iets vertellen over uw situatie in 1941?' – kreeg ik als antwoord: 'Ik woonde toen in Den Haag, werkte er. Ook mijn vrouw had er gewerkt, tot in 1940, maar werd toen ziek en moest naar een sanatorium. Op dat moment was ik dus alleen in huis en ging daarom bij vrienden in de kost. Mijn woning aan de Mient 191 kreeg Henk Eikeboom tot zijn beschikking. Ons "verhaal" was dat hij zomaar een kamer bij mij gehuurd had, overigens niet onder zijn eigen naam. Als ik het mij goed herinner, noemde hij zich Henk van Vliet, de achternaam van Fop en een onopvallende bovendien. En ik kende hem zogenaamd niet van vroeger.'

Het bleek dat Boswijk in die tijd enige keren per week naar zijn woning toeging en dan lange gesprekken met Henk voerde, en dat zij ook wel schaakten. Op mijn vraag wat Henk zoal de hele dag uitvoerde, kreeg ik te horen dat hij voor zijn eigen potje moest zorgen en ook zijn eigen boodschappen deed. 'En hij tikte, schreef dus, en ik dacht – maar daar ben ik niet zeker van – dat hij spotprenten tekende.' Ik vroeg of er ook een stencilmachine was en of Henk illegale blaadjes maakte of daaraan meewerkte. Boswijk antwoordde dat er geen stencilmachine stond. Hij wist niet of Henk aan illegale uitgaven meedeed. 'Ik heb er nooit iets van gemerkt. Hij schreef dus wel, maar ik weet alleen iets af van pornografie. Het was een soort broodwinning voor hem. Dat werk werd elders gestencild en door Annie – en misschien ook Gé Nabrink – verkocht. Zelf heb ik later in Amsterdam meegedaan aan de illegale *De Nieuwe Amsterdammer*, met Anton Börger.'

Vanzelfsprekend zijn we benieuwd naar degenen die Henk toen bezochten. Er bleek weinig bezoek te zijn geweest: Fop kwam het meest, Katrien was er meermalen, en Annie, en natuurlijk Jeanne. 'Die vrouwen brachten altijd sigaren voor hem mee.' Mannelijk bezoek had Boswijk er nooit aangetroffen, behalve dan zijn eigen vader. 'Ik heb er nooit onbekende vrouwen ontmoet. Of die er later op de avond geweest zijn, kan ik niet zeggen. Dan was ik er niet. Ik heb hem wel gezegd dat hij een beetje voorzichtig moest zijn met de dochter van de buren, want die waren fout, lazen *Volk en Vaderland* en zomeer. Op dat punt was hij erg zorgeloos.'

Henk heeft in die dagen nog wel wat anders gedaan dan lezen en schrijven. Katrien: 'Tijdens de bezetting zijn we een keer naar een boerderijtje in Bergen geweest. Zwommen daar in zee. Hij had er eerst niet veel zin in, het waaide nogal, maar toen hij mij zover in zee zag zwemmen, wilde hij zich niet laten kennen. Wij fietsten er naar Schoorl, om te zien of we daar nog mensen in het kamp konden benaderen. Maar dat ging beslist niet: prikkeldraad en veel te ver van de weg af. Vrees kende hij eigenlijk niet. Hij kon wel voorzichtig zijn als hij dat nodig vond. De eerste keer dat ik naar Den Haag kwam, bleef ik maar voor het station ijsberen, want Henk was er niet. Hij bleek zo vermomd te zijn dat ik hem op het terras niet herkend had. Hij had eerst uitgekeken of ik niet werd gevolgd. Dat zal hij met de andere vriendinnen ook wel gedaan hebben. We praatten er nooit over dat er een kans was dat hij opgepakt zou worden. In Den Haag gingen wij gewoon de stad in en ook naar zee, en wij zaten in Scheveningen op het terras of lagen te bakken in de zon. Henk deed altijd zijn eigen inkopen.'

Tijdens de bezetting kwam Henk soms op bezoek bij zijn moeder, die in Baarn woonde. Henks toen 13-jarige nichtje – het was in 1940 – schrijft me hierover: 'Het laatst zag ik hem bij grootmoeder Eikeboom, in Baarn, bij wie ik vaak logeerde. We brachten hem 's avonds weg in een stikdonker verduisterd Baarn naar het station. Halverwege ried hij ons aan om naar huis terug te keren, want men kon werkelijk geen hand voor ogen zien. Mijn grootmoeder en ik zijn inderdaad teruggekeerd en het laatste was zijn groet uit het duister.' Ook Katrien is daar samen met Henk geweest. 'Dat moet in het voorjaar van 1941 geweest zijn. In 1940 was ik kwaad met Henk geworden. Hij wilde het later weer goed maken. Maar dat is eigenlijk niet zo best gelukt. Toch hebben wij die keer wel samen in een hotelletje in Den Dolder geslapen.'

Katrien heeft Henk voor het laatst eind november 1941 ontmoet. Dat moet ook voor Fop gelden. Zij zegt: 'Ik zou met de kerstdagen naar hem toegaan, maar Aart kreeg voor die tijd mazelen en toen ging dat niet door.' De vraag rijst of er buiten Boswijk nog anderen zijn geweest die Henk in die tijd – tussen eind november en zijn arrestatie op of rondom 15 december – hebben ontmoet. Dat moet wel het geval geweest zijn, want hij kon onmogelijk

lang alleen blijven. En hij kon zeker niet lange tijd zonder het gezelschap van vrouwen. In zijn tijd in Den Haag plaatste hij zelfs advertenties voor contacten met vrouwen. Dat op zichzelf was een grote onvoorzichtigheid. Je weet nooit wat je in huis haalt. Daar komt nog bij dat Henk op zijn onderduikadres niet erg voorzichtig was. Overal lagen zijn papieren. 'En de stencilmachine was zichtbaar voor ieder die binnenkwam.' (Katrien). Ook Wim Jong vertelde mij hoe onvoorzichtig Henk daar in Den Haag was (maar de mensen moesten op dat punt nog veel leren): 'Iedereen, tot aan de sigarenman toe, had hij verteld dat hij daar ondergedoken zat.' Duidelijker – en onthutsender – was het antwoord van Boswijk: 'De winkeliers/leveranciers in de buurt kenden hem als de opstandige anarchist die hevig tegen de Duitse bezetter gekant was. En dan de contacten met die vrouwen, dat moest ook opvallen.'

Hoewel Henk nu een geforceerd leven moest leiden, waren er kameraden en vrienden die hem bijstonden. Maar op dit punt ondervond hij toch een immense teleurstelling. Toen hij op een avond bij Gé Nabrink, die in Den Haag woonde, aanbelde, werd hij door deze niet binnengelaten – uit vrees, naar Henk bleek. Nabrink, voor wie hij grote waardering had en aan wie hij zelfs twee gedichten had gewijd, liet hem buiten staan.

'We zijn nooit aan de weet gekomen wie Henk verraden heeft,' zegt Katrien, 'maar het is zeker dat hij verraden is. En wij hebben het sterke vermoeden dat er een vrouw in het spel was.' Dat is niet zo onwaarschijnlijk, denk je dan, want de meeste mensen waar hij toen mee omging waren immers vrouwen. Later zou Katrien mij nog schrijven: 'De man die hem de woning ter beschikking gesteld had, is niets overkomen. Het is onbegrijpelijk dat er niet meer mensen bij betrokken raakten. Stapels brieven van iedereen lagen er nog, ook al zullen die geen afzenders te zien gegeven hebben. De stencilmachine was verdwenen. Onvoorstelbaar is ook dat er niemand van de moffen was achtergebleven om nog mensen op te vangen. Misschien dat de buren ermee te maken hadden. Vragen en vragen die me altijd achtervolgden.'

Hier moeten wij natuurlijk Boswijk aan het woord laten: 'Ik kwam thuis en Henk was er niet. En er ontbraken diverse dingen: kleding, schrijfmachine en zijn koffer. De buren kwamen mij

vertellen wat er gebeurd was: de Duitse politie had hem meegenomen. Ik toen zogenaamd verontwaardigd naar de Nederlandse politie om te vragen wat er met die kamerhuurder van mij aan de hand was en dat ik mijn sleutels terugwilde. Ze verklaarden mij daar niets van af te weten en telefoneerden met de Duitse politie – Binnenhof? SD? – en dat was ook mijn opzet geweest. Toen werd me verteld dat de Duitsers hem gehaald hadden, waarna ik met veel nadruk verklaarde dat ik dan daar wel mijn sleutels zou gaan halen. Ik liet mij natuurlijk door die Nederlandse politie wel overtuigen dat ik dat beter niet kon doen. Ik heb daarna totaal geen last gehad, wat ook een bewijs is dat Henk het tussen hem en mij afgesproken verhaal goed verteld had. Ik heb er verder niets meer van gehoord. Ik heb trouwens altijd veel geluk gehad. Opmerkelijk was dat hij zijn pornografische werk in mijn boekenkast verstopt had. Het kan erop duiden dat hij die kerels had zien aankomen. Ik heb daarna meteen Jeanne gewaarschuwd, en zij zou het de anderen doorgeven.' En om Boswijk en de toenmalige situatie wat duidelijker te karakteriseren laten we hem nog even aan het woord: 'April 1942 kwam mijn vrouw uit het sanatorium. Mei kregen wij joodse onderduikers in huis, diverse mensen, tientallen in de loop van de tijd, voor korter of langer. Mei 1943 werd ik op kantoor opgebeld door iemand van de politie – wie, weet ik niet, maar dat deed die man wel vaker, om wat door te geven. Hij zei me dat ik mijn vrouw – een joodse, haar meisjesnaam was Agsteribbe – en de anderen uit mijn woning moest doen. Het klonk serieus en gebeurde dus. De zuster van mijn vrouw kwam bij voorbeeld bij Fop terecht – op 10 mei ongeveer en zij bleef er zo'n veertien dagen, waarna zij naar Friesland ging.'

Nog even moet hier iets gezegd worden over Nathan Abas, sinds lange tijd een goede vriend van Henk. Zijn naam kwamen wij al tegen in het vakantieverslag van Henk. Hij was een goedmoedige, altijd behulpzame en zeker niet bange man, die helaas wel zo naïef was geweest te geloven dat Westerbork alleen maar een werkkamp was. En Boswijk zegt van hem: 'Ja, hij was een jeugdvriend van mijn vrouw, een heel aardige man, is ook niet teruggekomen.'

Henk was dus gevangengenomen. De vrees bestaat dat we nooit aan de weet zullen komen hoe dat in zijn werk gegaan is – tenzij

er iemand nog wat op zijn of haar sterfbed bekent.

Fop bezocht vrij regelmatig de gevangenis in Schevingen. Dat was de Prins Alexanderkazerne. Niet dat zij daar werd binnengelaten. Nee, ze kon langskomen en dan wat voor hem afgeven of iets ophalen – wasgoed bij voorbeeld – en daarmee uit. Toen zij weer eens kwam kreeg ze te horen dat hij er niet meer zat. 'Dat vertelde me zo'n mof. Maar waar hij heen was, kreeg ik niet te horen.'

Degene die, als niet-gevangene, Henk daar voor het laatst gezien en gesproken heeft, is zijn zoon Rogier. Deze mocht zijn vader op 16 februari – Henks verjaardag – bezoeken. Rogier was toen ruim negentien jaar en had zijn vader in zo'n twaalf jaar niet gezien.

'Door de voorgeschiedenis was hij ten dele een vreemde voor mij, iemand van wie het me verbaasde dat ik hem herkende. Er was een rijtje gevangenen, met tegenover elk van hen, gescheiden door gaas, een bezoeker. Op een moment waarop de bewaker zich iets verwijderde, noemde mijn vader mij fluisterend de naam van iemand, met wie hij helemaal niets te maken had en die hij niet kende: dat moest ik aan die en die overbrengen. Die boodschap heb ik doorgegeven en ben daarna alles vergeten. Eén keer hebben wij uit Amersfoort (of Vught?) een briefje gekregen. Af en toe kregen wij iets te horen van een vrijgelaten medegevangene. Zo vertelde Jan Romein (de historicus) dat hij samen met hem geweest was: het ging hem relatief goed, "hij stond nog op zijn benen". Ook hoorde ik dat hij in een *Himmelfahrtskommando* zat: ten dode gedoemden die apart gezet in een bunker geheim werk te doen kregen. Mijn vader moest bevelen voor de Wehrmacht drukken. Hij was ook daar weer zo brutaal en vrij van angst dat hij met Kerstmis gebruik maakte van zijn faciliteiten om voor medegevangenen een kerstboodschap te drukken.'

Op mijn vraag aan Fop of zij iets wist over Henks verblijf in de kampen, zei ze: 'Nee. Ja, een enkele keer kwam er wel een bericht.' Henks eerste vrouw Willy weet een vollediger antwoord: 'Fop is hier tijdens de oorlog wel geweest, met het kind, ook om te praten of we nog iets voor Henk konden doen. Ik was nogal vindingrijk, maar ik wist er toch ook niets op.' En later op mijn vraag of zij iets afwist van zijn verblijf in de kampen:

'Eerst zat hij in Scheveningen. Daar hoopte hij dat ik nog iets zou kunnen bereiken. Vanuit Vught ging het na Dolle Dinsdag naar Duitsland. Via iemand die losgelaten was kreeg ik een gesmokkeld briefje waarin hij vroeg of ik iets voor hem kon doen. Zo'n briefje was alleen mogelijk toen hij nog in Nederland zat. Henk wist al dat hij ging sterven.'

Nog vollediger was Katrien Boll: 'Alleen uit Vught kwam er post. Verder waren er clandestiene briefjes vice versa in wasgoed – heel dun papier in de zomen ingenaaid. Uit Duitsland kwam nooit enig bericht. In Amersfoort werd hij veel geslagen. Hij kreeg er onder andere vijftig op de bok. In Vught is hij zo erg geslagen dat hij langere tijd in de ziekenbarak moest verblijven. Dat was wegens het stellen van een vraag na een bevel om alle voedsel in te leveren: 'Geldt dat ook voor voedsel in blik?' Zo iets werd natuurlijk niet getolereerd. Na die tijd heeft hij eieren voor zijn geld gekozen en kwam hij te werken op de valsgelddrukkerij. Daar had hij het erg goed. Zijn normale gewicht was nooit meer dan zestig kilo geweest en bij die drukkerij woog hij zeventig kilo! Een geluk was dat hij in het kamp helemaal geen last van zijn astma had. Voordien was dat soms heel erg geweest.'

Een belangrijke bron van informatie omtrent Henks verblijf in de kampen is S. van Vondel, medewerker aan *De Vonk*: 'Eerste kerstdag 1942 ontmoetten Munniksma en ik Eikeboom in Amersfoort in barak drie. Eikeboom was in een zeer slechte conditie en nog geen negentig pond zwaar. Tijdens ons gesprek stond hij of lag hij op zijn knieën. Hij had namelijk op een of andere manier de kampreglementen overtreden en was veroordeeld tot twintig stokslagen. Zijn achterwerk was zo beschadigd dat hij niet kon zitten. De daaropvolgende zondag probeerden Munniksma en ik Henk weer te bezoeken. Men zei ons dat hij naar de ziekenbarak was gebracht. Wij vreesden het ergste voor hem. Op 2 maart 1943 ging ik met het laatste transport van Amersfoort naar Vught. Ik kwam daar in het paardestalcommando en reed dagelijks door het hele kamp. In april zag ik Henk Eikeboom in een polderkruiwagen in de zon zitten. Ik had hem niet meer in leven gewaand. Op mijn vraag wanneer hij in Vught gekomen was, kreeg ik ten antwoord dat dit op 2 maart was gebeurd, met het transport van de zieken. Hij was stukken opgeknapt. Daarna

ontmoette ik hem bijna dagelijks en hij vertelde mij dat hij in de ziekenbarak een boek geschreven had en dat het manuscript al uit het kamp gesmokkeld was. In mei 1943 vertelde hij mij dat hij zich opgegeven had voor werk in de drukkerij. Hij zei dat typografie tenslotte zijn vak was. Mensen die in de drukkerij werkten, bleven daar ook slapen, kwamen nooit meer op 't appèl. Ik heb later nog gehoord dat hij bij de ontruiming van Vught in 1944 naar Sachsenhausen was vervoerd en daar weer op de drukkerij had gewerkt.' Van Feiko Munniksma citeer ik hier nog: 'De sfeer in de barak met al die vermoeide, vertraagde mensen in hun bijna groteske soldatenkleren was macaber, evenals zo veel andere ervaringen in gevangenschap. Ze laten je nooit meer helemaal met rust.'

Ook Jan Overduyn – opgepakt wegens hulpverlening aan joden – heeft in Vught met Henk 'door de draad' gesproken. Henk zag er toen bar slecht uit. Van de Haarlemmers Ko Hazevoet en Kees Romers – zoon van de arbeider-filosoof Chiel Romers – stammen eveneens berichten over ontmoetingen met Henk in Vught.

In een tweede gesprek met Katrien vertelde zij: 'Henk schreef mij nooit over zijn eigen flinkheid onder het geslagen-worden. Hij heeft niemand verraden. Wanneer ik nog eens een pessimistische brief schreef naar hem, wist hij in al zijn ellende mij op te beuren. Henks nummer in Vught was 1062. Op een keer had ik uit Vught een brief van Henk ontvangen waarin hij me vertelde dat er iemand langs zou komen. Ik moest van die persoon toch vooral niet schrikken. En toen verscheen er een Nederlandse SS'er in uniform. Daarvan schrok ik natuurlijk wel. Hij was afkomstig uit Kampen en vertelde me dat hij door Henk gestuurd werd. Hij sprak over die gelddrukkerij – waarvan ik al wist via Henk – en over de goede gesprekken die hij met Henk gevoerd af. Die man wist alles af van de dingen bij mij in huis, wist me zelfs te vertellen wie er op de foto's aan de wand stonden. De man was, denk ik, verlegen om een babbeltje, en ter wille van Henk deed ik braaf mee.' Katrien heeft zo'n beetje de verbindingen met de buitenwereld voor Henk onderhouden. Zij stuurde hem onder meer op heel slinkse manier haar foto. En een foto van iemand die je dierbaar was, was onder die omstandigheden van erg grote

betekenis.

Annie, Henks tweede vrouw en 'zakencompagnon', was heel wat kariger in haar mededelingen over Henks verblijf in de kampen. 'Hij moest naar een opvangcentrum en is toen gestorven. Ed Hoornik heeft nog samen met hem gezeten. Die was niet zo erg over hem te spreken. Henk gaf nooit wat weg.' Mies Bouhuys, de weduwe van Hoornik, kon mij alleen zeggen dat zij tussen Hoorniks papieren niets over Henk Eikeboom had kunnen vinden.

Keren wij nog even terug naar Katrien Boll: 'Henk had altijd een boek bij zich, zo in zijn zak, een uitgave in verkleinde vorm. Hij droeg het bij zich als een portemonnee. Dat was *Also sprach Zarathustra* van Friedrich Nietzsche. Hij las daar vaak in, kende waarschijnlijk hele stukken ervan uit zijn hoofd. Vanuit Vught liet hij me weten dat hij dat boekje graag wilde hebben, in die verkleinde vorm dus, zodat het niet snel ontdekt zou worden. Na veel moeite kreeg ik het in een antiquariaat te pakken. Ik stuurde het op. Ze lieten het niet door, ook de tweede keer niet. Pas de derde keer lukte het.'

Hoewel ik bij diverse mensen navraag deed over Henks voorkeur inzake Nietzsche, althans voor *Zarathustra*, werd dat alleen door Wim Jong bevestigd. Toch was het niet zo onwaarschijnlijk als het lijkt. Er was een tijd dat men Nietzsche zag als een geestverwant-opvolger van Max Stirner, de individueel-anarchist en schrijver van het destijds beroemde boek *Der Einzige und sein Eigentum*. Nietzsche zou dus iets anarchistisch gehad hebben. Hij had in elk geval een grote afkeer van de staat en een grote voorkeur voor het uitzonderlijke individu. Maar Eikebooms voorkeur voor deze filosoof zou vooral kunnen komen door de dichterlijke vorm waarin hij zijn denkbeelden goot. Zelfs wie kritisch staat tegenover Nietzsche's filosofie, zal zijn literaire grootheid niet ontkennen.

Voordat ik aan mijn onderzoek naar Henk Eikeboom begon, kende ik drie versies aangaande zijn dood: de eerste was dat men hem in Amersfoort vermoord had, de tweede dat hij in Duitsland op de vlucht was neergeschoten, en de derde dat hij was verdronken na de torpedering van een schip waarmee hij met honderden lotgenoten op weg was naar Zweden. Op deze drie versies bestonden nog wat varianten. Wij zullen zien dat geen van de drie

juist is.

Het is waarschijnlijk dat Henks arrestatie niet rechtstreeks te maken had met zijn illegale werkzaamheden. Maar we weten dat hij op de lijst van personen stond die op 22 juli 1941 gearresteerd en geïnterneerd moesten worden. De mensen die op bedoelde lijst vermeld stonden, waren naar de opvatting van de Duitse instanties in Nederland communisten of sympathisanten van de communisten, en dus aanhangers van de Sovjet-Unie. Henk Eikeboom zal op die lijst gestaan hebben op grond van het voorkomen van zijn naam in de Nederlandse archieven. Daarin zal onder meer vermeld zijn dat hij gekant was tegen het fascisme en het nationaalsocialisme, getuige zijn brochure over Mussolini, de brochure van Uitgeverij Hollandia over het fascisme, de debatavonden met fascisten als Baars en Arnold Meijer, en zijn overige publikaties. Hij moest dus gepakt en opgeborgen worden vanwege zijn in Duitse ogen gevaarlijke mentaliteit, en niet om een bepaald door hem gepleegd feit tijdens de bezetting.

Vanzelfsprekend kreeg hij na zijn arrestatie toch wel een speciale behandeling om zoveel mogelijk uit hem te krijgen. De lieden van de SD en andere instanties gingen er altijd van uit dat een gevangene schuldig was en meer wist dat hij wilde vertellen. Maar het maakte in de meeste gevallen toch wel enig verschil of je was opgepakt op grond van een algemene maatregel of wegens een bewijsbaar *Verbrechen*. Henk was dus *politischer Häftling*, van begin af aan. Zijn gevangenisbestaan begon in de Prins Alexanderkazerne in Den Haag. Daar zal hij het niet al te slecht gehad hebben, althans naar Duitse maatstaven. Hij heeft er vrij lang gezeten, in een soort van voorarrest. In maart of april werd hij overgebracht naar het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort. De Duitse benaming suggereert dat het verblijf aldaar als tijdelijk gezien moest worden. Maar wat heet hier tijdelijk? Dat kamp was in augustus 1941 geopend met een bezetting van tweehonderd communistische gevangenen. Die kwamen daar – en ook elders, bij voorbeeld in Schoorl – als gevolg van de begonnen oorlog met Rusland. Zo'n kamp moest eerst gestalte krijgen: de organisatie ervan moest groeien. En zo kwam het dat er in januari 1942 nog maar duizend gevangenen zaten. Er zouden in de loop van de tijd ongeveer 35000 Nederlandse gevangenen ondergebracht

worden. Van dit aantal kwam ongeveer 20000 terecht in andere kampen. Het was immers een *Durchgangslager*. Onder die aantallen vormden de politieke gevangenen een minderheid. Lou de Jong zegt hiervan: 'Zij hadden met de anderen te lijden onder de wreedheid van de SS en vaak niet minder onder de wreedheid van de kampprominenten.'

In het kamp in Vught arriveerden de eerste gevangenen op 13 januari 1943. Twee dagen later kwamen bij die eersten – tweehonderdvijftig man, in grote meerderheid niet-joden – vierhonderdvijftig joden, hoewel het kamp nog lang niet zover gevorderd was dat al die mensen ondergebracht konden worden. Henk kwam op 2 maart 1943 en kreeg het nummer 1062. Het kamp (officieel *Konzentrationslager Herzogenbusch*) was van begin af aan een oord van verschrikking – naar Nederlandse maatstaven gemeten. Van de 2500 die bij de opbouw betrokken waren, verloor zeven percent het leven. In Vught zaten al of niet tijdelijk vele honderden politieke gevangenen. Via de mensen die na enige tijd losgelaten werden, drongen heel wat berichten naar buiten door. Maar geheel onkundig van wat daar gebeurde was men natuurlijk toch al niet. Er waren diverse vaklieden die daar gewoon werkten. Van dezen kwamen berichten. Dat betrof ook Henk. We weten al dat hij het na een erg moeilijk begin vrij plotseling veel beter kreeg toen hij in de drukkerij tewerkgesteld werd. Henk slaagde er zelfs in iemand een dagboek van hem mee te geven.

Henk bleef in de drukkerij werken tot kort na Dolle Dinsdag. Dat was op 5 september 1944, toen velen geloofden dat de Geallieerden in sneltreinvaart Nederland aan het bezetten waren. De geruchten brachten heel Nederland in opwinding. Ook de NSB'ers en zelfs de Duitsers raakten volkomen van de kook en vluchtten halsoverkop in vooral oostwaartse richting. Helaas liep het niet zo'n sneltreinvaart. Toch had zelfs die niet zo snelle nadering van de Geallieerden tot gevolg dat ook Vught ten dele ontruimd werd. Van diverse kanten werd mij de verzekering gegeven dat Henk kort na Dolle Dinsdag naar Duitsland getransporteerd werd. Een enkele weet te zeggen dat hij voor dat transport gekozen heeft. Dat is natuurlijk onzin: een gevangene hád niets te kiezen. De datum van zijn vertrek is mij onbekend. Er is mij verteld dat hij meeging met het laatste transport, 'in september'. Maar het

laatste transport uit Vught vond veel later plaats. Wim Zwart zei dat veel mensen uit Vught op 16 oktober 1944 in Sachsenhausen aankwamen. Hij bezit een soort archief. 'De mensen uit Vught hadden de nummers tussen 98000 en 102000. Henk Eikeboom, zo zie ik hier, had nummer 98493. Veel mensen uit Vught kwamen terecht in de Heinkelfabrieken.' Zwart heeft Henk overigens niet persoonlijk meegemaakt. Uit hetgeen hij vertelt – en ook anderen vertellen – moet geconcludeerd worden dat Henk Eikeboom in oktober op transport ging, in oostelijke richting. Heel kort moet hij zich in Sachsenhausen bevonden hebben, waarschijnlijk om redenen van quarantaine. Daar is hij een van de velen. De relatieve bescherming die hij in Vught op grond van zijn functie als drukker had, is geheel verdwenen. En dat betekent voor een lichamelijk niet zo krachtige man als hij – bovendien wordt hij zevenenveertig jaar in februari 1945 – dat de strijd om in leven te blijven een welhaast onmogelijke wordt.

Over de periode die dan volgt heerst enige onduidelijkheid. N.J.C. Schermerhorn schrijft in zijn aan Henk Eikeboom gewijde in memoriam dat deze naar Rothenburg werd getransporteerd. En de verklaring van het Nederlandse Informatiebureau Arbeiders Duitsland noemt de plaats Rothenburg-Sandbostel. Het Rode Kruis noemt als plaats Sandbostel en dat doet ook de ambtenaar van de burgerlijke stand in Bevern. Aanvankelijk hield ik me aan Rothenburg, maar kwam daarmee veel te ver uit de richting. Sandbostel vond ik op ongeveer tien kilometer ten zuiden van Bremervörde, en enkele kilometers ten noordoosten van Sandbostel ligt Bevern. En de plaats Rotenburg (dus zonder h) bevindt zich zeker vijfenveertig kilometer zuidelijker, namelijk aan de Wüme, op de Lüneburger Heide. Henk Eikeboom zal onder het buitenkamp Rotenburg geressorteerd hebben, en dat kamp viel onder Neuengamme, nabij Hamburg. Hierdoor zou weer kunnen kloppen wat Tiemen Jilink mij vertelde: 'In Hamburg mocht Henk het ziekenhuis in.' Dat was natuurlijk geen echt ziekenhuis, maar de ziekenbarak in het kamp van Neuengamme.

Met dit alles in overeenstemming – althans niet in strijd – is de mededeling van Tom Rot dat hij Henk Eikeboom niet in Sachsenhausen meegemaakt had, maar wel in Vught. Dat gold ook voor Wim Zwart en eveneens voor Chris Smit, beiden uit

Amsterdam. Maar het klopt niet met wat Keyl (uit Den Haag) mij vertelde: dat hij Henk Eikeboom in Sachsenhausen zo'n half jaar meegemaakt had. En het klopt evenmin met wat T. de Lange (uit Haarlem) me zei: 'In september 1944 keerde ik weer terug naar Sachsenhausen. Toen kwam ik in een ander deel dan de eerste keer, en hoorde dat Eikeboom er nog steeds zat en dat hij het redelijk goed maakte.' Nog merkwaardiger is dat De Lange volhoudt Henk in 1942 in Sachsenhausen ontmoet te hebben. Hij zegt onder meer: 'In die tijd sprak hij veel over zijn een stuk jongere vrouw, maakte zich zorgen over haar – er was iets mee, dacht ik – en hun zoontje. Wij praatten ook wel over zijn idealen. Van het anarchisme heb ik nooit iets begrepen. Ja, ook over het antimilitarisme sprak hij... Hij was vol vertrouwen, optimistisch over de afloop van onze gevangenschap. Hij sprak anderen de moed in. Ja, hij toonde een rotsvast vertrouwen en dus praatten wij graag met hem.'

De Lange zegt bovendien dat hij ervan overtuigd was dat Eikeboom het gehaald had tijdens de zogenaamde dodenmars. 'In groepen van duizend trokken wij het kamp uit. Dat was de dodenmars naar Schwerin, een paar honderd kilometer verderop. Dat heeft zo'n dag of tien geduurd. Toen wij vertrokken kregen we de man een brood van drie pond mee en een stukje worst. Daarna kregen we niets meer, ook geen soep of zo. Er waren er die onderweg gras aten. De bedoeling was dat we naar Lübeck zouden gaan, naar een schip. Wie niet verder kon, werd doodgeschoten door de SS. Er werden er in totaal wel 1500 doodgeschoten.' Maar De Lange heeft het hier nog steeds over Sachsenhausen. En dan sluipt bij mij het vermoeden naar binnen dat hier sprake is van een mystificatie: De Lange verwart Henk met iemand anders, met ene Eikelenboom. Dat was ook een drukker en waarschijnlijk, zoals zijn vader, een anarchist. Maar hoe zit het dan met de getuigenis van Keyl? Hij kende Henk al van voor de oorlog, uit de anarchistische beweging.

Wel deelgenomen aan die dodenmars, niet deelgenomen aan die dodenmars. Katrien Boll had van Nico Mourer gehoord dat Henk door het werk bij dat buitencommando erg verzwakt was en toen longontsteking en tyfus gekregen had. Om die reden was hij met drieduizend lotgenoten achtergebleven, als zieke dus. Jo

Moes vertelde: 'Henk moet aan tyfus gestorven zijn.' En Annie Eikeboom-Harselaar: 'Hij moest naar een opvangcentrum lopen en is toen van uitputting gestorven.' Dit zou kunnen betekenen dat de gevangenen – toen ex-gevangenen – na de capitulatie op mars moesten, voor velen alsnog met dodelijke afloop.

Die nadering van de Geallieerden betekende hoe dan ook voor talloze gevangenen een tijdelijke verheviging van hun lijden. Op allerhoogst bevel moesten zij van het ene kamp naar het andere getransporteerd worden, en weer en nog eens weer. In de meeste gevallen waren dat lange voettochten. Duizenden kwamen hierbij om door uitputting, koude, ziekte, knuppelslagen van de kapo's en de kogels van de SS'ers. En toen de Geallieerden er dan waren moest op een of andere manier orde geschapen worden in de alomheersende chaos. Dus nog wat kilometers gelopen, waardoor er nog heel wat gevangenen stierven. Het is waarschijnlijk dat Henk bij dan wel na zo'n 'verzameltocht' tenonderging. Hij stierf op 11 mei 1945 in Sandbostel en ligt aldaar begraven in graf nummer D16.

Het uitvoerigste bericht stamt van Rogier Eikeboom, Henks oudste zoon. Hij schreef me het volgende: 'Kort na de bevrijding heb ik een ontmoeting gehad met een zekere Theo Enklaar. Ik kende hem van het gymnasium. Hij was medegevangene geweest van mijn vader. Aanvankelijk had het toeval hen daar, in gevangenschap dicht bij elkaar gebracht: op de appèlplaats stonden zij door de met een E beginnende achternaam naast elkaar. Later was gebleken dat de een op school gezeten had met de zoon van de ander. Jarenlang hebben zij elkaar van nabij meegemaakt, dag en nacht het leed gedeeld. Theo heeft me het gruwelijke relaas gedaan van de belevenissen, inclusief de dodenmarsen aan het einde. Op zeker moment kreeg ieder een stuk brood. Theo had het direct opgegeten, mijn vader wilde die kostbare schat nog even bewaren, maar het werd gestolen. Misschien ligt het aan dat broodje – zo luidde dat deel van het verhaal van Theo – dat Theo het net wel en mijn vader het net niet haalde. Hij heeft nog wel geweten dat de bevrijders er waren. Al het overige van Theo's verhaal ben ik vergeten en ik heb nooit moeite gedaan hem terug te zien. Hoe het verder met hem is afgelopen weet ik niet.'

Ik heb getracht met deze Enklaar in contact te komen. Een familielid van hem zei me na enig beraad dat Theo niet meer in staat was erover te praten. En of ik alsjeblieft geen pogingen wilde ondernemen om hem toch te spreken te krijgen. Ik heb vanzelfsprekend geen pogingen ondernomen. Het directe relaas althans bericht van een ooggetuige omtrent de laatste ogenblikken van Henk Eikeboom ontbreekt ons dus. Misschien dat Enklaar nog eens wat op papier zet.

Henk wist als geen ander dat een revolutionair een dode met verlof is. Hij was een revolutionair, weliswaar met een niet geheel vlekkeloos, maar dan toch rood blazoen. Hij was vooral een man die durfde te leven. En zo een weet meestal ook te sterven. Kon hij zijn eigen dood aanvaarden? Voorzien heeft hij die dood zeker, getuige een strofe uit zijn gedicht 'Morgen sterven wij':

't Spel is uit en het laatste gaat komen,
Er is nog een heel kort ogenblik.
Dan is het voorbij met de ernst, de dromen;
Morgen sterven wij…

Het leven ging verder

Hoe verging het de achtergeblevenen?

Laten we met Fop beginnen. Haar leven was in die tijd het meest verknoopt met dat van Henk. Tijdens zijn periode in Den Haag was zij een keer per ongeveer tien dagen daarheen gereisd. Dat was na december 1941 dus voorbij. Bleven haar bezoeken aan de Prins Alexanderkazerne. Maar daar kreeg ze hem nooit te zien. Officieel was zij immers 'niets' van Henk. En toen Henk afgevoerd was naar Amersfoort, was het met elke vorm van bezoek voorgoed gedaan. Fop zat vrijwel van de ene dag op de andere zonder inkomen voor haar en Aart. Aanvankelijk had ze nog wat geld van Henks invaliditeitsrente kunnen innen. Hij had de daarvoor noodzakelijke volmachten aan haar overhandigd. Maar na enige tijd raakten die dingen op. Ze verkocht toen boeken van Henk. Ze ging kamers verhuren aan studenten. Op een kwade dag kwam de huiseigenaar daar achter en eiste dat het afgelopen zou zijn met dat verhuren. Om die reden moest zij goedkoper – kleiner – gaan wonen. Ze verhuisde naar het Molenpad, waar ze overigens zonder vergunning woonde. Later zou de man die de woning aan haar verhuurd had zelfmoord plegen, waarna Fop de rechtmatige huurster kon worden. Intussen had ze een relatie aangeknoopt met een man met wie ze later zou trouwen. Nadat Fop met haar man en Aart naar Zandvoort verhuisd was, trokken Jo Moes en zijn vrouw in de woning aan het Molenpad. Jo's vrouw woont daar nu nog. Fop en haar man wonen op dit moment in Haarlem. Dat geldt ook voor Aart, die door de man van Fop geëcht werd en dus zijn naam draagt. Aart heeft met zijn 'natuurlijke' vader tenminste de liefde voor en de zucht naar boeken gemeen. Hij is getrouwd en heeft twee kinderen, die zich pas door mijn verschijnen goed bewust werden van het vroegere bestaan van die onbekende grootvader Henk.

Van Henks bibliotheek was, na de in het vorige hoofdstuk gemelde forse aderlating, door Fop nogal wat verkocht. Iemand die haar en Henk goed gekend heeft, is van mening dat Fop min of meer lijdend voorwerp in haar relatie met Henk was geweest. Om die reden zou zij zich – misschien onbewust – 'gerevancheerd' hebben door, toen Henk in concentratiekampen zat, een andere man te nemen en Henks boeken te verkopen. Vlak na de oorlog is over die boeken nog het een en ander te doen geweest. Nemen we eerst nota van Fops visie op het gebeuren. Annie liet in de woning van Fop aan het Molenpad beslag leggen op alle spullen, dus niet alleen op de boeken. De boeken lagen daar op de vliering en die werd bij de beslaglegging verzegeld. Later verscheen Rogier en toen werd Annie's beslag opgeheven en liet Rogier beslag leggen. 'En,' zegt Fop, 'ik vond toen: als het mij en Aart niet toekwam, dan toch hem, Rogier.' Bovendien moet Henk haar gezegd hebben dat de boeken niet aan Annie mochten toevallen. Jo Moes weet alleen te vertellen dat Rogier beslag had gelegd en dat Tiemen, Fop en hij er na voorzichtige ontzegeling in geslaagd waren enige boeken uit te zoeken, als aandenken. Jo meent dat eigenlijk het zogenaamde Beheersinstituut dat beslag had gelegd. Dat instituut had later de boeken weggehaald en verkocht. Het zou erg weinig opgeleverd hebben.

Een nog wat andere versie heeft Rogier, de zoon van Henk en de 'rechtmatige' erfgenaam. Hij is van mening dat het overgrote deel van Henks boekenbezit door Fop en/of haar toenmalige partner aan de boedel onttrokken is: 'Een schamele rest is door een of andere overheidsinstantie verkocht voor 200 gulden.' Tja, hoe zou er bepaald moeten worden wie er nu werkelijk recht had op die boeken? Niet via allerlei juridische kunstjes, maar moreel. Is dat misschien Annie, die er goeddeels voor gewerkt had? (maar zij zou de boeken gewoon verkocht hebben). Rogier dan, de zoon? (maar de relatie vader–zoon bestond de facto niet meer). Aart, de andere zoon? (die wel op het moment van Henks onderduiken contact met zijn vader had). Fop, de vrouw die de laatste zes, zeven jaar van Henks leven buiten de kampen met hem gedeeld had? (maar zij was niet echt geïnteresseerd in Henks boeken). Katrien, de 'enige' vrouw-vriendin die hem de baas kon? (maar hun relatie was eigenlijk ten einde, werd alleen ten gevolge

van de bijzondere omstandigheden voortgezet).

En zijn papieren dan? De bescheiden met betrekking tot de beweging en zijn eigen leven, brieven, aantekeningen, mogelijk zelfs dagboeken, eventuele manuscripten – waar zijn ze gebleven? Niemand wist het te vertellen. Annie had haar papieren en dergelijke overgedragen aan het IISG, Fop bezat nog maar heel weinig. Willy had ook niets van betekenis. Katrien evenmin. En het bezit van Rogier omvat weinig meer dan wat van Henks uitgegeven zaken en wat kranteknipsels. Alle overige papieren zijn verdwenen. En dat is natuurlijk toch een groot verlies, met name voor de geschiedschrijving van de anarchistische beweging. Aan papieren heeft Henk Eikeboom dus nauwelijks iets nagelaten. En ik betwijfel of hij dat prettig gevonden zou hebben. Hij heeft altijd gezegd dat de wereld best van hem mocht weten.

Jo Moes woonde, toen ik hem weer zag, nog altijd op het Molenpad. Hij stierf in 1984. Jo had Henk relatief korte tijd van zeer nabij meegemaakt, maar hij gedacht hem in weemoed en ook dankbaarheid. 'Naar mijn mening was Henk geen gelukkig mens. Hij bezat niet het vermogen om aan zijn leven een bepaalde zin te geven… Hij kon verdragen dat je kritiek op hem had. Ik heb hem wel eens mijn mening gezegd over zijn houding tegenover en de verbintenis met Annie en ook over het hele pornografische gedoe. Hij verweerde zich wel, maar hij werd niet kwaad op me.'

Nog even moet ik Katrien aan het woord laten. Zij stroomt over van herinneringen aan die tijd. 'Henk heeft de "euvele moed" gehad om tijdens zijn onderduiktijd in Den Haag naar Amsterdam te komen. Daar stond hij bij mij voor de deur, durfde natuurlijk niet zomaar binnenkomen en besloot toen het ons beiden zo bekende en zo vaak gebruikte stukje uit de Vijfde van Beethoven te fluiten. Ik vloog naar buiten. Daar stond hij. Ik vroeg hem wat hij in jezusnaam kwam doen. Maar ik ben toen toch met hem meegegaan. Het was in de zomer, augustus denk ik, want ik was zo in mijn japon naar buiten gelopen… Eind 1943 bracht ik een dagboekje van Henk – over zijn verblijf in het kamp – naar een drukker-uitgever in de Dongestraat. Het was daar een gewoon huis. Na de oorlog zou dat boekje van Henk worden gebruikt voor een boekuitgave. Misschien is het mogelijk dat na

te trekken.'

Willy, Henks eerste vrouw, is nog jarenlang onderwijzeres gebleven. *Still going strong.* Zij is van mening dat ze Henk altijd heel reëel bekeken heeft. Ja, dat meent men meestal van zichzelf. 'Hij was niet berekenend.' En op een ander moment: 'We zijn elkaar nooit vergeten. We hebben geen van beiden nadien een bevredigende, durende relatie gevonden. Daar waren we ook nauwelijks de mensen voor.' Of Henk het in deze met haar eens zou zijn?

Over Wim en Rien Cappel heb ik al opgemerkt dat zij Henk nogal in bescherming namen tegenover mij. Dat is hun goed recht. Er is trouwens over Henk genoeg negatiefs verteld, het meest door mensen die hem het minst gekend hebben. Nog even een aardige definitie van Wim: 'Hij was niet gespeend van diplomatie, maar hij was beslist geen beentjeslichter of uitbener. Met de ploeg waar hij mee optrok, was hij altijd eerlijk.'

Tiemen Jilink: 'Hij was mijn vriend en kameraad.' En Tiemens vrouw, die indertijd drie huizen bij Henk c.s. vandaan woonde: 'Hij kleedde zich anders. Bij voorbeeld: hij droeg een witzijden blouse met een motiefje. Was uitzonderlijk in die tijd. Hij droeg graag een lange leren jas. Hij leek wat op Ernst Busch, met die neus van hem.' Eindelijk dan een compliment over zijn forse neus.

Greet van Amstel, die haar man, een zoon en een dochter in de kampen verloor: 'Tegenover mij was-ie altijd eerlijk en gewoon.'

Martha Wolder, voor zover bekend de eerste vrouw waarmee Henk een relatie heeft gehad – en die altijd van hem is blijven houden –, is niet teruggekeerd uit het kamp. Als joodse vrouw had zij intensief deelgenomen aan het ondergrondse werk.

Karel Huntelerslag vertelde mij door de telefoon: 'Henk heeft mij verteld over de tijd dat hij dienst zou gaan weigeren. Hij lag toen in het Wilhelmina Gasthuis en werd na zijn genezing opgehaald door een smeris. Henk ging ervandoor over een dekschuit.' Ik vroeg Karel nog of Henk wel wapens had. 'Ja, een revolver, afkomstig uit België. Hadden wij veel in die tijd. Je dacht altijd aan de komende revolutie.' Van Katrien wist ik dat Henk tijdens de bezetting een boksbeugel bij zich droeg. Zij had hem hierover toen uitgeveterd.

Annie had het na de oorlog niet gemakkelijk. 'In 1948 was

ik toiletjuffrouw.' Zij vindt Henk nog altijd een eigenaardige man. Henk had haar verteld van de tentoonstelling in Rome waar ook zijn antifascistische lectuur gelegen had. En dat ze hem, als ze nog eens aan de macht kwamen, zeker te pakken zouden nemen. 'Is ook uitgekomen, nietwaar? Hij heeft het voorspeld, Anton Constandse trouwens ook.'

Rogier, de zoon uit het eerste huwelijk, zegt van Henk: 'Voor mij was hij vooral een vreemde, met wie ik geen relatie had. Pas veel later ben ik een verbondenheid gaan voelen, toen ik wat ouder en onafhankelijker werd en zo nu en dan gegevens tot mij doordrongen waardoor ik meer van hem ging begrijpen.' Of ik met dit boek aan zijn verwachtingen beantwoord? In een brief van mij aan hem staat zo iets als een waarschuwend woord: 'Vanzelfsprekend valt er met betrekking tot uw vader wel wat negatiefs te zeggen... Maar daartegenover staat zo veel positiefs dat hij in mijn ogen steeds meer een man wordt die vooral echt en toch ook wel goed geleefd heeft.'

Rogier is leraar en professor. Wat Henk hiervan gezegd zou hebben? In 1923 schreef hij in een artikel in *De Vrije Socialist*: 'Maar waar ook zeer geavanceerde en vrijdenkende anarchisten nog niet overheen zijn, dat is het ontzag voor den doctor, den meester, den dominee, m.a.w. het ontzag voor den academisch geschoolden mensch, voor het door studie verkregen intellect.' Ik geloof vast dat hij een beetje gegrinnikt zou hebben over zijn zoon-de-professor, maar dan toch met gepaste trots.

Dan zijn zoon Aart. Deze wist zich nog maar weinig uit die tijd te herinneren, was immers met en door een andere vader grootgebracht. Hij zal zich dus ook niet meer voor de geest kunnen halen dat hij als kleuter al sigaretjes rookte en dat hij in die jaren een grote – misschien wat al te grote – vrijheid genoot. Zo mocht hij aan de Zwanenburgwal overal in zagen en boren. '...doch wij lieten hem maar rustig begaan – zorgelozen die wij nu eenmaal zijn!' Dat zei Henk in een andere maar vergelijkbare situatie.

Er moeten tenminste nog twee kinderen van Henk Eikeboom zijn. Om zeer bepaalde redenen heb ik mijn naspeuringen in die richting moeten afbreken. Misschien dat zich later nog eens de gelegenheid voordoet daar verder op door te gaan. Hun bestaan zou misschien nog wat meer Henks persoonlijkheid belichten en

volledigheidshalve zal er eens iets van verteld moeten worden.

Tot slot nog iets over enkele familieleden. Zoals wij weten had Henk twee zusters en een broer. Met die broer heeft hij het goed kunnen vinden. Tijdens het nagaan van de diverse gegevens en na onderlinge vergelijking daarvan kon ik niet anders concluderen dan dat Henk, hoewel hij acht jaar jonger was dan Johan, voor deze een grote steun is geweest. Johan had een moeilijk leven, een moeilijk karakter ook, kon zijn weg niet goed vinden, gleed nog wel eens uit en raakte hierdoor steeds verder verwijderd van zijn ouders, zusters, vrouw en kinderen. Hij was een tamelijk harde man. Het beetje zachtheid in hem was voor Henk. En Henk vergat Johan ook niet, heeft deze in later tijd heel wat boekbinderswerk toegeschoven. Dat betrof dan zijn eigen boeken. Er ging bijna geen dag voorbij of Henk snuffelde op een van de markten rond naar boeken. Die waren er soms slecht aan toe en dat betekende weer werk voor Johan. Hij ontving daarvoor 25 of 30 cent per deel. Fop zegt dat Henks broer wel twee of drie keer per week kwam. Ook anderen bevestigen de goede relatie tussen de beide broers: Jo Moes, Rien Cappel, Annie en Katrien. Deze laatste zei zelfs: 'Die broer was idolaat van Henk. Hij was iets ouder dan Henk, zag er heel anders uit: breder, steviger, met donker haar en een bol gezicht.'

De kinderen van Johan zijn niet zo positief over de band tussen hun vader en oom Henk. Een formuleert het aldus: '...want mijn vader was zeer koningsgezind en gezagstrouw, iets waar oom Henk, voor zover ik hem kende, altijd de spot mee dreef. Zijn anarchistische en pacifistische ideeën wekten veel weerstand op...' Dat is zeker het geval geweest – en is nog altijd het geval –, maar zijn broer Johan was beslist geen tegenstander van de beweging. Aan zijn adres (Czaar Peterstraat 99 hs) kon men toen kaarten afhalen voor vergaderingen, en daar zat voor hem beslist geen enkele winst aan. Een andere nakomeling van Johan formuleert het iets anders: 'Hij was erg tegen de vooroorlogse christelijke politiek, maar hij was ook erg koningsgezind.' Het eerste zou wel kunnen kloppen – welke werkloze vervloekte toen niet de krentekakkerspolitiek van Colijn en Romme –, bij het tweede lijkt het me toch meer om de opvattingen van Johans vrouw te gaan. Een derde nakomeling van Johan zegt: 'Ik geloof wel

dat Henk overwicht had op mijn vader. Hij dorst meer en was ook verstandiger, zowel op politiek als op ander terrein… De verhouding tussen Henk en mijn vader was wel goed, maar niet overdreven… Ik mocht Henk eerlijk gezegd liever dan mijn vader. Hij was vriendelijker en maakte ook wel grapjes, iets dat Pa nooit deed.' En daarmee is een verschil in karakter aardig aangegeven. De vierde nakomeling van Johan wist mij meer over de na Johans dood geleden armoede te vertellen dan over de vader zelf. Johan stierf in 1942, toen Henk in het kamp te Amersfoort zat. Dit laatste wisten de weduwe en de kinderen niet. Zij kwamen het aan de weet toen de moeder twee van haar kinderen naar de Zwanenburgwal stuurde om te vragen hoe het toch met oom Henk zat. Die was gevangen genomen en kon dus voor het gezin van zijn broer niets meer doen.

Over Henks zusters is al het een en ander verteld. Hoewel zijn wegen heel andere waren dan de hunne, werd de familieband nooit verbroken. Met Jopie kon Henk het beter vinden dan met Henny. Dat is niet zo vreemd. Jopie was minder kortaangebonden, minder snibbig dan haar zuster. Ze was ook meer onderlegd en had bovendien een man met wie Henk beter kon opschieten dan met Henny's man. Toch was het Henny die na de geboorte van Aart op kraambezoek kwam op de Zwanenburgwal, waarschijnlijk op aandringen van haar moeder. Maar toen Fop en Henk in mei 1939 hun tocht door Nederland maakten, logeerde Aart bij Jopie en Piet van Doesburg in Baarn. Toen brachten Henk en Fop wel een bezoek aan Henny en Piet Huizinga – de bospik, zoals Henk deze noemde. Henny stierf in het midden van de jaren vijftig, Jopie leefde tot 1979. En toen ik hoorde dat Henks zuster Jopie nog maar zo kort geleden gestorven was, speet het me opnieuw dat ik mijn bestudering van Henk Eikeboom niet eerder begonnen was. Ik had haar graag ontmoet.

De ouders van Henk bekeken Fop met een ietwat scheef oog. Per slot van rekening leefden Henk en zij in een 'zondige' relatie. Maar Fop is toch wel in de kosterij op bezoek geweest. En wanneer Aart bij die grootouders op bezoek was – meegenomen door Henk –, dan werd onmiddellijk geïnspecteerd of Aart er wel schoon en goed uitzag en hoe zijn kleertjes waren. 'Daar was altijd veel kritiek op.' Ook Rogier is daar als kind – dus zo'n tien à vijftien

jaar vóór Aart – meermalen geweest. 'Als kind ging ik samen met mijn moeder regelmatig en veelvuldig op bezoek bij de ouders van mijn vader in de Van Swindenstraat. Voor zover ik weet was er een afspraak dat mijn vader (over wie in mijn bijzijn nooit werd gesproken) op die woensdagmiddagen niet bij zijn ouders zou komen: een ontmoeting moest voorkomen worden. Ik heb mijn vader daar dan ook nooit gezien.'

Henks vader stierf tegen het einde van 1937. De moeder leefde tot vlak na het bericht van Henks dood. Het puntzakje met echte koffie had zij tevergeefs voor Henk bewaard.

Rogier zou wat later uit Duitsland nog enkele voorwerpen ontvangen die Henk toebehoord hadden: zijn dikke vulpen, zijn dikke vulpotlood en een defect horloge.

Op zoek naar kameraadschap

Katrien Boll was er eindelijk toe gekomen Henk Eikebooms laatste rustplaats te bezoeken. Een half jaar had zij met het plan rondgelopen. De troosteloze aanblik van de kampen in de televisie-uitzendingen had haar weerhouden. 'Ik huiverde erheen te gaan om er dan nog ellendiger vandaan te komen.' Maar het was heel anders geweest: 'Een klein tuinhek dat half open stond gaf toegang tot het vroegere concentratiekamp. Op de ene paal staat "Sandbostel", op de andere een heel verhaal over *Widerstandskämpfer* die in de strijd tegen de nazi's omgekomen waren.' Zij was heel verbaasd over de omgeving en over nog veel meer. 'Je loopt dat hek door en alles daarbinnen is groen, struiken en bomen, en vol met bloemen.' Er was daar geen gasoven geweest. En alle gegevens omtrent de doden die daar liggen zijn naarstig verzameld en genoteerd. 'Henk ligt in vak I, tezamen met vijftien anderen. Ik was de eerste die hem daar kwam bezoeken om wat bloemen neer te leggen, om in gedachte heel even met hem alleen te zijn. Een oase van rust en stilte. Er waren drie tuinlieden aan het werk, die stil en kalm hun gang gingen.'

In Bremervörde staat alles geregistreerd en men had zich daar zeer ingespannen om allerlei gegevens te verstrekken, tot en met de route om er te komen aan toe. 'Het regende zachtjes, maar ik vergat helemaal om mijn regenmantel aan te doen, zo was ik onder de indruk. Ik voelde mij ook verlicht, omdat Henk daar in een klein park, door groen en bloemen omringd, ver van de wereld, zijn stille rustplaats had gevonden. Het speet mij dat ik niet eerder gegaan was. Jammer dat op de tv niet ook zulke kleine kampen worden getoond. Mensen die met het verleden worstelen, zouden er misschien wat rustiger door worden.' En dan eindigt Katrien met de herinnering: 'Ik mis hem nog steeds. Ik mis vooral zijn sterkste karaktertrek, die van een kameraadschap die nimmer afliet. Dat is het fijnste wat er van hem is achtergebleven.'

REGISTER

Aart/Aartman/Aardman M. (eertijds: van Vliet, 1937) zoon van Fop van Vliet en Henk Eikeboom 122, 127, 128, 200, 213, 217, 219

Abas, Nathan (1908–1943) dienstweigeraar 127, 202

'Het **Afscheid**' aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis gewijd gedicht van Henk Eikeboom 163

AJC (Arbeiders Jeugd Centrale) jeugdvereniging onder de vleugels der Sociaal Democratische Arbeiders Partij 92

Alarm anarchistisch blad dat uitkwam in de jaren 1922–1926, 1932–1933 en 1937–1939 62, 153, 178

alarmisten (ook wel: alarmgroepen) anarchisten uit de jaren twintig en dertig, die o.a. het neem-en-eet beginsel propageerden; later werd dit onderbouwd met de theorie dat de arbeidersklasse plaats maakte voor de zogenaamde gedeklasseerden 58, 62, 178

'**Allen** één' gedicht van Henk Eikeboom, opgenomen in *De Transportarbeider* van 20 juli 1935 147

'**Als** de klok klept…' gedicht van Henk Eikeboom, opgenomen in *Schrijvers getuigen* 17

***Also** sprach Zarathustra* door Friedrich Nietzsche geschreven boek, waarin hij op poëtische wijze zijn filosofie uitbeeldt 206

Amersfoort (hier: Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort) een concentratiekamp 203, 207, 213

Amstel, Greetje van (1903–1981) indertijd getrouwd met Lopez Cardozo. Hij en hun kinderen Matthieu en Sonja kwamen om in de kampen 18, 57, 79, 131, 195, 216

anarchisme/anarchisme/anarchisten leer van de verloochening en omverwerping van de staat ter handhaving van het individu. Andere benamingen: vrij-socialisme, libertair socialisme 14, 18, 22, 24, 30, 32, 44, 52, 56, 61, 82, 85, 107, 120, 130, 139, 177, 182, 186, 215

'Der **Anarchismus** als neue Kultur' vertaling van een door Henk Eikeboom in *De Vrije Socialist* gepubliceerd artikel, opgenomen in het Duitse blad *Der Freie Arbeiter* (1923) 177

*De **Anarchist*** eerste Nederlandse anarchistische krant; verscheen zeer onregelmatig van 1888–1899 14

De ***anarchist*** *en het* ***huwelijk*** brochure van Henk Eikeboom, verschenen in 1921 25, 38, 47, 52, 138

De ***Anarchisten*** vertaald boek van John Henry Mackay 183

Der ***Anti-Christ*** door Friedrich Nietzsche geschreven boek tegen het christendom 115

antimilitarisme/antimilitaristen/antimilitaristisch 18, 19, 22, 26, 85, 92, 96, 108, 118, 130, 174, 178, 190

Anti-stemdwangpartij tegen het eind van de jaren twintig opgerichte partij als protest en verzet tegen de stemdwang. Kreeg een kandidaat in de Haarlemse raad (George Oversteegen) 45

AOC (Anti Oorlogs Comité) samenwerkingsvorm van antimilitaristen kort voor de Tweede Wereldoorlog. Hield zich voornamelijk bezig met verspreiding van pamfletten. Zie mijn essay in *Maatstaf* van november 1979 117

Appelscha plaats in Friesland, waar sinds 1925 pinksterlanddagen van hoofdzakelijk Noordnederlandse anarchisten plaatsvinden (Pinkstermobilisaties) 103

De ***Arbeider*** in 1892 opgericht Noordnederlands weekblad, aanvankelijk vrij-communistisch, later sociaal-anarchistisch. In de jaren dertig kwam het verspreidingsgebied meer in het westen van Nederland te liggen 25, 51, 76, 81, 87, 94, 98, 112, 116, 118, 122, 129, 147, 167, 173, 178, 181, 190

De **Arbeiderspers** destijds zeer machtige uitgeverij in Amsterdam, die onder meer *Het (Vrije) Volk* uitgaf; nu in hoofdzaak uitgeverij van boeken 110

Arbous, Gerard (1876–1959) toneelspeler 152

Arsjinov, Pjotr/Peter (1887–1936?) Rus, schrijver van *Geschichte der Machno-Bewegung*, waarvan in 1935 door de Vereniging Anarchistische Uitgeverij een vertaling werd uitgegeven. In 1983 kwam De Zwarte Bibliotheek met een heruitgave hiervan 22, 110

Astra, Bureau mini-uitgeverij van Henk Eikeboom 186

Aufruf *zum Sozialismus* boek van de Duitse anarchist Gustav Landauer (1870–1919) 117

Baars, Jan fascist 207

Bakels, Anthon (1896–1964) journalist, anarchist, vriend van Eikeboom 30, 35, 38, 40, 43, 175, 188

Bakker, Piet (1897–1960) journalist en schrijver 48, 74

Bakunin, Michaïl (1814–1876) Russisch anarchist van de daad. Werd na zijn deelname aan de opstanden in Praag en Dresden gevangengenomen en ter dood veroordeeld, maar vervolgens aan Rusland uitgeleverd. Zat daar zeven jaar in de gevangenis en vier jaar in Siberië, vanwaar hij naar Engeland kon vluchten. In de (Eerste) Internationale stond

hij, als anarchist, tegenover de gezagssocialist Karl Marx. Beiden namen weliswaar het klassestandpunt in, maar Bakunin verwierp de door Marx omschreven dictatuur van het proletariaat. Ook stelde Bakunin dat de staat niet zou afsterven, maar steeds nadrukkelijker alles in handen zou krijgen. Hij voorzag de totalitaire staat, was daarom fel gekant tegen het centralisme dat Marx propageerde, en verdedigde het federalisme 19, 24, 26, 31, 32

Banning, W. (1888–1971) Nederlands theoloog en sociaaldemocraat 18

Barbusse, Henri (1874–1935) Frans romanschrijver, vooral bekend om zijn anti-oorlogsboek *Le feu (Het vuur)* 113

Beethoven, Ludwig van (1776–1827) grote Duitse componist van Vlaamse afkomst 93, 215

Begrafenis van een vermoorden arbeider spreekkoor van Henk Eikeboom 83, 122, 143, 171

Beheersinstituut in 1944 door de Nederlandse regering ingesteld, werd belast met het beheer van vijandelijk vermogen, het bezit van veroordeelde NSB'ers en...dat van de niet uit de nazi-kampen teruggekeerden 214

Berkman, Alexander (1870–1936) anarchist, geboren in Rusland, op jonge leeftijd naar de Verenigde Staten geëmigreerd. Na de Russische Revolutie wordt hij vanuit de V.S. naar dat land gedeporteerd, tezamen met Emma Goldman. Beiden verlaten na het neerslaan van de anarchistische raden van Kronstadt in 1921 de Sovjet-Unie. In 1936 beneemt hij zich tijdens een ziekte het leven, 'omdat ik niet als een afhankelijke invalide wil leven' 111

***Beschaving** zonder masker* boek van de journalist A.H. van Kampen 111

Bevern plaatsje ten zuiden van Bremervörde, waar de overlijdensakte van Henk Eikeboom werd opgemaakt 90, 209

Beversluis, Martien (1894–1966) socialistisch dichter die later nationaalsocialist werd 68, 143, 155

***Bevrijdend** Denken* rationeel-humanistisch weekblad, opvolger van *De Vrijdenker* 99

Bevrijding maandblad van anarcho-socialistische signatuur uit de jaren twintig en dertig 84, 108, 117

biappen tegenwoordig liften genoemd, dus gratis meerijden met passerende auto's. Biappen stamt af van BIAP, afkorting van de denkbeeldige Bond van Internationale Auto Parasieten. Anarchisten waren de eersten die op deze wijze reisden 128

Blaauw, Klaas anarchist die in 1924 als 22-jarige per ongeluk door een revolverschot om het leven kwam 39

Blanc, Louis (1811–1882) Frans socialist en historicus 19

***Bloed** ligt op straat* gedichtenbundel van Henk Eikeboom 74, 122, 155

Boeke, Kees (1884–1966) pedagoog en directeur van het onderwijsinstituut De Werkplaats 172

Boll, Katrien zeer goede vriendin van Henk Eikeboom, aan wie veel informatie inzake hem te danken is 58, 76, 78, 91, 96, 123, 169, 195, 197, 200, 214, 218, 221

bomaanslag werd gepleegd in verband met de acties voor vrijlating van Herman Groenendaal, en was gericht tegen de woning van een der krijgsraadleden die Groenendaal hadden veroordeeld. Bomaanslagen vonden toen wel meer plaats en waren in principe nooit tegen personen gericht; kruithuizen waren geliefde objecten 38

BOO (Bibliotheek voor Ontwikkeling en Ontspanning) een boekenserie die door Gerhard Rijnders c.s. werd uitgegeven 109, 112, 184

Börger, Anton (1893–1971) hegeliaans spreker en publicist die in de jaren dertig furore maakte onder nieuw-malthusianisten, vrijdenkers en anarchisten 96, 198

Boswijk, Nick E. lid van de Jongeren Vredes Aktie en medewerker aan het illegale blad *De Nieuwe Amsterdammer*. In zijn woning was Henk Eikeboom ondergedoken 198, 201

Bouhuys, Mies schrijfster van vooral kinderboeken 206

BRAC (Bond van Religieuze Anarcho-Communisten) 178

Brecht, Bertolt (1898–1956) Duits dichter en schrijver, vooral toneelschrijver *(Dreigroschenoper, Mutter Courage und ihre Kinder, Der gute Mensch von Sezuan)* 165

Breddels, A. anarchist en bestuurslid van de VAU 117

Brink, Rinus van de anarchist, vrijdenker, redacteur van *De Branding* en *Bevrijdend Denken* 175

Bijlstra, Jan anarchist en antimilitarist, vóór Henk Eikeboom redacteur van *De Arbeider* 98

Cappel, Rien anarchiste en antimilitariste, vrouw van Wim Cappel 89, 93, 97, 101, 123, 129, 165, 216

Cappel, Wim anarchist en antimilitarist 57, 84, 97, 107, 117, 123, 129, 195, 216

Capellen, Willem van voordrachtskunstenaar, vooral bekend door zijn werk bij de VARA 143

Casanova (1725–1798) Italiaans avonturier, bekend uit zijn memoires. Moet op charmante wijze een groot vrouwenverleider zijn geweest 138

Cetem zondagavondblad, boulevardblad dat voornamelijk in Amsterdam zijn verspreidingsgebied had 174

Chicago'er proces in Chicago werden in 1887 na een 'gerechtelijk' proces vier anarchisten onschuldig ter dood veroordeeld en opgehangen 183

christen-anarchisten in dit verband ook wel tolstojanen genoemd,

aanhangers van de opvattingen van Leo Tolstoj (1828–1910), schrijver van o.a. *Oorlog en vrede, Anna Karenina* 27

christendom/christenen/christelijk 16, 18, 27

Cohen, Alexander (1864–1961) journalist, schrijver. Tijdelijk anarchist, werd Fransman. Schreef o.a. *Van Anarchist tot monarchist* 113

Colijn, H. (1869–1944) leider van de Anti-Revolutionaire Partij en minister-president 125, 218

communistisch/communisme hier: partijcommunisme, waaronder ook CPH en CPN 19, 23, 24, 92, 124, 197

Constandse, Anton (1899–1985) spreker, publicist, journalist, schrijver, redacteur van diverse bladen. Theoreticus van atheïsme, humanisme en anarchisme 37, 52, 73, 78, 116, 178, 189, 217

Cornelissen, Christiaan (1864–1942) anarchist, onderwijzer, mederedacteur van *Recht voor Allen*. Oprichter van het syndicalistisch vakverbond NAS (Nationaal Arbeids Secretariaat). Vanaf 1898 wonend in Parijs, waar hij een belangrijke rol speelde in de revolutionair-syndicalistische beweging 192

Daatselaar, Daan (1914–1978) lid van de VJO en bestuurslid van de VAU 107, 115

***Dagboekfragmenten** uit mijn arresttijd* publikatie van Eikeboom 50, 127, 172

De **Dageraad** in 1856 gestichte vereniging van vrijdenkers 95

Dekker, Maurits (1896–1962) socialistisch schrijver 93

'Dienstweigeraars-Solidariteitslied' gedicht van Henk Eikeboom op de muziek van het 'Solidaritätslied' (Eisler) 165

dienstweigering/dienstweigeraars 19, 22, 28, 104, 124, 177

***Diktatuur** der leugen* vertaald boek van Willy Schlamm 116

Dinaux, Carlo/Carel (1898–1980) Nederlands literair criticus 30, 38, 46, 184

dodenmarsen marsen van het ene concentratiekamp naar het andere, waarbij ieder die niet verder kon werd afgemaakt 210

Doesburg, van mansnaam van Henk Eikebooms zuster Johanna 219

Dolle Dinsdag dinsdag 5 september 1944, de dag waarop men in het Nederland ten noorden van de grote rivieren dacht dat de bevrijding nabij was 204, 208

Domela Nieuwenhuis, Ferdinand (1846–1919) belangrijkste grondlegger van de socialistische beweging in Nederland. Het eerste socialistische Kamerlid. Werd later de grote voorman van de anarchisten. Beschreef zijn ontwikkelingsgang in *Van Christen tot Anarchist*. Voortreffelijk redenaar 14, 19, 24, 26, 32, 35, 38, 52, 102, 110, 121, 144, 163, 177

Domela Nieuwenhuis-cantate geschreven door Henk Eikeboom 149, 171

Don Juan door schrijvers en componisten veelvuldig gebruikte figuur; avonturier en groot vrouwenverleider. Verleiden was voor hem veroveren zonder lief te hebben 138

Driehuis, Klaas (1871–1926) dichter-komiek en toneelartiest, vooral in linkse kringen. Aanhanger van Domela Nieuwenhuis. Lijsttrekker voor de Rapaille-partij 44

Eeden, Frederik van (1860–1932) dichter en schrijver. Stichter van de coöperatieve landbouwonderneming Walden 192

Eekhof, C. betrokken bij bomaanslag in 1921 38

'Eeuwigheid' gedicht van Henk Eikeboom, opgenomen in zijn bundel *Het Rood Blazoen* 145

Ehrenburg, Ilja (1891–1967) Sovjetrussisch schrijver 113

Eikeboom, Hendrika/Henny (1887–1955?) oudste zuster van Henk, getrouwd met Piet Huizinga 12, 14, 15, 67, 219

Eikeboom, Johan Coenraad, sr. vader van Henk, gestorven 1937(?) 11, 66, 135, 220

Eikeboom, Johan Coenraad, jr. (1890–1942) broer van Henk, getrouwd met Dina Maria Terlien 12, 15, 66, 69, 218

Eikeboom, Johanna/Jopie (1892–1979) zuster van Henk, getrouwd met de onderwijzer Piet van Doesburg 13, 15, 67, 79, 128, 219

Eikeboom, Rogier (1922) zoon van Henk en Willy 39, 49, 58, 75, 90, 141, 196, 203, 211, 214, 217, 219

Eikeboom, kinderen van Johan Coenraad, jr. 79, 97, 200, 218

Eikeboom-Arends, Jansje Klazina moeder van Henk, gestorven in 1945 11, 66, 136, 200, 220

Eikeboom-Broekman, Willy Henks eerste vrouw 19, 21, 28, 31, 34, 39, 46, 58, 90, 138, 159, 187, 196, 203, 215, 217

Eikeboom-van Harselaar, Annie/Johanna (1896–1984) tweede vrouw van Henk 47, 49, 51, 52, 58, 68, 77, 81, 90, 134, 140, 155, 167, 170, 198, 206, 211, 214

Eikelenboom drukker en ex-concentratiekampgevangene 210

Einstein, Albert (1879–1955) natuurkundige (o.a. bekend door de relativiteitstheorie) die in 1933 door de nazi's uit zijn functie werd ontzet en naar de Verenigde Staten emigreerde. Was tot aan de komst van Hitler pacifist, gaf later de aanzet tot de ontwikkeling van de atoombom 85, 181, 192

Eisler, Hanns (1898–1962) Duits componist, vooral bekend door zijn samenwerking met Brecht 165

Engelander, Barend links-socialist en aanhanger van de opvattingen van de seksuoloog Wilhelm Reich 117

Enklaar, Theo kampgenoot van Henk Eikeboom 211

Erkenntnis und Befreiung Duits blad onder redactie van de Oostenrijkse anarchist Pierre Ramus 177

Ernst, Otto (1862–1926) Duits dichter en schrijver 167

Exploitatie-Commissie (hier: van *De Vrije Socialist*) 36, 41

Ewald, Carl (1856–1908) Deens schrijver 83, 149

De **Fakkel** uitgeverij van Henk Eikeboom 141, 148

fascisme politiek systeem dat berust op autoritaire en ultra-nationalistische beginselen, inzonderheid gedurende de tijd dat de fascisten in Italië en, als 'nationaalsocialisten', in Duitsland aan de macht waren 67, 75, 85, 154, 158, 174, 189, 207

Februari-staking tweedaagse staking in vooral Amsterdam, die op 25 februari 1941 als protest tegen de jodenvervolgingen begon. Wordt nog steeds op die datum herdacht bij het standbeeld De Dokwerker. 'Zo schonk de februari-staking niet alleen de stakers een herwonnen gevoel van zelfbewustheid, maar was zij voor de gehele bevolking een lichtend voorbeeld.' (Ben Sijes) 195

Ferrer, Francisco (eigenlijk: Francisco Ferrer Guardia, 1859–1909) Spaans anarchist en stichter van niet-godsdienstige scholen in Frankrijk en Spanje. Werd gerechtelijk vermoord 185

FIS (Fonds voor Internationale Solidariteit) werkte in de jaren dertig vooral voor Duitse illegale emigranten en Spaanse vluchtelingen 124

Fop, zie onder: van Vliet

Franco, Francisco (1892–1975) fascistisch generaal, stond aan het hoofd van de militaire opstand in Spanje in 1936. De opstand slaagde dank zij de hulp van Italië en Duitsland en het 'afknijpen' door de neutrale landen. Franco bleef tot zijn dood in 1975 aan de macht 120

Franse Revolutie revolutie van de derde, burgerlijke stand in 1789 22, 27

*Der **Freie** Arbeiter* Duits anarchistisch blad 177, 188

*Der **Freiheitsucher*** boek van John Henry Mackay, bekend Duits anarchist; schrijver en dichter. Het werd vertaald en uitgegeven door Carlo Dinaux en Henk Eikeboom 38, 46, 183

FSA (Federatie van Sociaal-Anarchisten) stonden op het standpunt van de dictatuur van het proletariaat en waren sterk gekant tegen de directe volgelingen van Domela Nieuwenhuis 178

'**Gebed** van de Onwetende' gedicht van Multatuli, dat op talloze vergaderingen van vrijdenkers en anarchisten werd voorgedragen 144

Gevangenisgedichten gedichtenbundel van Henk Eikeboom 166

geweldloosheid 27, 96, 120

Giesen, Jos schrijver van *Nieuwe Geschiedenis*, een boek over het antimilitarisme in Nederland, ingeleid door Bart de Ligt 37

Godwin, William (1756–1836) anarchistisch schrijver en in die zin ook theoreticus van het anarchisme 24, 31

Goethe, Johann Wolfgang von (1749–1832) Duits dichter-schrijver 138

Goldman, Emma (1869–1940) geboren in Rusland. Bekend anarchiste in de Verenigde Staten. Werd in 1919 naar de Sovjet-Unie gedeporteerd, met o.a. Alexander Berkman. Verliet met deze het land, teleurgesteld over de ontwikkelingen aldaar 148

Gompel, Wim pierder, dus straatmuzikant en -zanger zonder vergunning. Het beroep werd in de jaren dertig door heel wat libertairen uitgeoefend. Hij en Johan te Slaa, Wim Kamstra, de gebroeders Snelders, Harm Wolf en Piet van de Putten waren in die zin collega's, die voortdurend moesten vluchten voor de politie 129

Gorter, Herman (1864–1927) politiek filosoof en groot socialistisch dichter 158

Greshoff, Jan (1888–1971) letterkundige en dichter, in de jaren dertig bekend door hekelgedichten tegen de nationaalsocialisten 97

Groenendaal, Herman (1901–1979) anarchist, bracht als dienstweigeraar grote beroering in heel Nederland door zijn hongerstaking tijdens zijn gevangenschap 26, 38

Groos, Jo anarchistisch dichter 99

Groot, Henk de anarchist en dienstweigeraar 117

Groth, Helmuth Duits schrijver 116

Haas, Jo de (1897–1945) anarchist en later geweldloos antimilitarist, spreker en publicist. Gaf in de bezettingstijd de brochure *Tussen twee werelden* uit en werd later door de Duitsers vermoord 52, 98, 150, 175, 193

Had-je-me-maar (bijnaam van C. de Gelder) een bekend Amsterdams straattype, werd gemeenteraadslid voor de Rapaille-partij 43

Hamel, Jacob componist en koordirigent, in de jaren dertig met kinderkoor veel voor de radio 149

Handwerkersvriendenkring vroegere vergadergelegenheid in Amsterdam 118

Harsman, Theo (1904–1976) anarchist en bestuurslid VAU 116

Hazevoet, Ko langjarig vrij-socialist, anarchist, anarcho-syndicalist, vrijdenker (en bestuurslid van het libertair socialistisch zangkoor Zang Veredelt) te Haarlem 205

Heck eertijds bekend restaurant in o.m. Amsterdam 94, 123

Hengeveld, Cor bestuurstlid IAMV en secretaris-penningmeester van het AOC 96

'Herfstliedje' gedicht van Henk Eikeboom, opgenomen in zijn bundel *Het Rood Blazoen* 146

Hervé, G. Frans socialist 192

Hessels, Bram anarchist in de jaren twintig en dertig 175

Hitler, Adolf (1889–1945) *'Führer'* van de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei en later van het Derde Rijk. Werd in januari 1933 Duitse rijkskanselier en zou die functie in almaar meer dictatoriale zin uitoefenen tot aan zijn zelfmoord in april 1945 24, 85, 119, 125, 129, 181

Hodann, Max Duits arts en seksuoloog 112

Hollandia uitgeverij van o.m. velerlei brochures 207

Holtjer, Rein anarchist en antimilitarist 117

Hood, Robin vroeg-middeleeuwse Engelse rover, geëerd in volksverhalen en -ballades 62

Hoornik, Ed. (1910–1970) dichter en schrijver 206

Hornstra, Leo psycholoog en publicist, schreef onder meer over Wilhelm Reich en (de alarmist) Piet Kooijman 78

Hortus (hier het Hortusplantsoen) 81, 94

Houten, Gerritje van anarchist en bestuurslid van de VAU 117

Hoving, Jan (1876–1939) lid van De Dageraad, bekend als spreker op vergaderingen en voor de radio. Redacteur van *De Vrijdenker* en woordvoerder van het verzet tegen het nationaalsocialisme 113

Huizinga mansnaam van Henk Eikebooms zuster Henny 219

Huntelerslag, Karel (1901–1981) anarchist, lid van de SAA en bestuurslid van de VAU. Oude makker van Henk Eikeboom, o.m. betrokken bij de beroving 43, 56, 59, 62, 67, 75, 77, 84, 108, 113, 216

IAMV (Internationale Anti-Militaristische Vereniging) opgericht in 1904, had tot devies 'Geen man en geen cent voor het militarisme' en ook 'Indië los van Holland'. Verklaarde zich later tegen iedere georganiseerde gewapende strijd en tegen gewapende opstand dan wel verdediging tegen het fascisme 26, 36, 38, 152

Iependaal, Willem van (1891–1970) dichter en schrijver, inzonderheid over mensen aan de zelfkant van de samenleving 156

IISG (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) 142, 215

Jacobs, Jan W. (1895–1967) socialistisch dichter 31, 37

Jasienski, B. schrijver van o.a. *Pest over Parijs* 111

JGOB (Jongelieden Geheelonthoudersbond, 1912–1950) zie in dit verband *Blauwe en rode jeugd* van Ger Harmsen 18

Jilink, Tiemen anarchist en dienstweigeraar 95, 123, 124, 129, 195, 209, 214, 216

Jong, Albert de (1891–1970) anarchist, anarcho-syndicalist, antimilitarist, spreker, publicist, redacteur van diverse libertaire bladen 37, 40, 41, 45, 47, 115, 149, 174

Jong, David de (1898–1963) schrijver van vooral sociale romans 113

Jong, Jan de kwam op 8 juni 1932 bij een demonstratie voor hoger loon om het leven door een sabelsteek. Eikeboom heeft hieraan het spreekkoor *Begrafenis van een vermoorden arbeider* gewijd 153

Jong, Jeanne de (1904–1985) anarchiste, indertijd vertaalster en stenografe, ook in en voor de anarchistische beweging 198, 202

Jong, Lou de historicus, inzonderheid over de bezetting. Was lange jaren directeur van het Rijksintituut voor Oorlogsdocumentatie. Verzorgde tv-uitzendingen over oorlog en bezetting 208

Jong, Simon de advocaat 60

Jong, Wim leraar aardrijkskunde, anarcho-socialist, antimilitarist. Publiceerde destijd in o.m. *De Wapens Neder* 79, 194, 201, 206

Jongh, Uitgeverij de was gevestigd in Antwerpen 83, 111

JVA (Jongeren Vredes Actie) radicaalpacifistische organisatie 198

Kameraad Peter uit het Duits vertaalde roman van Helmuth Groth 116

Kampen, A.H. van publicist-journalist 111

Kamstra, Wim dienstweigeraar, lid van de VJO en pierder 145, 196

Kanehl, Oskar Duits revolutionair dichter 149

kapo voorman van een arbeidsgroep in het concentratiekamp, gerekruteerd uit de gevangenen 211

Karelsen, A. componist en koordirigent (o.a. van het Haarlemse libertaire koor Zang Veredelt) 152

Kaspers, H.E. anarcho-communist, redacteur van *De Arbeider* en voorvechter van landbouwkolonisatie, waarbij de grond in eigen bezit van de bewerkenden kwam 46, 174

Keyl, E. antimilitarist, kampgenoot van Henk Eikeboom 210

KGOB (Kweekelingen Geheelonthoudersbond) kwekelingen waren mensen in opleiding voor onderwijzer. De in 1906 opgerichte KGOB was een der eerste Nederlandse jeugdorganisaties. Ook jonge onderwijzers werden er wel lid van 18, 21

Kisch, Egon Erwin (1885–1948) Duitstalig journalist en schrijver, afkomstig uit Praag 93

Kisjes, Luc destijds bekend tekenaar en graficus in de beweging. Ontwierp ook diverse banden voor boeken van de VAU 96

Kneulman, Carel lid van de VJO, later beeldhouwer en als zodanig maker van o.a. Het Lieverdje 99

Kolthek, Harm (1872–1946) anarchist, werd in 1907 secretaris van het (syndicalistisch) Nationaal Arbeidssecretariaat. Kamerlid voor de Socialistische Partij. Later aanhanger van de opvattingen van Henry George en gemeenteraadslid van Groningen 178

Kooijman, Piet (1891–1975) betrokken bij de bomaanslag in 1921, waarvoor hij zes jaar kreeg. Alarmist (neem-en-eet beginsel), schreef

de brochure *Heden, verleden en toekomst in zakformaat* 38

kraakbeweging beweging van mensen die onbewoonde huizen binnentrekken ('kraken') om er zelf in te gaan wonen. Begon in de jaren zeventig en was in eerste aanleg een protest tegen de woningnood, later ook tegen de woningspeculatie 121

Kriller, Kees anarchist en antimilitarist 41

De **Kring** vereniging van Amsterdamse kunstenaars 94, 123

Kropotkin, Pjotr (1842–1921) Russische prins die een bekend anarchist werd. Belangrijke theoreticus van het anarchisme. Schreef een ook in het Nederlands verschenen boek over de Russische literatuur: *Idealen en werkelijkheid etc.* 19, 24, 31, 192

Kruistochten een door Henk Eikeboom verzamelde bundel proza 83, 172

Krul, Jacques/Sjaak dichter en anarchist 53, 93, 198

Kuyper, Abraham (1837–1920) theoloog en leider van de Anti-Revolutionaire Partij. Bewerkstelligde de zgn. worgwetten, waarmee het mensen in overheidsdienst op straffe van ontslag en vervolging verboden werd te staken 11

Labour (hier: Labour Party) Engelse arbeiderspartij (sociaaldemocratisch) 106

Lafargue, Paul (1842–1911) Frans revolutionair, schoonzoon van Karl Marx, schreef o.a. de literair-filosofische satire *Le droit à la paresse (Het recht op luiheid)* 62

Landauer, Gustav (1870–1919) Duits anarchist en uitgesproken tegenstander van het gezagssocialisme. Deed mee aan de Beierse Radenrepubliek. Werd door de contra-revolutionairen vermoord 117

Lange, T.H. de ex-concentratiekampgevangene 209

Last, Jef (1899–1972) revolutionair dichter, schrijver en vertaler, sloot zich in de Spaanse Burgeroorlog bij de Internationale Brigades aan. Tijdens de bezetting redactielid van het illegale blad *De Vonk* 94, 143

***Lectuur** Repertorium* Nederlandse rooms-katholieke boekuitgave over literaire auteurs en hun werken 142

De **Leeuw** gebouw voor vergaderingen e.d. in de Valkenburgerstraat te Amsterdam 117

Lehning, Arthur (Müller) anarcho-syndicalist, publicist en wetenschappelijk onderzoeker van het anarchisme, i.h.b. Bakunin. Destijds bevriend met de dichter Marsman 124

Leistikow, Gertrud (1885–1948) Nederlandse danseres 159

liberalisme een vooral tegen het eind van de vorige eeuw consequent beleden staatsleer, die een minimum aan overheidsbemoeienis/staatsinmenging voorstaat 14, 36

libertair (van liberté: vrijheid) libertaire socialisten wijzen het

staatssocialisme af 24

Libertas naam van anarchistische drukkerij waar o.a. *De Vrije Socialist* werd uitgegeven 33, 35, 41, 43, 45, 148

Liebknecht, Karl (1871–1919) Duits revolutionair dichter en publicist, verzette zich als eerste socialistische afgevaardigde tegen de Duitse oorlogspolitiek. Stichter van de Kommunistische Partei Deutschlands, werd door contra-revolutionairen vermoord 143

'**Lied** der jonge anarchisten' naar het Duitse origineel van Erich Mühsam gemaakt gedicht van Henk Eikeboom, werd als lied vaak door de pierders gezongen 97, 165

'**Liederen** der overwonnenen' cyclus van gedichten van Henk Eikeboom, opgenomen in zijn bundel *Gevangenisgedichten* 63, 137, 152

Ligt, Bart de (1883–1938) ex-dominee, anarchist en vooral antimilitarist, theoreticus van het pacifisme en antimilitarisme, waarover hij het standaardwerk *Vrede als Daad* publiceerde; schreef veel in kranten en bladen 46, 111, 113, 130, 174

Lindbergh, Charles (1902–1974) vlieger die in 1927 als eerste alleen van New York naar Parijs vloog. De ontvoering van en de moord op zijn kind veroorzaakten grote beroering 156

Linde, Leen van der was betrokken bij de bomaanslag in 1921, waarvoor hij vijf jaar gevangenis kreeg 38

De Loden Soldaat door de VAU uitgegeven kinderboek onder redactie van Henk Eikeboom 111, 172

Loggen, S.H. anarchist en bestuurslid van de VAU 117

Looy, Frank van seksuoloog en publicist 116

Lubbe, Rinus van der (1909–1934) raden-communist (geen partij-communist) die door de nazi's ter dood werd gebracht i.v.m. de brandstichting in het Rijksdaggebouw 179

Machno-beweging Russische revolutionaire beweging van Nestor Machno (1889–1934), anarchist en leider van de boerenlegers die de Sovjet-Unie succesvol verdedigden tegen de 'witten'. Later werden die legers wegens pogingen om een samenleving op anarchistische grondslag te stichten door de staatstroepen aangevallen en verslagen. De VAU gaf de Nederlandse vertaling van Pjotr/Peter Arsjinovs boek *De Geschiedenis van de Machno-beweging* uit 22, 107, 110, 148

Mackay, John Henry (1864–1933) individualistisch anarchist, dichter, romanschrijver en publicist 31, 38, 46, 143, 182

Mager, Wim anarchistisch activist uit de jaren twintig 56, 63

Marx, Karl (1818–1883) belangrijkste grondlegger van het wetenschappelijk socialisme en communisme. Fervent tegenstander van het anarchisme en tegenspeler van Bakunin 19

Mei-cantate gedichtencyclus van Henk Eikeboom 171

Meispel voor kinderen kindertoneelstuk van Henk Eikeboom 166

Mengelberg, Willem (1871–1951) wereldberoemd Nederlands orkestdirigent, leider van het Concertgebouw-orkest te Amsterdam. In 1945 wegens 'fout-zijn' tijdens de bezetting van zijn beroep uitgesloten; week uit naar Zwitserland 93

Mesman, Jan (1884–1976) voordrachtskunstenaar, tussen de wereldoorlogen vooral bekend in kringen van vrijdenkers en anarchisten, regisseerde vele toneelstukken voor amateurgezelschappen, waaronder in die jaren antimilitaristische 77

Meijer, Arnold (1903–1965) 'volksfascist', leider van het Nationaal Front; tegenstander van de NSB, ook tijdens de bezetting 84, 207

Michel, Louise ('Rode Louise', 1833–1905) revolutionaire, leidster van de Parijse Commune (1871), verbannen naar Nieuw-Caledonië 31

milieu-acties in de jaren zeventig begonnen acties tegen de vernietiging van het natuurlijke milieu 121

Mispelblom Beijer,' J. dominee en anarcho-socialist. In de jaren dertig bekend spreker op antimilitaristische vergaderingen 122

Moes, Jo (1911–1984) anarchist en antimilitarist, zat tot 1942 gevangen als dienstweigeraar 47, 58, 64, 91, 113, 115, 123, 124, 129, 167, 197, 211, 213, 215

Mok, Maurits socialistisch schrijver en dichter 117

De Moker blad van jonge anarchisten, begin jaren twintig 62, 147

'**Morgen** sterven wij' gedicht van Henk Eikeboom 165, 212

Morgenrood populair-wetenschappelijk en kunstzinnig zondagsblad van anarchistische signatuur 20, 32, 37, 147, 174

Most, John/Johann (1846–1906) Duits-Amerikaans anarchist, o.m. redacteur van het anarchistische blad *Die Freiheit* 149

Mourer, Nico kampgenoot van Henk Eikeboom 210

Mühsam, Erich (1878–1934) Duits anarchist, dichter, publicist en redacteur van *Kain* en *Fanal*, schreef ook enige drama's. Nam in 1918 deel aan de Beierse Radenrepubliek; in het concentratiekamp vermoord 87, 94, 96, 102, 165

Multatuli (pseudoniem van Eduard Douwes Dekker, 1820–1887) schrijver die vooral opkwam tegen het onrecht in Nederlands-Indië, groot satiricus 77, 144

Munniksma, Feiko anarcho-socialist en antimilitarist, kampgenoot van Henk Eikeboom in Amersfoort en Vught 204

Mussolini, Benito (1883–1945) aanvankelijk socialistisch journalist en politicus, vanaf 1920 '*Duce*' van de Italiaanse fascisten en van de Italiaanse staat. Werd gelyncht 53, 174, 188, 207

Naar de vrijheid anarchistisch weekblad, begin jaren dertig 83, 175, 178,

181

Nabrink, Gé spreker en publicist, anarchist en antimilitarist, later voorman van de NVSH (Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming) 52, 67, 78, 157, 168, 199, 201

Nackaerts, Frans Belgisch beeldend kunstenaar 31

Nationalism and Culture boek van Rudolf Rocker, waarvan de VAU de vertaling (van Jeanne de Jong) uitgaf 115

Nederlands Letterkundig Museum en Documentatie Centrum 142

Neuengamme concentratiekamp nabij Hamburg 209

NIAD (Nederlands Informatiebureau Arbeiders Duitsland) 209

Nietzsche, Friedrich (1844–1900) Duits filosoof, schrijver en dichter; vitalist, fel tegenstander van de christelijke ethiek. Zijn bekendste werk is *Also sprach Zarathustra* 47, 115, 143, 206

Nieuwe-Niedorp dorp in Noord-Holland, waar indertijd N.J.C. Schermerhorn dominee was. Mede door zijn activiteiten werd het een middelpunt van antimilitaristisch streven 103

NMB (Nieuw Malthusiaansche Bond) een beweging die zich vooral bezighield met de bewuste regeling van het kindertal, als zodanig voorloper van de NVSH 52, 157

normaalschool kweekschool voor onderwijzend personeel 15, 16

*De **Notenkraker*** satirisch weekblad van de sociaaldemocraten 167

NSB (Nationaal-Socialistische Beweging) Nederlandse tak van de Duitse nazi-stam. Leider was Anton Mussert (1894–1946), die ter dood veroordeeld en geëxecuteerd werd 194, 208

NSV (Nederlands Syndicalistisch Vakverbond) van het NAS afgescheiden vakbond op anarcho-syndicalistische grondslag. Gaf het weekblad *De Syndicalist* uit, onder redactie van Albert de Jong, en het theoretische maandblad *Grondslagen* 115, 124

NVSH (Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming) 157

NVV (Nederlands Verbond van Vakverenigingen) sociaaldemocratisch, opgericht in 1906 154

Ognibeni wijnlokaal in Amsterdam 31, 123

*De **ondergaande** wereld* brochure van Henk Eikeboom, naar een door Willy gemaakt stenogram van een redevoering 38, 187

Onkruit antimilitaristische groep, die niet schroomt voor harde en onwettige acties, ontstaan in de jaren zeventig 28, 121

Oorlogseinde toneelspel in vier bedrijven van Henk Eikeboom, werd op 1 april 1935 te Amsterdam opgevoerd 173

Opstand in de jaren twintig uitgegeven blad van jongere anarchisten, opvolger van *Alarm* 147

Oranienburg stadje ten noorden van Berlijn, waar zich het eerste Duitse

concentratiekamp bevond, aanvankelijk vrijwel uitsluitend 'bewoond' door Duitsers 96

'Organiseert uwe macht' gedicht van Henk Eikeboom, afgedrukt in de bundel *Het Roode Lied van Heden* 160

OSP (Onafhankelijk Socialistische Partij) in 1932 gevormd door de (uitgetreden) radicale linkervleugel van de SDAP. In 1934 gefuseerd met de Revolutionair-Socialistische Partij tot de Revolutionair-Socialistische Arbeiders Partij (Sneevliet c.s.) 92

Overduyn, Jan lid van de VJO, kampgenoot van Henk Eikeboom 205

Oversteegen, George (Sjors) raadslid voor de Anti-Stemdwangpartij te Haarlem 45

pacifisme opvattingen met betrekking tot de principiële strijd tegen oorlog en bewapening 19

Het ***Parool*** van oorsprong illegaal, sociaaldemocratisch blad 195

De ***Partij*** vertaald boek van Josine Schmidt 116

Parijse Commune de federalistisch-communistische regering in Parijs tijdens de opstand in 1871 22

La ***Patrie*** *Humaine* Frans blad 181

Pest *over Parijs* boek van P. Jasienski 111

pinkstermobilisaties van oorsprong door de 'Mokergroepen' belegde kampen (1924–1928), waar het antimilitarisme een centrale plaats innam. Ook het Vrije Jeugd Verbond nam eraan deel. Deelnemersaantal varieerde van 300 tot 500, waaronder veel buitenlanders, voornamelijk Duitsers. Er werd behalve vergaderd en gediscussieerd ook gemusiceerd, gezongen en gedeclameerd. De oorspronkelijke pinkstermobilisaties kenmerkten zich door een sfeer van kameraadschap. In de periode van 1929–1939 werden er ook pinkstermobilisaties gehouden, maar die waren anders van karakter. Het jongerenelement ontbrak er steeds meer aan en de sfeer was nagenoeg geheel verdwenen 27, 150

Ploeger, Derk veelzijdig medewerker aan *De Arbeider*, was ook betrokken bij de uitgave van *De Vonk* 98, 150

Popularis een destijds zeer goedkope gelegenheid op het Rembrandtsplein, waar men – staande – kon eten en drinken 123, 125

pornografie 70, 123, 125, 199, 202, 215

'Portretten' gedichtencyclus van Henk Eikeboom 83

Potemkin schip van de Russische marine, waarop in het jaar 1905 muiterij uitbrak. De muiters brachten het schip tot zinken. De Sovjetrussische cineast Eisenstein maakte er een onvergetelijke film over 179

Pottier, Eugène (1848–1932) Franse dichter van o.m. *l'Internationale*, dat op de muziek van Pierre de Geyter over de hele wereld bekend zou worden. De eerste Nederlandse vertaling is van Henriëtte Roland Holst 141

Praag, Max van anarcho-socialistische spreker en cursusleider 96, 117

Priem Jo/C.J. (1887–1964) anarcho-syndicalistische voorman, was nauw betrokken bij de oprichting van het Domela Nieuwenhuismonument. Nam op 9 december 1940 openlijk stelling tegen het ontslag van zijn joodse collega's bij de gemeente; werd gearresteerd, maar kwam er dank zij de handigheid van zijn verdediger met vier maanden voorarrest vanaf 108

Prins, Gerard anarchist en bestuurslid van de VAU 117

Prins Alexanderkazerne (in Den Haag) 203, 207, 213

Prometheus spreekkoor van Henk Eikeboom 122, 151, 171

De **Protestmars** voettocht van drie weken door Nederland van een groep antimilitaristen. Beschreven in mijn monografie in *Maatstaf*, augustus 1981 87, 97, 100, 165

Proudhon, P.J. (1809–1865) Frans anarchist, 'vader van het Franse socialisme', theoreticus van het anarchisme 19, 24, 26, 31, 62

Raad in sexuele nood boek van de Duitse arts Max Hodann. Later zou de VAU ook nog zijn *Liefde en geslachtsleven* uitgeven 112

Rapaille-partij politieke partij die in het begin van de jaren twintig meedeed aan de raadsverkiezingen in Amsterdam en hierbij twee zetels kreeg. Men had zelfs recht op een derde, maar op de verkiezingslijst stonden niet meer dan twee namen. Doel was: op spottende wijze protesteren tegen de stemdwang 43, 45

Recht door Zee blad van de Socialistische Partij, waarvan Harm Kolthek (1872–1946) de grote man was 178

Recht voor Allen door Domela Nieuwenhuis in 1879 gesticht blad: het eerste socialistische nieuwsblad in Nederland 14, 24

Reclus, Elisée (1830–1905) Frans geograaf en anarchist 31

Rees, Jac (pseudoniem van Martien Paulissen) spreker en publicist, redacteur van *Naar de Vrijheid* en – na de Tweede Wereldoorlog – van *De Vrijdenker* 78, 83, 96, 175, 182

Reich, Wilhelm (1897–1957) uit – toen Oostenrijks – Galicië afkomstige psychoanalyticus en seksuoloog, leerling en later medewerker van Sigmund Freud. Antifascist, schrijver van o.a. *Massenpsychologie des Faschismus*. Week uit naar de Verenigde Staten, waar hij langzamerhand tot fantastische verklaringswijzen en geneesmethodes zou komen, ten slotte krankzinnig werd en in gevangenschap stierf 116

Rensburg, Jac. (1870–1943) dichter en schrijver, dadaïst 93

Reynders van oudsher 'kunstenaarscafé' op het Leidseplein in Amsterdam 123

Rilke, Rainer Maria (1878–1926) Duits dichter en schrijver 141

Rocker, Rudolf (1871–1958) van oorsprong Duits anarchist; boekbinder,

kleermaker. Leerde in Londen jiddisch en werd redacteur van de bladen *Arbeter Fraint* en *Germinal*, ofschoon hij geen jood was. Tijdens de Eerste Wereldoorlog geïnterneerd in Engeland; schreef hierover *Hinter Stacheldraht und Gitter* (door de VAU uitgegeven als *Achter prikkeldraad en tralies*). Na die oorlog ontnamen de Duitse autoriteiten hem zijn nationaliteit. Hij was de grote man bij de Freie Arbeiter Union Deutschland, de Duitse anarcho-syndicalistische vakbeweging met 100000 leden. Week in 1933 voor de nazi's uit naar de Verenigde Staten, waar hij in zijn levensonderhoud voorzag door publikaties en spreekbeurten 83, 116

Rode, Ab de vormde met Henk de redactie van *De Stormklok* 37

Rode Kruis 90, 209

Roland Holst-van der Schalk, Henriëtte (1869–1952) socialistisch dichteres en publiciste 117, 147

Romein, Jan (1893–1962) historicus en publicist, samen met zijn vrouw Annie Romein-Verschoor 203

Het Rood Blazoen eerste gedichtenbundel van Henk Eikeboom 100, 141, 167, 171

Het Roode Lied van Heden verzamelbundel van diverse linkse dichters 68, 159

Rot, Tom links socialist, een van de redacteuren-uitgevers van het illegale blad *De Vonk*, en na de oorlog van *De Vlam*. Kampgenoot van Henk Eikeboom 209

Rotenburg plaats in het noordwesten van Duitsland, waar zich een nevenkamp van het concentratiekamp Neuengamme bevond 209

Rothenburg-Sandbostel (foutieve benaming) te Sandbostel bevond zich een kamp dat onder Rotenburg viel, dat op zijn beurt viel onder het kamp Neuengamme. Het kamp te Sandbostel zou na de oorlog gebruikt worden voor *'Displaced Persons'* en ook *'Vertriebene'* of *'Ostflüchtlinge'* 209

Russische Revolutie die van 1917, waarbij ten slotte de bolsjevisten aan de macht kwamen 18, 22, 27, 110, 148, 183

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie legt de officiële lezing over de Tweede Wereldoorlog vast, gevestigd te Amsterdam 195

Rijn, Jo van lid van de VIO en bestuurslid van de VAU 117

Rijnders, Gerhard (1876–1950) anarchist, werd na de dood van Domela Nieuwenhuis in 1919 redacteur van *De Vrije Socialist* 36, 40, 42, 52, 94, 109, 112, 175, 177

SAA (Sociaal Anarchistische Aktie) een groepering die allerlei activiteiten pleegde binnen en buiten de anarchistische beweging 25, 38, 57, 84, 87, 95, 108, 117, 166

Sachsenhausen concentratiekamp ten noorden van Berlijn, nabij

Oranienburg 205, 209

Sandbostel plaats waar Henk Eikeboom stierf 209, 211, 221

SAV (Sociaal Anarchistische Vereeniging) organisatie uit de jaren twintig, gaf o.m. *De Vrije Samenleving* uit, dat *De Vrije Socialist* had moeten vervangen 177

De ***Schande*** bundel vertaalde gedichten van Oskar Kanehl 149

Schermerhorn, N.J.C. (1866–1956) dominee, antimilitarist, anarchist, publicist, maar vooral begaafd spreker, redacteur van o.a. *De Wapens Neder*. Zijn autobiografie komt voor in *Vrijheid en Persoonlijkheid*, een door de VAU ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag uitgegeven boek 25, 47, 52, 105, 110, 146, 163, 209

Schlamm, Willy Oostenrijks publicist 116

Schmaltz, Jan anarchist, syndicalist, antimilitarist, lid van De Dageraad; betrokken bij de SAA en de VAU 108, 115, 118, 167

Schmidt, Josine Duits schrijfster 116

Schoorl (hier: het concentratiekamp nabij die plaats) 200, 207

Schreijers, Toon vrijdenker, lid van De Dageraad 95

Schuur, Jan lid van de VJO, dienstweigeraar, anarchist en bestuurslid van de VAU 116, 117

Schuurman, Herman anarchist en oprichter van *De Moker. Opruiend blad voor jonge arbeiders* (1924) 193

SD, SS (Sicherheitsdienst, Schutzstaffel) nazi-organisaties die vooral met politietaken waren belast. De bewakers in de concentratiekampen waren eveneens SS'ers 202, 205, 207, 210

SDB (Sociaal-Democratische Bond) formatie van het oude socialisme in Nederland, waarvan Domela Nieuwenhuis de grote man was 14

Sexualiteit *en levensleer* verhandeling van Anton Constandse over de opvattingen van Wilhelm Reich 116

Sexualiteit *en nieuwe kultuur* boek van Wilhelm Reich, in het Nederlands door de VAU uitgegeven 116

Singel 443 daar was het winkeltje van Annie en Henk Eikeboom 69, 134, 194

Slaa, Johan te (1906–1980) zanger, pierder in binnen- en buitenland, toneelspeler, anarchist 25, 63, 82, 94, 96, 110, 122, 124, 129, 194

Smienk, H.J. anarchist en kort voor de Tweede Wereldoorlog redacteur van *De Arbeider* 77, 112

Smit, Chris partij-communist en voormalig politiek gevangene 209

Snelders, Cor en Daan leden van de VJO en pierders 196

Het ***Sociaal-anarchisme*** boek van Alexander Berkman, in het Nederlands door de VAU uitgegeven 111

De ***Sociaal-Anarchist*** blad van de Federatie van Sociaal-Anarchisten 178

sociaaldemocratie/sociaaldemocraten (ook SDAP) 18, 19, 28, 44

Solidaritätslied het onvergankelijke lied met de openingsregel: '*Kommt heraus aus eurem Loche, das man eine Wohnung nennt!*' Tekst van Bertolt Brecht, muziek van Hanns Eisler 165

Souchy, Augustin (1892–1984) Duits anarcho-syndicalist, publicist 148

Sovjet-Unie 23, 197, 207

SP (Socialistische Partij) 178

Spanje (hier: tijdens de Burgeroorlog) 96, 120, 124, 163, 185

***Spanje**, revolutie kontra fascisme* brochure van Henk Eikeboom, eerst als artikelenserie in *De Arbeider*; standpuntbepaling t.a.v. de gewapende strijd van de arbeiders in Spanje 122, 185

Spier, Jo tekenaar 61

Spigt, Piet humanist en publicist, Multatuli-kenner, lid van de VJO en De Dageraad, jarenlang hoofdbestuurslid van het Humanistisch Verbond 99

*De **Stem** der Jongeren* in 1918 en 1919 uitgegeven maandblad van het Verbond van Revolutionair Socialistische Jongeren 37, 174

Stenhuis bestuurslid van het NVV tussen de WO I en WO II 154

Sternheim, Jo voordrachtskunstenaar 152

Stevens, Maup anarchist 124

Stirner, Max (pseudoniem van J. Kaspar Schmidt, 1806–1856) filosoof en belangrijkste theoreticus van het individueel-anarchisme; schrijver van *Der Einzige und sein Eigenthum* 24, 26, 31, 183, 206

Stokvis, Benno advocaat 60

*De **Stormklok*** in 1919 uitkomend maandblad, opvolger van *De Stem der Jongeren*. Henk Eikeboom en Ab de Rode vormden de redactie, ook Willy Eikeboom heeft erin gepubliceerd 23, 37, 174

Streefkerk, Dick anarchist en lid van de SAA 97, 108

Stuiveling, Garmt dichter en literair criticus, later ook leraar en professor 143

Sybrandy, Piet anarchist en dichter 92

syndicalisme richting in het socialisme, die het parlement als middel tot actie voor de arbeiders afwijst en vertrouwt op stakingen e.d. 115, 117, 178

Talma, A.S. (1864–1916) dominee die minister werd, voorstander van een christelijk vakverbond 11

*De **Telegraaf*** rechts (soms extreem rechts) dagblad 48, 61

Telling, Gerard (1914–1978) anarchist en dienstweigeraar, deelnemer aan de Protestmars 115, 123, 124, 129

Terwiel, Dries anarchist en antimilitarist, publiceerde gedichten in *De*

Arbeider 99

Tingen, Frits dichter 143

Toller, Ernst (1893–1939) Duits schrijver en dichter; revolutionair, kreeg wegens zijn deelnemen aan de Beierse Radenrepubliek vijf jaar gevangenis. Maakte in de emigratie een eind aan zijn leven. Schreef o.a. *Masse-Mensch* en *Briefe aus dem Gefängnis* (dit laatste kwam in Nederland bij Querido uit) 143, 194

Tolstoj, Leo N. (1828–1910) Russische graaf, dichter, schrijver, christen-anarchist 24

De **Toorts** een van de uitgeverijtjes van Henk Eikeboom 148

*De **Transportarbeider*** vakbondsblad 83, 122, 129, 141, 147, 154, 157, 160, 168

Troelstra, Pieter Jelles (1860–1930) politicus en dichter, een van de oprichters van de SDAP 32, 194

Tucholsky, Kurt (1890–1935) Duits publicist en schrijver. Week in 1933 uit naar Zweden, waar hij later zelfmoord pleegde 97

*De **Tweevoeters*** boek over de eerste mensen van Carl Ewald 149

*Die **untergehende** Welt* brochure, vertaling van Anthon Bakels van Henk Eikebooms *De ondergaande wereld* 38, 188

VARA (Vereniging voor Arbeiders Radio Amateurs) 68

VAU (Vereniging Anarchistische uitgeverij) 57, 84, 87, 100, 107, 122, 129, 148, 166, 197

Veenhuizen Drentse Rijkswerkinrichting waar in de jaren dertig ook de dienstweigeraars werden ondergebracht. Voordien zaten ze meestal in de Bijzondere Strafgevangenis te Scheveningen 61, 103

Veenstra, Fokke dienstweigeraar 104

Verdedigingsrede brochure van Henk Eikeboom n.a.v. zijn veroordeling wegens 'opruiing' 190

'Het **verhaal** van de onbekende soldaat' gedicht van Gigi Dantoni 148

Verne, Jules (1828–1905) Frans schrijver van fantastisch-wetenschappelijke boeken en reisverhalen 116

Villon, François (1431–1464?) Frans dichter en avonturier 32, 62, 166

VJO (Vrije Jeugd Organisatie) aanvankelijk 'vrije' en later meer vrij-socialistische jeugdgroep, hoofdzakelijk in Amsterdam. Zie ook mijn monografie over de VJO (Utrechtse Pedagogische Cahiers, 1984) 96, 117, 199

VJV (Vrije Jeugd Verbond) ontstaan in 1920 178

*De **Vlam*** voortgekomen uit het illegale blad *De Vonk* 146

Vliet, Fop van derde vrouw van Henk Eikeboom 58, 72, 77, 81, 88, 95, 122, 126, 170, 194, 196, 199, 213, 214

Volharding coöperatieve drukkersassociatie te Groningen, drukte tijdens

de bezetting exemplaren van *De Vonk* 98

Volk en Vaderland orgaan van de NSB 199

Volkenbond na WO I op initiatief van de Amerikaanse president Wilson opgerichte organisatie tot handhaving van de wereldvrede. De V.S. zijn zelf nooit lid geworden. In 1946 werd de Volkenbond vervangen door de Verenigde Naties 191

Vondel, S. van medewerker aan *De Vonk*, kampgenoot van Henk Eikeboom in Amersfoort en Vught 204

Vonk, Otto penningmeester van het FIS 124

De ***Vonk*** in de illegaliteit verschenen blad dat na de oorlog het weekblad *De Vlam* zou worden 195, 204

Vorrink, Koos (1891–1955) sociaaldemocratisch politicus 18, 195

Vos, Marie socialistisch dichteres 37

Vos, Thomas dienstweigeraar tijden WO I 193

Vreeland plaats waar Henk Eikeboom c.s. van 1932 tot 1934 in het landhuis Jagtlust woonde 66, 72, 76, 182

De ***Vrijdenker*** atheïstisch weekblad van De Dageraad 82, 95, 97, 153

De ***Vrije Communist*** blad van de BRAC 178

Vrije Jeugd blad van het VJV (begin jaren twintig) en later van de VJO (tweede helft van jaren dertig) 99, 116, 147, 178

De ***Vrije Samenleving*** blad dat *De Vrije Socialist* moest vervangen, redactie: Bart de Ligt, Albert de Jong en H.E. Kaspers 45, 147, 153, 168, 174

De ***Vrije Socialist*** door Domela Nieuwenhuis in 1898 opgerichte krant. Ging na Domela's dood onder redacteur Gerhard Rijnders steeds meer achteruit 14, 23, 24, 32, 36, 39, 44, 52, 95, 109, 147, 174, 178, 185, 217

Vrijheid *en Persoonlijkheid* door de VAU uitgegeven boek ter ere van N.J.C. Schermerhorns zeventigste verjaardag. Het omvat zijn autobiografie en een keuze uit zijn artikelen 26

De ***Vrijheidzoeker*** . 'roman' van John Henry Mackay in de vertaling van Henk Eikeboom en Carlo Dinaux 184

Vught (hier: het concentratiekamp bij die plaats) 195, 203, 208

De ***Wapens Neder*** antimilitaristisch maandblad van steeds nadrukkelijker anarchistische signatuur. Had vooral tijdens WO I en kort daarna een grote verspreiding. Fungeerde in zekere zin als bindmiddel tussen de diverse anarchistische groeperingen. Bekendste redacteurs: Schermerhorn, De Ligt, Albert de Jong, Jo de Haas en Han Kuysten. Henk Eikeboom was mede-redacteur 26, 32, 82, 147, 153, 167, 174

Weekers, G.H. Limburgse arts die de anarchistische beweging geld naliet 95, 97

Wegener, Armin Duits antimilitaristisch schrijver en publicist 148

Weidema, Fedde anarchist, medewerker aan *De Arbeider* 98

Wells en **Huxley** (H.G. Wells, 1866–1946, Engels schrijver van o.m. romans, novelles en populair-wetenschappelijke werken. Julian Huxley, 1887–1975, Engels bioloog en publicist) deze twee schreven samen het zeer omvangrijke populair-wetenschappelijke werk *The Science of Life*, dat in Nederlandse vertaling in vele anarchistische gezinnen aanwezig was 113

Wessels, Tinus anarchist en antimilitarist 76, 108

Wessels, Wim anarchist en antimilitarist. Ook betrokken bij de SAA en de VAU 84, 117

Wessem, van fascist 84

Westerbork (in Drente) doorgangskamp voor joden 202

Wichman(n), Erich (1890–1929) vriend van Henk Eikeboom. Nederlands schilder, schrijver en politicus van Duitse afkomst; werd later fascist. Marsman schreef over hem: 'In Erich Wichmann is Uilenspiegel roemrijk herrezen.' En Lehning zegt van hem: 'Wat ons in Wichmann fascineerde, was zijn individualisme à outrance. En zijn onmaatschappelijkheid beantwoordde volkomen aan onze toenmalige romantiek. Maar ook zijn levendigheid en zijn Don Quichotterie imponeerden ons. Van Berlijn uit ging W. naar Italië en vandaar schreef hij mij veel dwaze brieven over zijn bewondering voor Mussolini en het Italiaanse fascisme.' 31, 43, 67, 75, 189

Wolder, Martha en Bertha 92, 123, 133, 216

Wouda, Jan antimilitarist en voorzitter van de IAMV 103

De **Zaaier** jeugdbond die vooral door het uitbreken van WO I evolueerde van sociaaldemocratisch naar communistisch. Henk Eikeboom was in 1919 korte tijd bestuurslid 19

Zegerius, Fietje links-socialistische publiciste, schreef o.m. in *De Arbeider*. Had in 1935 een verhouding met Henk Eikeboom 81, 97, 99

De **Zeven** Provinciën schip van de Nederlandse marine, waarop in 1933 muiterij uitbrak. De muiters gaven zich over nadat het schip was gebombardeerd 179

Zonnewende spreekkoor van Henk Eikeboom 83, 110, 159, 164, 171

Zuurbier, Hubertus/Bertus (1880–1962) anarchistische straatpropagandist en colporteur, raadslid in Amsterdam voor de Rapaille-partij 43

Zwagerman, Jan antimilitarist 168

Zwanenburgwal 42 (in Amsterdam) huis waar Henk Eikeboom c.s. een aantal jaren woonde. Na de oorlog zouden Karel Appel en later Carel Kneulman er huizen en werken 87, 90, 116, 122, 196, 217

Zwart, Wim voormalig politiek gevangene 209

De **Zwarte** Bibliotheek anarchistische uitgeverij in Haarlem 111

Miguel Barnet

Cimarrón, het verhaal van een weggelopen slaaf

ISBN 90 6265 086 4

De wederwaardigheden van de 104-jarige Esteban Montejo leveren niet alleen onweerstaanbare leesstof op, maar ook inzicht in de ontwikkelingen die het aanzien van de Caribische en Afro-Amerikaanse wereld hebben bepaald.

«Een uniek gebeuren in onze literatuur, het is een monoloog waaraan elk mechanisme van literaire constructie vreemd is, maar dat toch in de literatuur thuishoort vanwege de poëtische werking die ervan uitgaat. Door de oude man Esteban te laten praten over alles wat hij zich van zijn eigen, heel lange verleden kan herinneren, heeft Barnet een leven getekend dat zo rijk is aan belangwekkende ervaringen, dat we er niet aan moeten denken dat dit ooit verloren had kunnen gaan . . .
Het boek is met dichtershand én met grote etnologische kennis geschreven; het resultaat is buitengewoon.»
– Alejo Carpentier

«In eerste instantie een wetenschappelijke bron van grote waarde . . . Maar Barnet blijft geen neutrale sociaalwetenschapper. Hij laat de cimarrón zelf het voortouw nemen. De auteur wordt tot spreekbuis van zijn onderwerp. Hij laat de cimarrón aan het woord en maakt hem tot auteur van zijn eigen verhaal.»
– Hans Magnus Enzensberger

Miguel Barnet
Gallego. Een Galiciër in Cuba

ISBN 90 6265 192 5

Gallego *is het door Miguel Barnet opgetekende levensverhaal van Manuel Ruiz. Zijn jeugd brengt hij door in Galicië, het achtergebleven noordwesten van Spanje. Zijn jongensdroom om naar Cuba te emigreren wordt werkelijkheid en in Havana leidt hij het harde leven van een dagloner in een Caribische metropool. Maar na verloop van jaren verlangt hij naar zijn geboorteland. Terug in Spanje raakt hij verzeild in de Burgeroorlog, vecht mee aan de kant van de republikeinen, komt na de nederlaag in een Frans interneringskamp terecht en vertrekt daarna voor de tweede keer naar Cuba, maar nu om zich er voorgoed te vestigen.*

«*Gallego* is het verhaal van een emigratie uit Spanje en een integratie in de Cubaanse leefwijze en cultuur. Miguel Barnet ontwikkelt met dit boek een vorm van orale geschiedschrijving; hij ontleent zijn materiaal via interviews aan de herinneringen van personen die hij uitvoerig laat vertellen over hun levensgeschiedenis. Daarnaast verdiept hij zichzelf in de door de informanten verstrekte gegevens die hij met behulp van zijn documentatie aanvult en door zijn bewerking tot literatuur maakt.
Wie eenmaal begint te lezen, legt zijn boek niet opzij eer het uit is.»
– Wim Rutgers

«Het aardige van deze roman is dat het niet alleen aan de hand van de levensloop van een personage de geschiedenis van twee werelden aaneensmeedt, maar bovendien een duidelijk, en ongetwijfeld betrouwbaar, beeld geeft van de manier waarop de diverse bevolkingsgroepen, die Cuba herbergt, met elkaar omgaan. Het is zeker meer dan zomaar een levensverhaal.»
– Arnhemse Courant

Ryszard Kapuściński

De Keizer

Macht en ondergang van Ras Tafari (Haile Selassie I)

ISBN 90 6265 178 X

Leden van de hofhouding van de laatste Ethiopische keizer vertellen aan de Poolse journalist Ryszard Kapuściński hoe een middeleeuwse samenleving in de twintigste eeuw werd gerund – en hoe een van de oudste keizerrijken op aarde ineenstortte.

«*De Keizer* is een briljant portret van de laatste dagen van Haile Selassie en zijn waanzinnig middeleeuws hof. Kapuściński's boek, steeds scherp observerend, weet diepgaande inzichten uit de kleinste details te halen. Het overstijgt verslaggeving en beschrijft de nachtmerrie van de macht – macht als ontkenning van de geschiedenis – in een taal die leest als had Italo Calvino het werk van Machiavelli herschreven... Een onvergetelijk boek, dat een sterke humor en uiteindelijk een diep medeleven laat doorklinken.»
– Salman Rushdie

«Kapuściński maakt grote literatuur van Haile Selassie's val... Het werd een reportage die meer beschreef dan de feiten, het werd een meesterwerk.»
– De Volkskrant

«Een prachtige schildering... Een boek met een strakke opbouw, vol koele humor en een rijkdom aan details.»
– NRC Handelsblad

Ewald Vanvugt

Wettig opium

ISBN 90 6265 197 6

De opiumhandel heeft in de Nederlandse koloniale geschiedenis een centrale rol gespeeld, al staat dat niet in de geschiedenisboekjes. Tot aan het feitelijke einde van het koloniale bewind in 1942 was de Nederlandse staat – al dan niet met een ethisch masker – een der grootste opiumpushers ter wereld.

«De grootste verdienste van de manier waarop Ewald Vanvugt zijn onderwerp heeft aangepakt, ligt volgens mij hierin: hij heeft de afschaffing van de opiumpacht en de invoering van de opiumregie omstreeks de eeuwwisseling niet, zoals gebruikelijk, als een breuk voorgesteld, maar als bron van een *continuïteit* in ons koloniaal beleid. Al in de negentiende eeuw werd er voortdurend gezocht naar *morele* motiveringen voor elke verandering in het door de regering gevoerde opiumbeleid. Werd de prijs van opium verlaagd, dan was het doel, het gebruik door de bevolking van gesmokkelde opium te beperken. Werd de prijs verhoogd, dan was het doel precies hetzelfde! Maar in feite was 'de ethische jas' niet anders dan een vermomming: het beleid werd bepaald door het financiële belang van de staat.»
– Uit het voorwoord door prof. dr. W.F. Wertheim

«Driehonderdvijftig jaar lang hebben de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) en vervolgens de Nederlands-Indische regering de alleenverkoop van opium in de Indische archipel in handen gehad... Vanvugt geeft een onthullend verslag van deze handel...»
– Het Parool

ISBN 90 6265 230 1

De dichter Henk Eikeboom (1898–1945) was in de jaren tussen de wereldoorlogen de bekendste Nederlandse woordvoerder van de anarchisten en dienstweigeraars. Terwijl zij sinds de eerste dagen van de sociale strijd vooropliepen en veel van de – nu vanzelfsprekende – persoonlijke vrijheden al aan het begin van deze eeuw bepleitten, hebben de anarchisten als beweging en hun voormannen als politici sinds Ferdinand Domela Nieuwenhuis geen plaats meer weten te vinden in de geschiedenisboeken. Dit ofschoon invloed en aanhang van de anarchisten vaak verrassend groot bleek: van Rapaille-partij tot Provo, van de muiterij op de Zeven Provinciën tot Onkruit. Deze leemte in de geschiedschrijving wordt nu opgevuld door de biografie van Henk Eikeboom, een man die als geen ander stem gaf aan de gevoelens, de hoop en de verdrukking van zijn geestverwanten in de jaren twintig en dertig. Als redenaar, schrijver van gedichten, artikelen en hoorspelen, medewerker aan vele bladen, vertaler en uitgever (van o.m. John Henry Mackay) was hij de spil van de vaak in losse groepjes opererende beweging. Daarbij was Henk Eikeboom alles behalve een intellectueel of theoreticus: hij was een man van de daad, die de taal van het volk sprak, altijd manieren wist om – legaal of illegaal – aan de benodigde middelen te komen, en ook door zijn ongedwongen, libertaire levenswandel zijn tijd ver vooruit was. Dat hij ondanks zijn talloze publikaties nauwelijks erkenning vond in literaire kringen, lag voornamelijk aan het feit dat hij veel voor de beweging – of voor geld – schreef.
In deze levensbeschrijving wordt ook ruim aandacht besteed aan Henk Eikebooms werk, dat mede het beeld bepaalt van een veelzijdige persoonlijkheid die als schrijver, organisator en politicus tegen 'de tijdgeest' in op de bres stond voor tijdloze idealen.

Pszisko Jacobs is bekend als schrijver en vertaler. Hij heeft van jongs af aan de anarchistische beweging van nabij gevolgd en er talloze publikaties aan gewijd. *Henk Eikeboom, anarchist* is uit veel origineel bronnenmateriaal en met medewerking van mensen uit Eikebooms omgeving samengesteld.

IN DE KNIPSCHEER